

FERBER KATALIN

A másság szigetein

教育

歴史

順心

毎日

私

福島

一新

FERBER KATALIN

A MÁSSÁG SZIGETEIN

Budapest, 2013

© Ferber Katalin, 2012

Minden jog fenntartva. A könyv bármilyen módon történő másolása, sokszorosítása a kiadó és a szerző írásbeli engedélyéhez kötött.

Kalligráfiák: Noja Hirosi

Második kiadás

ISBN 978-963-9771-76-5

Oriold és Társai Kiadó 1155 Budapest, Szent korona útja 11. / a www.orioldbooks.com /
info@orioldbooks.com

A könyv megrendelhető a kiadótól a fenti elérhetőségeken.

Nyomdai előkészítés: Székér Ella

Nyomda: Printingo Kft., Dunakeszi

A kiadó a könyv tartalmáért és a használata során esetlegesen bekövetkező károkért semminemű felelősséget nem vállal.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó

A másság szigetein

Az újrakezdés nehézségei

Az alkalmazkodás buktatói

Az oktatás

A kibeszélhetetlen történelem

A mindennapok

Út Fukusimáig

Bibliográfia helyett

ELŐSZÓ

Erre a könyvre évek óta készültem, de különböző okok miatt csak most írtam meg. Lehetetlen lenne felsorolni mindazok nevét, akik közvetlenül vagy közvetve segítettek beszélgetésekkel, gyakran kérdéseikkel és támogatásukkal. Az ő munkájuk is *A másság szigetein*.

Galgóczy Judit, Kovács Miklós, Röhrig Eszter, Szabó Alida és Szendreiné Virág Anikó sohasem sajnálta az időt arra, hogy többször is gondosan elolvassa gyakran kiforratlan fejezeteimet.

Berta József történelemszemlélete meghatározó számomra, mert sokat segített és segít a japán történelem szélesebb összefüggéseinek megértésében.

Kruppa László és Sigora-Ohrt Anna szakmai és emberi támogatása nélkül ez a könyv aligha jött volna létre.

Oriold Károly és Szász Áron biztatása és szerkesztői munkája tette lehetővé, hogy a könyv ezzel a tartalommal és ebben a formában legyen olvasható. Noja Hirosi festette a könyv kalligrafikus illusztrációit.

Mark Metzler és Jonejama Sókó, barátaim és szellemi szövetségeseim csaknem két évtizede nyújtanak nélkülözhetetlen segítséget a japán rendszer egészének megértésében.

A könyvben szereplő japán tulajdonnevek minden esetben a japán sorrendet követik, azaz először a vezetéknev, majd a keresztnév következik. A japán szavak és kifejezések átírásában a magyar fonetika szabályait követtem.

Természetesen az itt leírtakért és az esetleges hibákért valamint tévedéseimért a felelősség teljes egészében engem terhel.

Hirosi nélkül ez a könyv aligha született volna meg. Tudja, de azért le is írom: csaknem két évtizede ő bízik bennem a legjobban. Neki ajánlom ezt a könyvet, hisz ő tudja talán legjobban a másság sokféle jelentését.

2010-2012, Tokió-Berlin

Wataksi: Én

A MÁSSÁG SZIGETEIN

Születésem pillanatától úgy keringtek körülöttem a legendák, mintha valaki egy láthatatlan füstölőt rázott volna a fejem felett. Senki sem mondott igazat.

Ha mégis, akkor az igazság képzeletbeli elemekkel összegabalyodva kavargott körülöttem. Megállíthatatlanul és súlyosan.

Szinte senkire és semmire nem tudtam támaszkodni. Sok volt a csend, a zavart köhécselés, valamint a meglódult fantázia termékeként a meseszerű és mindig csattanóval végződő történet. Régi fényképek (melyeknek csaknem kétharmaduk elégett, amikor anyám egyik dühödt pillanatában tüzet rakott belőlük) és foszladozó levélmaradékok. Ennyi maradt.

A hiányok ellenére valamit le kell írni, legalább töredékeiben rekonstruálva mindenki életét, tragédiáját és ritka, örömteli pillanatait.

Ez az írás elsősorban keletkezésem és formálódásom története. Kevés öröm van benne, de sok a humor. A másság szigetei, melyeken eddigi életemet eltöltöttem, tettek azzá, ami ma vagyok. Életemnek csaknem egyharmadát, tizenhét évet Japánban éltem, ahol végre *láthatóan* is más lettem.

Abban a világban természetes módon tartoztam a kisebbséghez. Japán mindennapjaimnak, az ott szerzett tapasztalataimnak köszönhetem, hogy megértettem: a másságom végleges és visszavonhatatlan, azaz békét köthetek saját magammal. Mindenki más, és persze „mindenki másképp csinálja”, de az én másságomat sem én, sem más nem fogadta el. Harcoltam, éveken át úgy tűnt, eredménytelenül. Nehezen értettem meg, hogy nekem kell először elfogadnom mindazt, ami és ahogyan velem történt. Ha ez sikerül, talán mások is elfogadják mindazt, amit a másságom jelent számukra. Mindez nem könnyű feladat sem nekem, sem másoknak. Ez a krónika tehát a másság és az azonosság könyve. A béke szigetei is itt vannak, de nehezen észrevehetőek.

Családom hosszú évtizedekkel ezelőtt darabjaira hullott. Rajtam kívül ma már csak egyetlen ember él közülük. Ő azonban, hasonlóan a többiekhez, múltja kötelékeit izzó gyűlölettel elvágta.

Emiatt kérdéseim sem jutnak el hozzá.

A krónika, amelyet most megpróbálok leírni, nem teljes, meglehet, nem is pontos. Hiteles azonban, mert a család minden tagját úgy idézem fel, mintha egy család lett volna. Azaz ezek az oldalak az én megálmodott családomról szólnak, s nem csak arról, miként zúzta szét mindenki álmait és vágyait mindaz, amit történelemnek neveznek a szakemberek.

Ebben a könyvben nem történész vagyok, hanem Ferber Katalin, magyar állampolgár, aki eddigi élete kétharmadát Magyarországon, egyharmadát pedig Japánban töltötte.

Nem tekintem magamat sem menekültnek, sem pedig üldözöttnek.

Másságom úzött el Magyarországról.

Ma, amikor ezeket a sorokat írom, emigránsként tekintek magamra. Valószínűleg életem következő éveit is emigrációban töltöm. Az emigráció természetrajza, ha töredékesen is, de fellelhető ebben a kötetben.

Japánban lettem öntudatos magyar értelmiségi, és Európában értettem meg igazán Japánt.

1952. április harmadikán születtem Budapesten. Nem fiú lettem és nem felszabadulásunk dicsőséges ünnepén jöttem világra. Az a család ugyanis, amelyben ezen a napon fiúgyermek született, Rákosi elvtárs majdani katonájaként húszezer forint jutalomban részesült. (Istenem, micsoda pénz volt az akkor! - sóhajtozott mindkét nagyanyám éveken keresztül.)

Anyai nagyanyám három gyerekkel - két fiúval és egy leánygyermekkel - viszonylag korán megözvegyült. Férje, Szemmelweis Gottfried cipésmester súlyos alkoholista volt. Nekem persze erről egy szót sem mondott senki. A legenda úgy szól, hogy a nagypapát negyvennégy éves

korában a szíve vitte el, a mellékhelyiségben. A katolikus család mítoszába nem fért volna bele a profán ivászat.

Nagyanyám anyai kötelességének tekintette két fia felnevelését és taníttatását.

Lánygyermekével, aki rövidlátó és kissé csúnyácska volt, nehezebb dolga volt. A kislányt nehezen lehetett házimunkára fogni, így férjhez menési esélyei is kétségesek voltak.

Gyula, nagyanyám legidősebb fia, szintén alkoholista volt, s olykor baltával kergette nagyanyámat a térdig érő hóban. Nemegyszer a szomszédhoz menekültünk előle.

Ő is csak ötven évet élt. Sohasem nősült meg. Felnőtt ember létére nagyanyám tartotta el.

A kisebbik fiú, Lali, a kedvenc, bányamérnök lett, jól nősült, nagyanyám joggal volt rá büszke. (Ő is ivott, de apjánál és testvéreinél valamivel visszafogottabban.)

Nagyanyám, özvegy Szemmelweisz Gottfriedné, ismert és népszerű varrónő volt Zircen, egy dunántúli faluban. Zirc a cisztercita rend hazai központja volt, gyönyörű könyvtárral és botanikus kerttel. Egész életében szabott, varrt és ruha-átalakításokat vállalt. Mindig azt mondta nekem, hogy addig dolgozik, amíg meg nem hal. Minden reggel hatkor felkelt, este hatig dolgozott. Élete vége előtt két héttel hagyta abba. 81 éves volt.

A húszas évek végén egy özvegyasszony nehezen tudott eltartani három gyereket. Anyai nagyanyám azonban kemény asszony volt. Érzelmét gondosan rejtegette mindenki előtt. Nevetni éppúgy nem láttam, mint haragudni, vagy sírni. Ízlése remek volt, kitűnően főzött és valahányszor nála voltam, igyekezett szép szóval nevelni, nem sok sikerrel.

Öltözködési stílusomat kétségtelenül tőle tanultam. Szomszédjaitól gyerekként minden, a későbbi életemben nélkülözhetetlen dolgot megtanultam.

Anyám tízéves volt, amikor nagyanyám ajándékba adta őt egyik hűgának.

Nagyanyám apáca húga, Róza, zárdai nevén Albina, a Szent Margit Intézet egyik kedvesnővére, tanára, később pedig rendfőnöknője volt. Az intézetet az Isteni Szeretet Leányai katolikus rend tartotta fenn. A rendnek árvaháza, négy óvodája, hat elemi iskolája és hat gimnáziuma volt, köztük a Patrona Hungariae gimnázium.

A rend apácái Magyarország német megszállásakor számos zsidót bújtattak. 1945-ben a rend budapesti központja az orosz sebesült katonák kórháza lett.

Anyám két évtizedig apáca volt. Soha, egyetlen szóval sem utalt rá, hallgatása tökéletes volt. A család egyetlen tagja sem beszélt erről. Ötvenkilenc éves voltam, amikor nagyanyám egyik hajdani szomszédja egy képeslapot talált saját fiókjában és odaadta nekem.

A képeslapon a zirci templom és a cisztercita apátság áll. A képeslap postai bélyegzője elmosódott. Feltehetően 1943-ban küldte el anyai nagyanyám a lapot. A címzett anyám, mint kedvesnővér. A cím a Szent Margit Intézet. A képeslapra nagyanyám azt írta anyámnak, hogy épségben hazaértek (azaz Zircre) Lalikával (legkisebbik gyermekével) együtt, de nagyon elfáradtak.

A képeslapot úgy forgattam kezemben, mint valami mágikus tárgyat. (Két hónappal később rejtélyes módon elvesztettem, pedig tőlem szokatlan gondossággal a táskámban hordoztam.)

Első reakcióm a zavar volt, azután rendkívül kíváncsi lettem. Egyetlen nap alatt rájöttem, hogy ettől kezdve anyám életében, s emiatt az enyémben is „minden másként volt”.

Azonnal megkerestem a ma újra működő rend néhány tagját. Amikor megírtam a rend főnöknőjének, hogy nagynéném Kovács Róza volt, ő nagyon megörült, hiszen a rendben mindenki ismerte Rózát, vagyis Albinát.

Több órát töltöttem együtt a rend két apácájával, s egyikőjük nemcsak Albinát ismerte, de anyámat is. Ők pontosították sejtéseimet és elmondták, hogy anyám tízéves korától Albina rendjében nőtt fel.

Albina tehát kapott ajándékba egy gyereket. Rekonstruálhatatlan, miért is történt mindez.

Több oka is lehetett. Lehet, hogy nagyanyám képtelen volt felnevelni kislányát is, hiszen a két fiúgyermek éppen elegendő terhet rótt rá. Elképzelhető, hogy anyám más volt, mint a falubeli

lánygyerekek többsége, mert kitűnt ragyogó képességeivel és zenei érzékével. Egyetlen dolog bizonyos, nagyanyám valami miatt nem szerette a kislányát, és ezért (is) tudott róla lemondani. A húszas években mindez dicséretes dolog volt, hiszen Isten egy újabb szolgálóleányt kapott. Ez ugye egészen más volt, mint „eldobni”, azaz örökbe adni egy gyereket. Képzletemben mindez úgy jelent meg, hogy egy napon nagynéném kézen fogta a kislányt, akinek vaskos copfjai a hátát verdesték, és izgalmas utazást ígért neki.

Anyám, aki elajándékozásakor mindössze tízéves volt, valószínűleg a rend árvaházába került, de kivételezett helyzete nyilvánvaló volt. Sok évtizeddel később az egyik apáca még mindig emlékezett arra, hogy anyám mennyire kivételezett volt a rendben, Albina miatt.

Az apácák kötelessége Isten szolgálata, s felelősséget csak ezért kell vállalniuk. A mindennapi élet, azaz a civilek élete a zárda kapuján kívül marad. Ebben a zárt világban nőtt fel a tízéves gyerek, aki az anyám volt.

Híres, nagyszerű intézmény volt a Szent Margit Intézet. Anyámat valószínűleg sok gyerek irigyelte, de én nem vagyok abban biztos, hogy anyám helyzete gyerekként irigylésre méltó volt. Nagyon okos kislány volt, kitűnően játszott a templomi orgonán, de rövidlátó volt, ezért a mindennapi teendőkben ügyetlen.

Nagynénjéről ezzel szemben már életében mítoszok születtek. A családi legenda úgy szólt, hogy 18 éves korában, az apja által rákényszerített esküvője előtti éjszakán megszökött otthonról és apáca lett. Ez volt akkoriban az egyetlen lehetőség számára, hogy tanuljon.

Szép volt és okos, remekül tanított, elsősorban nyelveket, mivel több mint tíz nyelven beszélt. Az átlagos képességű gyerekekről nem vett tudomást, az okos gyerekeket azonban támogatta, és lelkesedett értük. (Nem lehetett könnyű átlagosnak lenni Albina osztályaiban.)

Zircen mindenki nagyon tisztelte. A falu veszélyes házörzőtől sem félt. Eleganciája, halkszavúsága és mosolya ma is él emlékeimben.

Mindig mosolygott. Szinte minden helyzetre tudott valami igen frappánsat és bölcszet mondani. Kisgyerekkoromban színésznőt szeretett volna belőlem faragni. Ezt nagyanyám felháborodva utasította vissza, mondván, egy tisztességes katolikus család nem nevel csepűragót.

Amikor gyerekként megkérdeztem Albinától, hogyan tudott ennyi nyelvet megtanulni, mosolyogva válaszolta, hogy csak az első három volt nehéz.

Albina tehát kapott ajándékba egy gyereket.

Vállalta, hogy felneveli, iskoláztatja és olyan apácát farag belőle, mint amilyen ő maga. Azaz, saját képmására formálja, aki az Úr szolgálatáért él és hal.

Anyám a rendnek köszönhette, hogy franciául és németül megtanulhatott.

A rend nevelte fel, iskolába íratta, egyszóval úgy tűnt, élete végéig a rend szolgálatával hálálja meg, hogy kiművelt emberfő válhatott belőle, hasonlóan Albinához.

Húszévesen folyékonyan, akcentus nélkül beszélt mindkét nyelven. Ez volt valójában a legnagyobb ajándék számára, hiszen a Margit Intézet ifjú hölgyeivel franciául és németül kellett társalognia. Ez a környezet segített neki abban is, hogy gyorsan és könnyedén váltson nyelvet, mindenféle gátlás vagy éppen zavar nélkül. Évtizedekkel később ezért nem okozott neki semmiféle nehézséget a szinkrontolmácsolás, még pihennie sem kellett munka közben.

(Albina nagynéném kísérletező kedvét és élénk érdeklődését a gyerekek iránt velem is bizonyította. Hála neki, csaknem egyszerre tanultam meg magyarul és franciául beszélni. Kísérletével azt akarta bizonyítani a család többi tagjának, hogy egy kisgyerek bármit meg tud tanulni, csak elég korán kell kezdeni a tanítását.)

Anyám az érettségi után a zárda mindeneképp járt egyetemre és a bentlakásos intézetben szórakoztatta a gazdag családok ifjú hölgyeit. Mindezt a krisztusi szeretet és áldozatvállalás szellemében teljesítette, kitűnő szerepjátszással és hallatlan intelligenciával.

Ezekben az években tanult meg gyűlölni és hazudni is. Mindez érthető, hiszen a Teremtő nem ölelte

át soha, térdére nem ültette, s ha sírt, könnyei felszáradásig maszatolódtak az arcán, mert senki sem vigasztalta. Gyerekként sohasem volt része szülői szeretetben. Isten persze szerette, hisz egy árvagyereket Istennek szeretnie kell, pláne egy katolikus árvaházban. Nem tudhatom, milyen élményekben volt része a zárdában. Azt viszont gyerekként napról napra tapasztaltam, hogy intelligenciája, azaz alkalmazkodóképessége kitűnő volt. Érzelmi intelligenciája azonban teljes egészében hiányzott. Ez, és csak ez sejteti, hogy a Teremtőt lehetett szeretni, de a viszonzás valószínűleg elmaradt. Emiatt nem tanulhatott meg szeretetet adni és szeretetet elfogadni. Sőt, felismerni sem tudta.

Nem tudható az sem, meg akart-e valaha szökni gyerekként a zárda árvaházából. Ha felmerült is benne, nem volt hova mennie. Albina pedig jelen volt, azaz anyámon tartotta a szemét.

Nem tudható az sem, hogyan zajlottak mindennapjai a zárdában. Az bizonyos, hogy a felnőtt apácák dolgoztatták. Számára a fekete női reverendák foltozása és varrása volt a legnehezebb munka, mert nem látta jól, mit csinál. Sokat panaszkodott emiatt, de hiába.

1943-ban megalakult a ciszterek női rendje, s anyám, aki akkor huszonnégy éves volt, kérte áthelyezését. Természetesen átmehetett, aminek egyik előnye az volt, hogy a ciszterek rendjén keresztül újra közvetlen kapcsolatba kerülhetett szülőfalujával, Zircce, ahol a rend központja volt. Albina rendfőnöknő valószínűleg azt hitte, hogy anyám példás apáca lesz, olyan, mint ő. Való igaz, hogy anyám is több nyelven beszélt, és az is, hogy önfeláldozóan szolgálta Istent, de valami mégsem lehetett tökéletes számára, mert már a zárdában inni kezdett. Nem biztos, hogy ez öröklött volt. Az alkohol sokat segített neki, mert elfelejthette mindazt, ami fáj neki. Rengeteg fájdalmat, tehetetlenséget és szomorúságot gyűjtött össze szinte naponta, s ez későbbi életében sem változott. Albina biztosan szerette őt, de anyja (vagyis az én nagyanyám) rettenetesen visolygott tőle, s gyerekként tanúja voltam, mennyire nem tudták egymást elviselni.

1944-ben anyám sikeres záróvizsgát (abszolutóriumot) tett az Eötvös Lóránt Tudományegyetem germanisztikai szakán. Magyarország német megszállása, majd felszabadítása azonban ennél tovább nem engedte. Diplomát sohasem kaphatott. Más tudományágakhoz hasonlóan a germanisztika is „gyanús” lett ebben az időben. Emiatt anyám sohasem lett germanisztikával foglalkozó szakember.

Apácává történő felszentelése előtt néhány héttel (1950-ben) a Magyar Kommunista Párt feloszlatta a magyarországi rendeket. Az egyházi iskolák többsége megszűnt, a felekezetek vagyona pedig állami tulajdonba került.

A „szétszóratás”, ahogyan a rendek volt tagjai suttogva nevezték ezt az időszakot, megsemmisítette anyám hivatását. Isten szolgálóleánya már nem lehetett. Egyik napról a másikra, harmincegy évesen a zárdából az utcára került, s kénytelen volt szembenézni a világi élettel. Farkasszemet néztek. Anyám szaporán pislogott, a hétköznapiak pedig kíméletlenül kinevették és csúfot űztek belőle.

Fantasztikus nyelvérzéke és páratlan olvasottsága a neveket gyakran cserélő kulturális tárca miniszteri titkárnőjévé tette. Fontos állás volt. Pártszerű.

A hétköznapiakból azonban élete végéig nem értett semmit, s minden nap úgy bukdácsol az egyszerű teendőik erdejében, mintha aznap lépett volna ki először a zárda kapuján. A történelem szinte mindent megsemmisített, amiben hitt, és amit szeretett.

Igazán otthon csak a könyvek között érezte magát, mert azok biztonságot nyújtottak neki, és újra meg újra megerősítették benne azt a (tév)hitet, hogy életének vannak szép pillanatai is.

Apai oldalon a felvidéki zsidóság asszimilációs törekvéseinek teljes kudarca nehezedett a családra, mert nagy részük nem tudta elkerülni a deportálást.

Mint sok más felvidéki, apai nagyszüleim is megnyugodtak a Felvidék visszacsatolása után, hiszen magyar asszimiláns zsidók voltak. Nyugalmaik azonban nem tartott sokáig. Fiukat, azaz apámat,

egy szomszéd elrejtette, de őket rokonaikkal együtt Auschwitzba deportálták a magyar hatóságok. A rokonság nagy része nem tért vissza, nagyszüleim azonban igen. A kevesek, akik túléltek a borzalmakat, részben Amerikába menekültek, és voltak, akik aktívan részt vettek az új izraeli állam megteremtésében.

Apai nagyanyám sohasem törődött bele, hogy visszatértek Magyarországra.

Az idő igazolta félelmeit. Nagyapámat 1949-ben Tito láncos kuttyájaként először halálra, majd nagyanyám elszánt és makacs erőfeszítéseinek köszönhetően életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.

1957 januárjában apai nagyanyám hivatalos értesítést kapott, melyben az állt, hogy vigyen egy fekete öltönyt, egy darab fehér inget, egy darab nyakkendőt, egy pár zoknit, valamint egy pár cipőt Budapestre, a Fekete Sas utcába. Nem tudta, vajon élő férjének viszi-e mindezt, vagy a férje temetésére.

Nagyapám túlélte ugyan a börtönéveket, de néhány hónappal szabadulása után bekövetkezett haláláig egyetlen szót sem szólt arról, hogy hol volt, azaz miféle szörnyűségek történtek vele. Szótlan emberré vált, s rajtam kívül csak Istennel beszélgetett, mert az legalább nem kérdezett tőle semmit, ellenben mindig meghallgatta. Éjjeliszekevényén az orvosságos üvegek mellett ott heverték imaszíjai.

Szüleim a lehető legrosszabb házasságba menekültek saját sorsuk elől.

Anyám a zárdai múltjával állt az egyik oldalon, s egy vallásos zsidó család idősebbik fia a másik oldalon. Apám sem dicsekedhetett gazdag és szeretetteljes családi élettel. Apja, azaz nagyapám, az asszimilálódott zsidó emberek között is kitűnt elkártyázott vagyonával és kicsapongó életmódjával, amit nagyanyám szótlanul és szenvedve tűrt. Idősebbik fia, vagyis apám súlyos epilepsziás volt. Kisebbik fia, Miklós pedig 1962-es kivándorlásáig minden nap leszegett fejvel és boxerral a zsebében ment el otthonról. Pedig nagyanyám mindent megtett, hogy kisebbik fia gimnáziumba járjon és tehetsége, képessége szerint tanuljon tovább.

Minden hiába volt. Kétes származása, börtönviselt apja (azaz egy koncepció per áldozata) irreálissá tették egyetemi továbbtanulását.

Kamaszkorában Miklós, a nagybátyám egyik nap a hátán egy papírral ment haza az iskolából. Tréfás kedvű osztálytársainak valamelyike óra közben a hátára tűzte a „Gyűjtsd a vasat, gyűjtsd a fémet, üsd a zsidót, ahol éred” akkoriban kedvelt mondókát. Ezt sohasem bocsátotta meg senkinek. Olthatatlan gyűlölet ébredt benne Magyarország iránt, mely ma is él benne, holott kerekén ötven éve elment onnan.

Nem tudom, hol találkozott apám és anyám. A kapcsolat rövid ideig tartott, és házasság lett belőle.

Apám kilenc évvel volt fiatalabb anyámnál. Apám elmondása szerint imponált neki anyám intelligenciája és nyelvtudása. Évtizedekkel később azt is bevallotta nekem, hogy anyám nagyon szép és érdekes nő volt a fiatal, alig huszonegy éves férfi szemében.

Sohasem készült róluk közös fénykép. Mindkét család szörnyülködött, de mindhiába.

Összeházasodtak, s ezzel mindkettőjük sorsa a lehető legrosszabbra fordult.

Összeköltözésük után nem sokkal kiderült, hogy apám epilepsziás, amitől a realitást hírből sem ismerő anyám halálra rémült. Amikor az is kiderült, hogy gyermeke lesz, rémülete rettegéssé vált, s titokban ugyan, de újra inni kezdett. Az ötvenes évek elején senki nem tudta, vajon az epilepszia öröklődik-e. Gyógyítani nem tudták, sem gyógyszerrel, sem műtéttel.

A nehéz szülés után már nem maradt más anyám számára csak az alkohol, és a remény, hogy a síró csecsemő valahogyan eltűnik egyszer az életéből. Sokat tett érte, kitartóan és nagy-nagy elszántsággal. A család mindkét része összefogott, s megpróbált segíteni, de a házasság szétesett, apám vidékre, Tiszakécskére menekült anyám alkoholista rohamai elől, én pedig változó kedvvel és intenzitással, de éltem, változó helyeken és idegen arcok között.

Tizenéves lehettem, amikor először lettem igazán kíváncsi anyám terhességére, a szülésre, a

házaséletére, egyszóval mindarra, ami anyámat nőként is megismerteti velem. Nem sokat tudtam meg.

A házasság nagyon szép dolog, mondta. (Ebből rájöttem, hogy valószínűleg elviselte, de nem értette mit is kellene élvezni a házaséletben.) A szülés nagyon keserves volt, mondta, sok-sok óra vajúadás után végül a szülésorvos rám térdelt és csak úgy tudott kijönni belőlem a gyerek. (Ebből megértettem, hogy bár ott ülök vele szemben, miközben válaszait hallgatom, számára nem én vagyok, aki megszületett. A „gyerek” született meg, nem én.)

Ezután rengeteg kisgyerekkori (nagyraérett kitalált) történet következett arról, mennyi rosszaságot követtem el, már csecsemőként. (Ebből rájöttem: nehezen viselte, hogy egy csecsemőről kell gondoskodnia.)

A csaknem felfoghatatlan tény ezzel szemben az volt, hogy nemegyszer megszökött otthonról, s a legközelebbi felnőtt megérkezéséig a csecsemőt magára hagyta. Gyakran talált rám valaki a családtagok közül, s pánikszerűen gondoskodott rólam, várva, hogy anyám újra felbukkanjon. Ez néha 10-12 órába is beletelt. Rendkívül szellemesen és érdekesen adta elő kitalált történeteit, megbabonázta hallgatóságát és elszórakoztatta őket. A baj csak az volt, hogy történeteinek nagy része pusztán a saját képzeletvilágában létezett. Arra azonban mindig vigyázott, hogy egy-egy valós elemet és valós nevet csempésszen minden történetbe. Nagyon nehéz volt őt rajtakapni, hogy nem mond igazat, pedig szinte sohasem mondott igazat, legalábbis önmagáról, múltjáról és családtagjairól.

Kisgyermekkorom nagy részét hol számomra ismeretlen rokonoknál, hol intézetben, hol pedig különböző kórházakban töltöttem. Sokat voltam beteg.

1956-ban, miközben tankok dübörögtek a November 7. téren (ma Oktogon), apám - aki akkor már csaknem két éve Tiszakécskén élt egy másik nővel (Irén, ismételte anyám sápadt, eltorzult arccal) - egészen Amerikáig „szaladt”, hogy soha többé ne kelljen gondolnia a kudarcaira. A kudarc egyik legfontosabb része saját gyereke volt.

Mindent el akart felejteni, mindent semmissé tenni, ami Magyarországon történt vele. Anyja és öccse volt a család, felesége és gyereke nem tartoztak többé hozzá. 1981-ig, azaz első amerikai találkozásunkig a földrajzi távolság segített neki mindebben.

Sajnos, várákosaitól eltérően, epilepsziáját Amerikában sem tudták meggyógyítani.

Rendszeresen kellett gyógyszert szednie, de operálni nem lehetett. Élete derekán súlyos baleset érte, melynek feltehetően az egyik oka az volt, hogy vezetés közben epilepsziás rohamot kapott. Balesetéig úgy élt, hogy epilepsziáját titkolta, hiszen az ötvenes években jogosítványt sem kaphatott volna, ha bevallja.

1956 telén ismét beteg voltam, s anyám otthagytott egy kórházban, majd két évre eltűnt mindenki szeme elől. Ma sem tudom, hol lehetett.

A minisztériumi szolgálati lakás, ahol laktunk (a volt Kátay-bolt melletti ház, a Lenin körút 86 alatt) megszűnt otthonunk lenni.

Anyámnak egy szoba-konyhás lakást „adott” az új kormány valamelyik ügyintézője. Anyám, csakúgy, mint mások, állását elvesztette, nyelvtudása a gyanús elemek közé taszította, mert férje disszidált és a nyugati nyelvek tudása évekre megfosztotta attól, amire büszke volt. Német és francia nyelvtudása feleslegessé vált. A Csepel Vas- és Fémművek Csavargyára betanított munkásként foglalkoztatta egészen 1962-ig.

A kórház sok mindenre megtanított. A nővérek tanácstalanul bámultak, az orvosok szintén tehetetlenek voltak, hiszen meggyógyultam, mégsem vitt haza senki. Rettegtem minden felnőttől, mert nem tudtam, kiben bízhatnék. Ezért ellenségesen, gyanakvóan és persze ugrásra készen figyeltem, ki bánt, s ki az, aki becsap. Semmit sem mertem őszintén megmondani egyetlen felnőttnek sem, mert nem tudtam, ki él ezzel vissza. Látogatók nem jöttek hozzám, kivéve a

szomszéd néni és apai nagyanyámat. A szomszéd néni látogatása nagyon furcsa volt. Arra ma is emlékszem, mennyire dühös voltam rá, pedig kedvencemet, a gépsonkát és két zsömlét hozott nekem. Egy bicskát is. Négyéves alig múltam, fogalmam sem volt, hogyan kell a bicskát használni. A takaró alatt titokban nyeszteltem a zsömle helyett a kezemet. A nővérek egyike csak azt vette észre, hogy vészes sebességgel pirosodik a takaróm. Kikapott az ágyból, s akkor látta, mi történt. Ma sem nyúlok bicskához.

Nem mertem a felnőtteket semmire megkérni, és kérdezni is nagyon ritkán kérdeztem tőlük bármit. Ebben az időszakban valószínűleg véglegesen elvesztettem a bizalmamat a felnőttek iránt. A második látogatóm energikus apai nagyanyám volt, aki azonnal magához vett, s anyám felbukkanásáig újra „otthon” lehettem.

Hiperaktív kisgyerek voltam, s ez nagyanyámat éppúgy fárasztotta, mint a többi felnőttet. Nem lehetett egyhelyben tartani, keveset aludtam, s megállás nélkül aktív voltam, jóval aktívabb, mint a többi gyerek. Az egyetlen megoldás - ahogyan azt egy engem megvizsgáló gyermekpszichológus javasolta - az volt, hogy olyan tevékenységet találnak nekem a felnőttek, ami érdekkel, tehát leköt. Kamaszkorú nagybátyám ekkor tanított meg olvasni. Térképről, mert ott sok nagybetű volt, mondta harminc évvel később. Az első szó, amit sikerrel elolvastam, az AMERIKA volt. Miklós, a nagybátyám hozzátette halkán, hogy ott van az apukád...

Nagyapám némán, zokszó nélkül haldoklott a hálósobában. Úgy ment el közülünk, hogy nem tudta, nagyobbik fia már Amerikában van...

Anyám újra felbukkant, hazavitt az új otthonunkba, de ez sem tartott tovább néhány hónapnál. Kegyes rokonok, kevésbé nyájas ismerősök és ideiglenes gyermekotthonok láttak „vendégül”. Sokféle iskolába jártam és sokféle vendégszeretetet élvezhettem. Ezalatt az időszak alatt megértettem azt is, hogy anyámat az ismerősök és a rokonok mélységesen megvetették. A felnőttek szinte mindegyike tisztában volt azzal, hogy anyám súlyosan alkoholista. Azt is tudták, hogy emiatt nemcsak ő, de én is állandó veszélyben vagyok. Nem tudtak sokat tenni. Anyám hallani sem akart a végleges örökbeadásról. Valószínűleg ez ellentmondott mindannak, amiben katolikusként hitt. Mai szemmel könnyű megállapítani, hogy szebb és nyugodtabb élete lett volna, ha beleegyezik az örökbeadásomba. Erre azonban sohasem került sor.

Sokat kínlódtott, ezért sokat kínozott engem. Keserősége, fékezhetetlen gyűlölete sorsával és az emberekkel szemben úgy itatta át a mindennapokat, hogy nehezen vette észre bárki. Valami nyilván nagyon nem volt rendben. Sem vele, sem a mindennapjaival. Rengeteg embert tudott játszani könnyedséggel megtéveszteni. Amikor valaki elbűvölve közeledett hozzá, nos, akkor csapott le keményen, könyörtelenül. Senki sem értette, miért a hirtelen változás. Szerintem ő sem.

Öregkorában, szinte már teljesen vakon, egy orvosnak megvallotta, hogy mindig tudta magáról, hogy egy szörnyeteg.

Sokféle iskolába jártam, s az egyetlen, ami felvidített, ha megdicsértek. Igazi jótanuló lettem, mert abban reménykedtem, hogy az előbb vagy utóbb kivívja a felnőttek elismerését. Anyám sohasem dicsért meg, de sokat dicsekedett velem másoknak.

Pedagógusként ma már tudom, hogy az egyik legnehezebben kezelhető gyerek voltam. Ennek ellenére az iskolák többsége elviselt.

Érzelmileg teljesen kiszolgáltatott voltam a felnőtteknek, s ezen nem tudtam változtatni. Emiatt gyorsan megtanultam érzelmeimet okos és hosszú mondatokkal elrejteni. A felnőttek sokat szerepeltettek, mert szépen énekeltem, mindent első hallásra megjegyeztem, és ez számukra nagyon szórakoztató lehetett. Gyakran fordult elő, hogy a vonaton vagy éppen a villamoson anyám szerepeltetett, s büszke volt arra, hogy gyermeke a slágereket éppúgy kívülről fújja, mint néhány operett ismert áriáit.

Zeneiskolába jártam, ami ingyenes volt. Bár én voltam az egyetlen gyerek, aki a Belkereskedelmi Kölcsönző Vállalat hegedűjén játszott, a kölcsönhegedű is megtette. A Magyar Rádió

Gyermekkórusába is felvettek, de külföldi turnékra disszidens apám miatt sohasem mehettem. Segített a zene és segített az olvasás. Rengeteget olvastam, válogatás nélkül. Moziba jártam, mert szerencsémre az egyik szomszéd a Vörös Csillag Filmszínház jegyszedeje volt, így rengeteg filmet ingyen nézhettem meg. A legsúlyosabb büntetés (melyet anyám gyakran alkalmazott nevelés céljából) az volt, ha megtiltotta, hogy moziba menjek. Ha nekem kellett a bevásárlást intézni, s elvesztettem valamit (tízéves voltam mindössze), akkor a méltó büntetés a mozi tilalma volt. Az iskolában senki sem tudta, micsoda szegénységben élünk. Anyám alkoholizmusáról sem tudott senki, mert intelligenciája és műveltsége jótékony homályba burkolta mindazt, amit naponta önmagával és velem művelt. Napokra eltűnt, alkoholizmusa pedig olykor fékezhetetlenné vált, s természetesen az egyetlen közelében levő lényen torolta meg élete kisiklását. Egy gyerek nem sokat ért a felnőttek hirtelen változásaiból. Lassan tanultam, és többnyire kis hatásokkal, hisz egy alkoholista viselkedése követhetetlen, reakciói kiszámíthatatlanok, és olykor veszélyesek. A helyzetet tovább nehezítette, hogy ez az alkoholista az anyám volt. Nagyon ritkán, de megpróbáltam segítséget kérni néhány felnőttől, de mindig elutasítottak. A felnőttek véleménye (anyám történeteit hallgatva) az volt, hogy én egy megátalkodottan rossz és hálátlan gyerek vagyok. Holott anyám hősiességgel és egyedül nevelt.

Egy gyereknek sohasem lehet igaza, gondoltam én nagy bölcsen, viszont a felnőttek hazudnak, mivel én csak egy gyerek vagyok.

Nem voltam még tízéves sem, amikor minden egyes kocsmát ismertem a környékünkön. Néha megtaláltam anyámat, de ennek nem örült. A vörösfejű férfiak társaságában, hatalmas füstben és fülsiketítő zajban próbáltam őt újra meg újra hazahívni.

Ritkán sikerült. Sohasem tanultam meg, hogyan kell anyámmal bánni, ha részeg, ahogyan azt sem tanultam meg, mennyire bízhatok benne, amikor józan. Az italon kívül egyetlen, számára intellektuális örömet okozó tevékenység egy szomszédunkkal, a Madame-mal történő csevegés volt, franciául.

A Madám, ahogy a házban mindenki hívta, ismeretlen okok miatt ragadt Budapesten, talán a háború utáni években. Ő is egy szoba-konyhás lakásban kucorgott, mint mi. Rettenetesen nézett ki. Hónapokig nem mosdott, egy kalap szomorú maradványai billegtek feje tetején. Rengeteg haja volt, ezüstszerű és piszkos csomókban ömlött ki a kalapféle alól.

Harisnyója lyukas volt, több helyen is. Ha összetalálkozott velünk, a szemei élni kezdtek. Körmei karmokként nyúltak előre, miközben élénken gesztikulált. Nagyon nagy orra volt, s a gyerekeket valószínűleg Szörny Ella De Frászra emlékeztette, a *101 kiskutya* című rajzfilmből. Evés közben morzsák kergették egymást kicsi bajuszkáján, és jobb napokat látott fekete bársony kabátkáján viaszpecsétek és zsírfoltok virítottak.

Minden alkalommal elmondta (franciául) nekünk, hogy reggel, ébredése után megtapogatja kezeit és lábait, majd elégedetten konstatálja, hogy mindene megvan, vagyis él. Volt egy kiskutyája is, de az hamarosan elhagyta.

Senkije sem volt, s a házban csak velünk tudott beszélgetni. Magyarul alig tudott.

Nem féltém tőle, eltérően a többi gyerektől a házban. Egészen biztos, hogy a francia nyelv lenyűgözött. A Madám megjelenése és egyénisége azonban annyira mesészerű volt, nekem a gyerekek, hogy csodáltam.

Nem sokáig élt, egyik reggel már nem tudta ellenőrizni, vajha megvan-e mindene, hiánytalanul. Napokkal halála után törték rá az ajtót. Anyámnak nagyon hiányzott, mert ezután évekig senkivel nem tudott franciául beszélgetni, pedig azt nagyon élvezte.

Képtelen voltam másoknak panaszkodni, mert szégyenem a saját körülményeim valamint anyám alkoholizmusa miatt szinte megbénított.

Folyamatosan beszéltem, okosan, élvezetesen és mesterfokon, mert e mögé rejtettem szégyenemet, kudarcaimat és rettegetem. Ekkoriban mindenki, aki ismert, meggyőződéssel

hitte, hogy kemény, makacs és erős gyerek vagyok. Nem szóltam senkinek azonban arról, hogyan kellett télen elszöknünk anyámmal a villany-számlás elől, és ezután mennyit álltam a hidegben a Vörösmarty utcai általános iskola reggel hétkor még zárt kapuja előtt, várva, hogy a pedellus bácsi kinyissa a kaput. (Volt viszont két darab kifli a kezemben, ami sok erőt adott.)

Mindennapjainkra jellemző volt, hogy olykor patkány ette a vasárnapra vett leveszöldséget a konyhaasztalon, s méretétől még a szomszéd macskája is megrémült, így partvisnyéllel kellett agyonütni.

Fogalma sem volt osztálytársaim egyikének sem arról, hogy én nem villany mellett írtam a leckéimet, hanem a gyertyafény segített.

Gyakori vendég volt nálunk az ószeres, aki „Használt ruhát, edényt és bútort veszek” kiáltással jelent meg szombatonként a házunk udvarán. Mire tizenkét éves lettem, már nem maradt mit eladni. Sebaj, volt a zaci, vagyis a zálogház, ahova anyám, amije még maradt, elvitte (például a jegygyűrűjét), de sohasem volt annyi pénze, hogy kiváltsa.

Anyámnak fogalma sem volt arról, hogyan is kell(ene) felnevelnie egy gyereket. Elképesztő olvasottsága és tudása ma is az egyetlen „modell”, amit átadott nekem, anélkül hogy tudott volna erről. Nyelvtudásából nem sok hasznom volt, mert az első óra után kiderült, hogy az amúgy is feszült viszonyunkat a nyelvtanítás még feszültebbé tette. Szétrobbantunk óra közben. Attól kezdve nem akart még nyelvekre sem tanítani.

Nem tudott szülő lenni, hiszen gyerekként neki sem voltak erről tapasztalatai. Hol látta volna a családi élet örömeit? Miből érthette volna meg az anyai szeretetet? Saját anyjától mindezt nem tanulhatta meg, hiszen gyerekkora töredékét töltötte csak vele.

Büntette magát, mert nem Istent szolgálta, s büntette egyetlen gyermekét, mert annak pusztá léte akadályozta abban, hogy azt tegye, amit szeretne. Anyaként és értelmiségiként egyaránt kudarcot vallott. Könyörtelenül pusztította magát, rengeteget nélkülözött, és egyetlen kiegyensúlyozott, boldog napja sem volt felnőtt életében.

Soha senki nem tudta rólam, hogy nem a szegénységet szégyelltem, hanem anyám csillapíthatatlan és tehetetlen dühét elrontott élete miatt. Kiszámíthatatlan és kegyetlen alkoholista rohamai a következő nap elfelejtetté váltak, és sohasem lehetett szembesíteni mindazzal, amit önmaga és közvetlen környezete ellen tett. Sokaknak ártott, nemcsak nekem.

A szeretetlenség rombol, nem a szegénység. Ma is úgy látom, hogy kudarcaim nagy része ebből származik, nem pedig az anyagiak hiányából. Nem kaptam soha rosszabb osztályzatot az iskolában amiatt, hogy lavórban kellett mosakodnom és otthon a gang végén volt a közös illemhely. Nem osztályoztak „le” sohasem amiatt, hogy nem ismertem a szőnyeget, s nem értettem (sokáig), hogy folyhat egy csapból meleg víz.

A baj akkor történt, amikor anyám alkoholizmusa elől folyamatosan menekülni kezdtem, az utcán éltem, azaz „galeriztem”, vagyis fiatalkorú bűnözőként kezelt a hatóság. Anyám gyermekvédelmi felügyelet alá helyeztetett (ez volt a hírhedt GYIVI), amelynek az lett a következménye, hogy kitűnő bizonyítványom ellenére az ország egyetlen középiskolájában sem tanulhattam tovább. Természetesen sohasem követtem el semmit, de az ifjúság védelmével foglalkozó rendőrök pontosan tudták, hogyan lehet megfélemlíteni egy tizenhárom éves kislányt. (A GYIVI tevékenysége anyám kezdeményezésére történt, mert ő vitte el az egyik fényképemet a rendőrségre, s kérte, hogy adjanak ki ellenem körözést, mivel garázda, galerivel összefüggő tevékenységet folytatok. Ezzel szemben a Hunyadi téren üldögéltem későn este a barátokkal, és szotyolát köpködtünk.) Éjszaka igazoltattak bennünket, bevittek a kerületi rendőrkapitányságra (a felejthetetlen Izabella utcába), ahol megtörtént a kihallgatás. Nappal egyenruhás rendőrök hívtak ki óra közepén az iskolából, „elbeszélgetés” céljából. Nem volt sok barátnőm, de az első rendőri óralátogatás után egyetlen egy sem állt velem szóba többé.

A GYIVI abból indult ki, hogy aki fiatalkorúként az utcán van, az bűnöző, vagy ha még nem az,

hamarosan az lesz belőle.

Ekkor már apai nagyanyám és nagybátyám Amerikában voltak. 1962-ben, az amnesztia évében nagyanyám szokásos gyorsaságával mindenüket pénzzé tette, s kisebbik fiával a legnagyobb titokban kivándorolt.

Leveleket ettől az időszaktól kezdve kaptam tőle és apámtól. Nagyanyám nagyon szeretett volna kivitetni Amerikába, de egy kiskorú nem dönthetett erről, és anyám nem egyezett bele a kivándorlásomba. Ma is azt kérdezem magamtól, vajon miért nem engedett el, s ma sem tudok erre válaszolni.

Apai nagyanyám sohasem tudta megszokni az új környezetet. A hetvenes évek elején halt meg. Mindaddig amíg élt, naponta emlékeztette apámat a létezésemre. Mivel Magyarország és az Amerikai Egyesült Államok között nem volt jogi egyezmény, szüleim sohasem váltak el. Anyám hosszú és szívszorító levelekben tartásdíjért könyörgött apai nagyanyámnál. Apám időnként küldött valamicske pénzt, s néha fantasztikus, illatozó és színpompás csomagokat is kaptam tőle. Minden csomag felbontása ünnepnap volt, mert a csomagban addig sohasem látott szépséges tárgyak voltak és minden egyes tárgy illatozott.

Tizenhárom és fél éves koromban megkezdtem versenyfutásomat, mert a hatóság célja a megbélyegzés és kirekesztés, az anyám célja a javítóintézeti elhelyezés, az enyém pedig a mindkettőtől való menekülés volt.

Könnyű kitalálni, ki nyert. Igaz ugyan, hogy általános iskolai osztályfőnököm, Tóth Gabriella megmentett a legrosszabbtól (a javító-nevelő intézeti elhelyezéstől), és azt mondta nekem, hogy okos vagyok, de a priusztól ő sem tudott megmenteni. Ez azt jelentette, hogy csak afféle megtűrtként vettek fel egy gimnáziumba, ahonnan két év múlva csendben eltanácsoltak, amikor beteg lettem.

Rettenetesen viselkedtem mindenkivel. Provokáltam mindenkit, ordítottam, holott csak szeretetre, illetve elfogadásra vágytam.

Tinédzserkoromtól kezdve szinte szünet nélkül magyaráztam másoknak a saját helyzetemet. Természetesen soha egyetlen szót sem ejtettem a szegénységről, ami körülvett, és nem beszéltem anyám alkoholizmusáról sem.

A virágnyelv, amit egyre nagyobb intelligenciával használtam, senkit sem érdekelt.

Nem értettem az emberek többségét, és meggyőződésem volt, hogy én nagyon gyenge ember lehetek, mivel szeretet nélkül nem tudok élni. Azaz nem akarok úgy élni. Hogyan is érthettem volna tinédzserként, hogy szeretetet nem lehet rendelni? Miből jöttem volna rá, hogy mások számára ijesztő a ragaszkodásom és nem érek el vele mást, mint viszolygást? Naiv voltam, becsületes és koromhoz képest jó képességekkel rendelkeztem. Házibulikon, éjszaka is nyitva tartó vendéglőkben, no meg az utcán éltem. Ennek köszönhetem, hogy nagyon korán megtanultam a valódi toleranciát, anélkül, hogy ezt a szót bárkitől hallottam volna. A hatvanas évek ötödik kerületi bulijai és marginalizáltakból álló körei szinte mindennel megismertettek. Nem félttem sem a prostituáltaktól, sem a homoszexuálisoktól. Miért is félttem volna, hiszen nagy-nagy tisztelettel és szeretettel vigyáztak rám, és soha egy hajszálam nem görbült, ha velük voltam. A nagyhírű Dixi éppúgy barátom volt, mint az Astoria szállóban dolgozó lányok némelyike.

Amikor alig tizenhat évesen Budapest hírhedt, nyugati valutáért dolgozó, prostituáltakat futtató fiatalembere, Rezső, „meghívott” a lányok közé, ösztönösen utasítottam el a ragyogó ajánlatot. Szinte minden nap találkoztam néhány lánnyal (az éjszakában). Tőlük tudtam, milyen rettenetes mindaz, amit pénzért csinálnak.

Ők elmesélték, milyen reménytelen az életük, én pedig vigasztaltam őket. Az ő segítségükkel értettem meg, hogy a szépség ideiglenes, s előbb-utóbb valami más is kell(ene) az életben maradáshoz.

Sokszor egyenesen valamelyik éjszakai buliról mentem iskolába.

Mivel az első gimnázium a betegségem után nem vett vissza, egy év halasztással folytattam tanulmányaimat a második gimnáziumban.

A kimaradt egy év alatt dolgoznom kellett, holott alig múltam tizenhat éves.

A Magyar Posta Csekkleszámló Hivatalban kézzel kellett számolnom a csekkeket. Előtte megpróbáltam elhelyezkedni egy ostyasütő kisüzemben, de az első nap hanyatt homlok elfutottam, amikor a hatvan év körüli tulajdonos tapogatni kezdett.

Sokan „kísérleteztek” velem, mert állítólag szép kislány voltam. A betegségem alatt a kórházakban nem egyszer próbálkozott velem felnőtt, családos orvos, különösen az unalmas ügyeleti órák alatt. Nem értettem mindezt. Pontosabban, lassan alakult ki bennem a gyanakvás és a félelem a másik nemtől.

A második középiskola, ahova jártam, nagyon érdekes hely volt. Ma már intézményesített skizofréniának lehetne nevezni ezt a gimnáziumot. A tanárok többsége lefokozott egyetemi tanár volt az 1956-os forradalomban való részvétele miatt. Ez nagyon hasznos volt a diákoknak, mert rendkívül jó tanárok (is) voltak közöttük. Aki nem 56-os volt, az vagy magas rangú káder felesége-férje, vagy egyszerű és önkéntes belügyi alkalmazott volt, tanári köpenyben.

A diákok azonban tovább színesítették a politikai palettát. Sokuk szülei (és nemritkán közeli rokonaik is) vezető beosztású államivagy pártbeosztottak voltak. Volt közöttük miniszter és államtitkár papa, Központi Népi Ellenőrzési Bizottság-vezető, de a Hazafias Népfront is képviseltette magát a gyermekeken keresztül.

Budapest egyik legszebb helyén fekszik az iskola, kollégiuma is van, s büszke volt arra (is), hogy a kerekesszékre utalt diákok elhelyezésére is módot adott.

A Kádár-korszak csúcsteljesítménye volt ez a gimnázium. Napról napra egy épületben volt az ellenforradalmár, a kádári konszolidáció buzgó és önkéntes támogatója, valamint a Párt néhány vezetőjének gyermeke.

Reggelente hatalmas fekete autók sorakoztak az iskola előtt, a gyermekeket többnyire sofőr hozta az iskolába.

Az iskola igazi pikantériája azonban az volt, hogy a csúcsvezetők gyermekei folyamatosan „barátkoztak” a náluk jóval idősebb egyetemistákkal, akik között szép számmal voltak gyanús elemek.

Számomra az igazi irónia az volt, hogy a gyanús elemek némelyikének szülei szintén vezető beosztásban dolgoztak, vagy az államapparátusban, vagy a Párt vezető testületeinek valamelyikében.

Szájtátva hallgattam az okosabbnál okosabb „felnőtteket”, szorgalmasan ültem néhányuk számomra káprázatosan berendezett lakásában és ritkán ugyan, de megszólaltam én is.

Szerencsém volt, hiszen csaknem két évig napi rendszerességgel hallottam számomra vadonatúj „tényeket” Leninről, a Nagy Októberi Szocialista Forradalomról (NOSZF) és még sok minden másról.

Másként látták Kelet-Európát, annak történelmét s ez nekem nagyon izgalmas volt. Vitatkozni természetesen nem tudtam velük, hiszen nem tudtam ahhoz eleget, hogy ezt megtehessem. Jól éreztem magamat közöttük és velük, mert elfeledtették velem mindazt, ami az én bajom volt. Egy évtizeddel később döbbsentem rá, hogy középiskolás koromban a majdani ellenzék alapítói között ültem. Azt sem tudtam, hogy a társaság tagjai között volt Magyarország egyik legjelentősebb költője. Ők nekem az okos és érdekes felnőttek voltak, akik rengeteg új dologra megtanítottak.

Ebben a furcsa középiskolában még rosszabb dolgom volt, mint az előző gimnáziumban. Mint alig egy éve kiderült, az egyik osztálytársam rendszeresen beszámolt renitens viselkedésemről az osztályfőnökünknek, aki természetesen mindezt jelentette a felsőbb szerveknek.

Nem hiszem, hogy ezek a beszámolók sokat ronthatnak volna a helyzetemen. Rossz volt az a jelentések nélkül is, hiszen deviáns, marginalizált és lázadó fiatalkorú voltam. Ezek közül akár egy

is elegendő volt ahhoz, hogy a legrosszabb jövő várjon rám. Annak ellenére, hogy tizenöt éves koromtól kezdve ellenzéki körökkel barátkoztam és a klerikális reakciónak bélyegzett rabbiképző növendékek egyike is közeli barátom volt, nem árultam el vagy árultam be senkit a haverok közül. Többször kihallgattak, többször megfenyegettek és rengetegszer zsaroltak meg a politikai rendőrség mosolygós tagjai. Nem volt vesztenivalóm, tehát fenyegetni sem lehetett.

Sohasem vállaltam el a spicli szerepét, s bármily abszurd, pusztán devianciám elegendő volt ahhoz, hogy az érettségivel együtt az ország összes felsőoktatási intézményéből eltanácsoljanak. Magatartásból ugyan nem tudtak megbuktatni, de az iskolai szünetben égő cigarettával indultam az osztályterem felé, s szegény Vincze tanár úr, a folyosói ügyeletes tanár sasszézott vele végig talpa alatt a cikkemmel. Fékezhetetlen és zabolázhatatlan voltam, emiatt eszem és átlag feletti képességeim csak rontottak saját helyzetemen.

Kevésbé költőien, Tóth Dezsőné irodalom- és világnézetünk alapjai tanárunk ebben a gimnáziumban elérte, hogy kitaláltsanak minden egyetem nappali tagozatáról akkor is, ha egyébként sikeres felvételi vizsgát teszek.

Ennek egyik oka az volt, hogy a világnézetünk alapjai névre hallgató, akkor vadonatúj tantárgy egyik óráján, miután meghallgattuk Erzsike néni előadását a szocializmus felsőbbrendűségéről, megkérdeztem, hogy ha mindez igaz, amit mond, akkor miért van annyi szegény ember (köztük én is) a szocializmusban?

Azt válaszolta, hogy az ilyeneket, mint én, ugyanúgy falhoz kellene állítani és agyonlőni, mint az ellenforradalmárokat 1956 után. Nos, én erre az óra kellős közepén elhagytam az osztálytermet és az iskolát.

Igazgatói megrovás lett a vége és az a döntés született, hogy ugyan nem kell részt vennem többé a világnézetünk alapjai nevet viselő órán (amit mind Erzsike néni mind pedig jómagam örömmel hallottam), de ezzel megpecsételődött a továbbtanulásom sorsa. Erzsike néni személyesen gondoskodott arról, hogy semmilyen felsőoktatási intézménybe ne vegyenek fel. Újabb priusz, hiszen a priusz lényege annak logikájában rejlik, hogy aki egyszer rossz volt, az egyre rosszabb lesz.

Sok évvel később, az MTA székházának büféjében találkoztam vele újra, ahol némi cinkos mosoly kíséretében megosztottam vele a nagy hírt. Az MTA Történettudományi Intézetében dolgozom történészként, azaz sikerült (döntése ellenére) egyetemet végezni. Késtem ugyan néhány évet, no de az nem volt fontos akkor nekem. Nem mert rám nézni, elmélyülten kavargatta kávéját. Megállás nélkül kerestem a szeretetet és a megértést. Minél többet kerestem annál többen utasították ezt vissza. Terhes volt a görcsös ragaszkodni akarásom, a kétségbeesett, szinte hisztérikus követelőzésem. Minden arról szólt, hogy értsenek meg és vállaljon engem már valaki, ha már azok nem vállaltak, akik erre eredetileg hivatottak voltak.

Hiába érettségiztem le tehát, egyetemre nem mehettem. Nem volt más hátra, dolgozni kezdtem. A SZOT Társadalombiztosítási Igazgatóságának baleseti és rokkantsági nyugdíj osztályán helyezkedtem el, és fantasztikus mélységek tárultak fel előttem, vagyis lassan megértettem saját helyzetemet és annak jó néhány okát.

Akkor került kezembe Konrád György *A látogató* című könyve, ami a bibliám lett. Munkám közben értettem meg, hogy egy rendszer által termelt nyomorúság nem oldható meg azzal, hogy kisegítem a hozzám érkezőt pár forinttal. Ezekben az években értettem meg azt is, hogy én szerencsés vagyok, mert rajtam múlik mi lesz (vagy nem lesz) belőlem. Végül ennek a két évnek köszönhetem azt is, hogy a hátrányos helyzetből szociális érzékenységet teremtettem, és határtalan empátiát éreztem az elesettek, a gyengék, azaz a magamfajta iránt.

A SZOT Társadalombiztosítási Igazgatóságának speciális baleseti és rokkantsági osztályán valóban speciális ügyeket kellett intézni. Az 1956 után élítéltek egy része ugyanúgy csökkentett

nyugdíjellátást kaphatott csak, mint a gyilkosságért 15 évet a szegedi Csillagbörtön magánzárkájában ülő fiatalember.

Ezeknek az embereknek kellett megállapítanom a nyugdíjjogosultságát, illetve határozatot hozni arról, hogy nyugdíjuk folyósítható. Nagyon komoly tapasztalatokat szereztem, én, a mindössze 19 éves frissen érettségizett arról, hogy rengeteg embernek nincs mit ennie, ha nem kap nyugdíjat. Ekkor értettem meg a szegénység és a hazai szocializmus közötti letagadhatatlan összefüggést. Ügyfeleim „kétes” elemek, azaz „rossz” emberek voltak, hiszen dicsőséges szocializmusunkat veszélyeztették. (Ki 1956-ban, ki egy egyszerű szerelemféléti gyilkosság miatt.) Rengeteg rokkantsági nyugdíjat intéztem, nyugdíjügyintéző tanfolyamra is jártam, sőt oklevelet is kaptam a sikeres vizsgámról. Az élet újabb fitoraként anyám rokkantsági nyugdíjügye is hozzám került, természetesen véletlenül.

Döbbsenten olvastam végig az orvosi szakvéleményt, mely szerint anyám csaknem kilencven százalékban elvesztette a látását. Nem volt még 53 éves sem. Az orvosi szakvélemény további három betegséget állapított meg nála és emiatt véglegesen munkaképtelennek nyilvánították. Két év várakozás után elévült a középiskola minősítése az egyetemi felvételin. 1972-ben tehát, munkahelyi javaslattal újra jelentkezhettem egyetemre. Most már nem kellett tartanom a korábbi tiltástól. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara esti tagozatára jelentkeztem. Napjaim akkoriban, a felvételi előtt úgy néztek ki, hogy munka után az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) akkor még Múzeum kerti nagy olvasótermében tanultam zárásig, azaz este 9 óráig.

Az egyetem (pontosabban a pálya) kiválasztása addigra kényszer lett. Munkahelyem nem javasolt máshova, hiszen a jogi végzettség volt az egyetlen, melynek később is hasznát vehettem. Furcsa ma leírni, de a jogi karra sok olyan (hozzám hasonló) fiatal jelentkezett, aki diplomát akart szerezni, de még nem tudta, milyen pályára szeretne menni.

Azonnal felvettek. A szóbeli felvételin a bizottság tagjai nem értették, miért nem nappali tagozatra jelentkeztem, hiszen maximális pontszámot értem el már az írásbelin is. Kérdésükre zavartan dadogtam valami válaszfélét, mert nem mertem bevallani, hogy ez nekem meg sem fordult a fejemben. Ki tart el engem akkor, gondoltam, de nem mondtam.

Nem sokáig jártam az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának esti tagozatára. Annak ellenére, hogy gyorsan tanultam és minden vizsgám sikerült. Talán túlságosan is jól sikerült, amikor például az évfolyam csaknem egésze megbukott, én pedig kissé szégyenkezve somfordáltam ki az előadóból, mert jelesre vizsgáztam. A baj természetesen nem ezzel volt. Akkoriban az esti tagozatra jó néhány belügyminisztériumi alkalmazottat is felvettek. Suttogva egymás között, de élt sokunkban a szolidaritás, így rendszeresen figyelmeztettük egymást erre, olykor óra közben is. A belügyeseknek természetesen munkaköri kötelességük volt a rendszeres jelentés elkészítése, melynek viselkedésem miatt gyakori témája-tárgya lehettem.

Schmidt Péter alkotmányjogásznak valamint az akkori politikai gazdaságtan tanszék vezetőjének köszönhetem, hogy átkértem magamat (akkor még vendéghallgatóként) a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem nappali tagozatára. Másodéves voltam a jogi karon, de mindkét tanár véleménye szerint nem voltam való oda. Az órákon feltett kérdéseim éppúgy bizonyították ezt, mint a vizsgadolgozataim.

Ekkor radikális lépésre szántam el magamat. Kiléptem a munkahelyemről, nemzetközi telefonközpontba mentem (éjjel) dolgozni, s mindaddig mindkét egyetemre jártam, amíg a Közgáz átvett a dupla és sikeres vizsgák letétele után. (Ezt nem virtusból tettem, hanem mert nem akartam két szék között a pad alá esni, azaz mindkét egyetemet elveszíteni.) Fél év teljesen abszurd élet után megjött a boldogító igen a Közgazdasági Egyetemtől. Felvettek, nappali tagozatra, és elsősnek.

Öreg voltam az elsősök között, hiszen három évvel később lettem nappali tagozatos diák. Az egyetlen diák voltam a csoportban, aki nem a középiskolai érettségi után kezdte el az egyetemet.

Nem is értették egymást a többiekkel. Számomra a legnagyobb ajándék az volt, hogy egész nap olvashattam, s nem kellett dolgoznom. Az olvasás és a tanulás lett a munkám.

Másodikban felvételiztem a Rajk László Szakkollégiumba (amit akkoriban Szakkollégiumnak nevezett mindenki). Alig egy év múlva ösztöndíjam volt, ebédjegyem, kollégium (meleg vízzel!), azaz maga a földi paradicsom. Mindig tanultam, mindig olvastam és vitatkoztam, állandóan ötösökre vizsgáztam, és radikális marxistának tartottam magamat.

Ideális jelölt voltam az egyetemi és kari KISZ, valamint a pártszervezet számára. Szegény, hátrányos helyzetű. Értelmes, kicsit nagy a pofája, de bármire használható. Akkor találták ki a KISZ tagság megújításának kampányát, és én ostoba, ragyogó módon végrehajtottam, amit a KISZ helyi okosai és a párt még okosabb tanárai sugalltak, tüzelték az olyan hülyéket és naivakat, mint én, aki az osztályharc szó hallatán azonnal bevetésre indult.

Sohasem fogja egyetlen ember sem megbocsátani nekem, hogy kizártam őt a KISZ-ből. Ma már nevetséges történetté silányult mindez, de akkor a SZER hozta már aznap este a hírt: sztálinista csoport terrorizálja a Közgáz diákjait.

Nem kellett több mint 24 óra, és spicli voltam, sztálinista ügynök. A mai napig nem bocsátja meg nekem az érintettek egyike sem, amit tettem.

E komikus történet csattanója, hogy az akkor általam kizártak közül a mai napig - egyetlen kivétellel - egyikük sem áll szóba velem. Nyilván nekik is megvan a történetük erről, s gonosztettem következményeiről. Engem a munka elvégzése után másnap ejtett a KISZ és a Párt, s akik e kampányt levezényelték, kivétel nélkül híres emberek lettek, s azok ma is. Kezük azonban tiszta maradt, életrajzukban sehol sem szerepel e nagyszerű forradalmi tett, hiszen azt én, a névtelen hülye hajtottam végre.

Úgy fejeztem be az egyetemet, hogy tanár-szakos végzettségem ellenére az egyetem „örökre” eltiltott a tanári pályától. Politikai nézeteim miatt még általános iskolában sem taníthattam. Ettől kezdve a korábbiaknál is kezelhetetlenebb lettem. Semmiféle politikai szervezetben nem vettem részt, semmit nem írtam alá, s minden ellenzéki utált, mert még ellenzéki függőségbe sem voltam hajlandó kerülni, azaz soha többé nem bíztam a hazai politikai szerveződések egyikében sem, legyen bármilyen nemes célja.

Hiába kaptam állást hat hónappal a végzés után az MTA Történettudományi Intézetében, sohasem vált belőlem történész, de legalábbis olyan történész, amelyet elvártak volna tőlem a kollégák és a főnökeim. Senkihez nem akarok igazságtalan lenni, én voltam alkalmatlan a történészi pályára. Nem csoda tehát, hogy kilenc (számomra keserves) évvel később szinte repültem Pécsre Ormos Mária hívására. Ormos Mária szintén a Történettudományi Intézetben dolgozott. Rendkívül állhatatosan támogatott minden fiatal kollégát, köztük engem is. Amikor a minisztérium megbízta, hogy a pécsi Janus Pannonius Egyetemen (JPTE) alapítson egy újkori történeti tanszéket, sok fiatal kollégának, köztük nekem is felajánlotta ezt a lehetőséget.

Életemben először taníthattam, még hozzá egyetemen. Ingázni kellett ugyan hetente Pécs és Budapest között, de mindenért kárpótoltak az órák. Pécssett nagyon más volt a légkör, mint a fővárosban. Nagyon szerettem lejárni és tanítani. Kétségtelen, hogy óráim többsége nem éppen a hivatalos keretekbe beleférő történelemtől szólt. Ennek ellenére bántódásom soha nem esett, mert a tanszék vezetője mindig megvédett a helyi pártbizottság ülésein. Pécs messze volt Budapesttől és 1987-ben az eresztékek már recsegték-ropogtak az egész országban.

Konferenciákon vettem részt, hirtelen sokat írtam és publikáltam, egyszóval úgy éreztem, hogy végre a helyemen vagyok. Pécssett megbecsültek és szerettek. Nemcsak a diákok, hanem a városban élő emberek is.

Lehetőségem nyílt arra is, hogy az első, Amerikából a Fulbright Alapítvánnyal Magyarországra látogató egyetemi tanárokat én tanítsam a régió történelmére. 1988 nyarát azzal zártam, hogy elutaztam Kanadába, ahol egy ottani (ma már világhírű) gazdaságtörténészt helyettesítettem egy

évig.

Akkor már nagyon kínozott autoimmun betegségem. Szinte állandóan életmentő kategóriába sorolt gyógyszereken éltem, egyre gyakrabban és egyre hosszabb ideig voltam kórházban. A kanadai tartózkodástól azt reméltem, hogy meggyógyulok. Ennek ellenkezője történt, egyre rosszabb állapotban voltam fizikailag, s emiatt lelkiileg is.

Alkalmi partnereim és barátaim egy része okkal menekült tőlem. 1989 júniusának első napjaiban, amikor visszatértem Magyarországra, abban reménykedtem, hogy a rendszerváltozás az én életemre is hat majd, s talán az segít. Nem segített. Nem voltam kevésbé lelkes, mint kortársaim, legfeljebb ügyetlenebb és naivabb. Leírhatatlan öröm ért, amikor a múltamat eltörölték, és taníthattam ott, ahol mindig is szerettem volna, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen. Rehabilitáltak, a tiltás érvényét veszítette. Egyéniségem azonban nem változott, továbbra is szinte mindent kritizáltam és mindenkivel állandó harcban álltam. Magánéletem lassan, de biztosan megszűnt és a tanításból alig egy évvel később már nem lehetett megélni. Az infláció 32 százalék körül járt, a munkanélküliség csaknem 15 százalék volt.

Mindent megpróbáltam, hogy a felszínen maradjak. Az újságírás korábban, kényszerűségből megtanult, de nagyon szeretett „másodszakmám” volt, s a hazai sajtó 1990 és 1991-ben csodákat művelt. Anyagilag nagyot lendített rajtam az újságírás, de hirtelen a rendszerváltás legmélyebb bugyraiban találtam magamat. Konfliktusaim ettől kezdve az *ügyekkel* voltak. Igazságérzetem, hajlíthatatlan erkölcsi normáim gyorsan ellehetetlenítettek ebben a szakmában is.

A betegségem egyre rosszabbodott, s 1992-ben, először az egyetem elvégzése óta, elbocsátottak az állásomból, mert valami olyat piszkáltam, amit nem kellett volna. Privatizációs ügy volt, s nem az első, amit finoman szólva is kétséges körülmények között és kétes eredményekkel bonyolítottak le. Arra persze már nem került sor, hogy ezt az ügyet cikksorozat formájában jelentsem annál a lapnál, ahol főszerkesztő-helyettes voltam, mert a tervezett megjelenés előtt 24 órával a lap tulajdonosa, illetve képviselője azonnali hatállyal és indoklás nélkül megszüntette a munkaviszonyomat.

Ösztönösen éreztem, hogy működési lehetőségeim végéhez ériem. Nem volt több dobásom, elsősorban magammal szemben. A betegségem addigra az utolsó szakaszba érkezett, s ezt hála kezelőorvosaimnak, tudtam. Fel kellett mérnem az addigra már végzetesen beszűkült lehetőségeimet.

Kényszerhelyzetben voltam, azaz nem kerülhettem el a döntést. Tisztában voltam azzal, hogy amennyiben otthon maradok, nagyon rövid időn belül a legrosszabb vár rám. 1992 végén eldöntöttem, hogy elköltözöm Magyarországról. Addigra ugyanis már semmiféle reményem nem maradt, hogy valaha is értelmes, a saját értékrendemmel nagyjából egyező világban és emberek között tudok működni, ha ott maradok, ahol addig éltem. 41 éves voltam. Nem sok állást pályáztam külföldön, összesen nyolcat. Kettő sikeres volt. Az egyik a páduai egyetem egyéves szerződése, a másik pedig az egyik japán magánegyetem hároméves szerződése volt.

Amerikai állásokat nem pályáztam. Szakmailag és emberileg nem állt hozzám közel (kanadai tapasztalataim alapján) az ottani élet. Újságíróként magyar nyelven rendkívül jó cikkeket és interjúkat készítettem, de amikor a BBC magyar adásának álláspályázatára jelentkeztem, akkor világossá vált számomra, hogy nem vagyok ehhez angol nyelven eléggé felkészült.

A japán álláspályázat nem volt előzmények nélküli. Amikor a közgazdasági egyetemen tanítottam, a nemzetközi osztály hozzám irányított egy ösztöndíjas japán professzort, aki a kelet-európai és magyarországi átmenet részleteit kutatta. Kavakami professzor úr viszonylag jól tudott angolul, s csaknem hat héten át heti több alkalommal megjelent a tanszéki szobában. Magnóra vette előadásaimat az őt érdeklő témakörökben (az eredmény csaknem ötven kazetta volt), majd szokásos udvariasságával elbúcsúzott tőlem, s egy japán írásjellel díszített textíliát ajándékozott nekem. Elmagyarázta, hogy ez a szél írásjele, melyet én kissé megütközve hallgattam.

Természetesen megköszöntem az ajándékot.

Alig egy évvel később, amikor már egy napilapnál dolgoztam, Kavakami professzor úr újra felbukkant, s megkérdezte tőlem, vajon szeretnék-e Japánban dolgozni. Annyira abszurdnak tartottam már a kérdést is, hogy elnevettem magamat, s vicces válaszként azt mondtam, persze, miért is ne. Alig öt hónappal e beszélgetés után megkaptam a japán egyetem pályázati anyagát, amelyet természetesen Kavakami úr küldött el nekem.

1993. március 15-én elutaztam Tokióba.

Előremenekültem, azaz elutaztam a saját halálom elől.

新

Issin: Újrakezdés

AZ ÚJRAKEZDÉS NEHÉZSÉGEI

Összesen tizenhat órát utaztam és két órát üldögéltem Japánban, a Narita nemzetközi repülőtéren, anélkül, hogy felfogtam volna, hol is vagyok tulajdonképpen.

Érkezésem után csaknem két órával később odajött hozzám egy hölgy. Számomra akkor még szokatlan angolsággal megkérdezte, én vagyok-e a Ferber Katalin, s igenlő válaszomra nagy nehezen feltuszkolt csomagjaimmal együtt valami vonatra (ma már tudom, hogy ez a repülőtéri expresszvonat volt).

Azt is elmagyarázta, hogy a vonat végállomásán majd vár engem az egyetemről egy kolléga, aki „hazavisz”

Összesen húsz órát voltam talpon, mire megérkeztem (az egyetemi kollégával együtt) a bérelt lakásomba. Beléptem, a kolléga pedig elsápadt. Valahogy eldadogta, hogy egészen szörnyű dolgot követtem el, mert cipőben léptem be a lakásba.

Aha, gondoltam én, ez egy kényelmes ország, ahol otthon mindenki papucsban csoszog. Ma már értem, hogy a tisztátalannak tekintett külvilágot hordtam be cipőmmel a belsőnek tekintett, azaz privát térbe, s ezzel az egyik legfontosabb szabályt szegtem meg. (Honnan is tudtam volna?) A lakásban szinte romjaimban heverve ottmaradtam, s ezzel megkezdődött a tokiói életem.

Fáztam, s számomra felismerhető fűtőalkalmatosságnak nyomát sem láttam a lakásban. Sokáig tartott, míg megértettem, hogy itt, sok millió lakással egyetemben, nincs semmiféle vezetékes fűtés. Azaz nincs központi fűtés sem. Hokkaidón, valamint Japán északi részén van, hiszen mínusz 15-20 fok esetén rendes fűtés nélkül az emberek sem élni, sem dolgozni nem tudnának.

Természetesen a nagyon drága lakásokban (többek között a külföldi diplomáciai illetve gazdasági képviselők által használt ingatlanokban) van az Európában vagy Amerikában is jól ismert fűtőalkalmatosság. Egyébként a lakások és kis üzletek egyaránt klímagépekkel működnek, azok fűtenek télen és hűtenek nyáron.

Másnap megérkezett az a kolléga is, aki meghívott Japánba, s mint kiderült, megírta tudományos munkáját mindabból, amit magnóra vett a tanszéki szobámban két évvel korábban.

Mosni próbáltam, de nem ment, mert a mosógép emlékeztetett ugyan nagymamám falusi keverőtárcsás gépére, de egyetlen feliratot sem tudtam rajta elolvasni. Ugyanígy jártam a fűtő (és hűtő) berendezésekkel. A televízió volt az egyetlen, amit be tudtam kapcsolni, de azzal sem nyertem sokat, mert természetesen minden japánul szólt, viszont színesben ment az adás. Lassan körbejártam a környéket, ahol utcaneveket nem láttam (na és ha láttam, akkor hogy olvastam volna el?), és berendezkedtem.

Egy héttel később halált megvető bátorsággal túrára indultam, azaz a munkahelyemre.

Természetesen rossz vonatra szálltam, mert nem tudtam elolvasni (japánul) a vonat végállomásának nevét, s tíz perc múlva már a rizsföldek között zakatolt velem a szerelvény. Kicsit megijedtem, de egy mellettem ülő nénitől a térképemet mutogatva, angolul megkérdeztem, hogy hol is kellene nekem leszállnom. A néni izzadni kezdett, s a következő megállóban leszállt. Valahogyan beértem, de csaknem egy órás késéssel, s a napom maradékát bearanyozta egy addig ismeretlen kolléga, aki energikus ordítással fogadott, mondván, ha így kezdem a munkámat Japánban (azaz eltévedek és elkések), nem sok jót jósol nekem. (Igaza lett, csak nem, úgy ahogyan ő értette.)

Minden nap maga volt a háborús bevetéssel felérő harc. Megküzdöttem a távolságokkal, a vonatok százaival, a fura környezettel, de önállóan élni a mindennapokban még mindig nem tudtam.

Az egyetem nemzetközi osztályának egy-egy alkalmazottja megpróbált ugyan a maga logikáját követve segíteni, de ez a logika számomra követhetetlen volt.

Gyorsan felismertem, hogy amennyiben segítséget kérek, sokkal nehezebb lesz megértenem és

megtanulnom a mindennapi világot, mintha ugyanezt kudarcokkal, de magam tanulom meg. (Tizenhét év távlatából azt hiszem, hogy a legnehezebb, de legjobb megoldást választottam, ösztönösen.) A ma már vicces példa az, amikor egy postát kerestem, leveleket akartam feladni. Kezemben a légipostai borítékokkal odamentem egy anyukához, aki két gyerekét vitte (valószínűleg az iskolából) hazafelé. Az anyuka azonnal átvette egyik kezébe mindkét gyerekét, s kézen fogva odavitt a sarki postaládához. Csakhogy nekem nem volt bélyegem. Ez és még sok más helyzet nagyon gyorsan megértette velem, hogy képtelen vagyok a körülöttem levő emberek segítségére hagyatkozni, mert ők szinte mindig másra és másként gondolnak, mint én. Egyszerűbb tehát saját magamra hagyatkozni, mert hiába tart hosszabb ideig, amit én megtanulok, az biztosan működik, hiszen én a saját logikámat követem, s a kudarcaimból egyúttal nagyon sokat tanulok. Aztán megbetegedtem, s kórházban kötöttem ki. Csak egy vírusos influenza volt, de a pár napos ottlétem maga volt az állandó lidércnyomás. Egyetlen orvos (a főnök) beszélt csak angolul, a többi orvos nem. Vicces volt, amint megérkezett az első kórházi reggelim s a tálcán egy összeaszott s emiatt nagyon szomorú hal árválkodott, feje tetején azonban egy vidám krizantém mosolygott. Kicsit megrémültem, mert leves is volt mindemellé, holott reggel hét órát írtunk. Vérvételkor én folyamatosan hátráltam, amíg a fal meg nem állított, a nővérke pedig (ma már tudom) kétségbeesetten próbálta elvégezni a feladatát. Zuhanyozni akartam, szokatlanul meleg volt május elején, de a fürdő zárva volt. Mint később kiderült, kedden és csütörtökön a nők, hétfőn és pénteken a férfiak fürödhetnek, de csak bizonyos napszakban. Péntek délután volt, s a zuhanyozás reménye odalett. Aznap azonban megismerkedtem egy fiatal (egyetemista) lánnyal, Erivel, aki a folyosói nyilvános telefont használta.

Döböntem láttam, hogy a telefonbeszélgetés alatt szívet tépően zokog, hiszen amit mondott, abból nem értettem egyetlen szót sem. Amikor letette a telefont, megkérdeztem tőle hogy miért sír és ő kitűnő angolsággal válaszolt. Addig tartottam szóval, míg el nem mosolyodott. Leukémiája volt, eredményei az egyre drasztikusabb kezelésekre ellenére rosszabbodtak s emiatt sírt. Adtam neki papírzsebkendőt (mi többet tehettem volna?), aztán nagyon jóban lettünk. A japán kórházakban szabad a mozgás ki és be, elmentünk együtt a közelben levő Japán Nemzeti Galériába, megbeszéltük a fontos dolgokat a japán mindennapokról, elmeséltem neki, mi mindent főznék, ha most otthon lehetnék, és megtudtam azt is, hogy van már vőlegénye. Én néhány nap múlva hazamentem, ő benn maradt, aztán ünnepekre hazaengedték. Messze lakott Tokiótól, én pedig, amikor egyetlen napot még a lakásában töltött az újabb kórházi kezelés előtt, egy órát nyugtatgattam a telefonban. Felhívott, nagy fájdalmai voltak, s én megígértem neki, hogy amint meggyógyul, hatalmas vacsorát főzök s jót eszünk és jót beszélgetünk. Ez volt az utolsó alkalom, hogy hallottam a hangját.

Aztán nem jelentkezett, bár minden nap felhívtam őt (szinte gépiesen), mert csak üzenetet tudtam hagyni a rögzítőjén. Egy hónappal később vadidegen ember hívott fel, tolmácsként mutatkozott be, és a barátnőm szülei nevében értesített, hogy Eri meghalt. Megtalálták a hozzám írt, de el nem küldött leveleit, a telefonszámomat, s így vették fel velem a kapcsolatot. A szülők elkezdtek angolul tanulni, a mama mindenfélét sütött nekem, aztán elküldte csomagban. Valójában örökbe fogadtak, amit én nem értettem.

Nem értettem a rám zúduló hálát, hiszen én semmit sem csináltam, ami erre érdemesített volna, legalábbis a saját értékrendem szerint gondolkodva.

Csakhogy én nem voltam családtag, mégis „törődtem” vele, ahogyan szülei később elmondták, amikor először voltam náluk.

Elvittek Kiotóba, három napon át etettek és itattak. Elvittek Japán leghíresebb igazgyöngytermelő szigetére, röviden: a lelküket is kitették értem. Minden lehetséges alkalommal találkoztunk, s ma is tartjuk a kapcsolatot, annak ellenére, hogy a család kibővült (már unoka is van).

Évekig nem értettem, miért különleges tett síró embert megvigasztalni, rövidlátóhoz odamenni és

segíteni neki a feliratok elolvasásában. Nem értettem, miért lepődnek meg annyira és annyian a környezetemben ismeretlen japán emberek, ha mindennapi életemben a számomra természetes reakciókat gyakorlom. Ma már ezt is értem.

Rettenetes hiányaim voltak az első pillanattól, amit honvágynak aligha nevezhetnék. Ízhiányom volt, mert mindent édesnek éreztem, zavart a szójaszósztól mindent körbelengő illata, a nyershal puszta látványától megfájdult a gyomrom, és ami a leginkább hiányzott, az a beszélgetés bármilyen formája. Döbbenetes csend vett körül majdnem mindenütt. A vonatokon szinte senki sem beszélgetett, ha mégis, akkor azt a szája elé tett kézzel tette, ha nő volt az illető, a férfiak pedig visszafojtott hangon suttogtak. Istenem, hányszor és hányan szóltak rám ezernyi dolog miatt az első tíz évben! Leggyakrabban a hangom és a hangerőm volt a baj.

Telefonszámláim hónapról hónapra nőttek, az egyetemen két ember beszélgetett velem olykor, az egyik ma a férjem, a másik egy amerikai kolléga, aki mindkettőnknek ma is egyik legjobb barátja. Természetesen magyar ismerőseim is voltak Tokióban, akiket ugyan nem ismertem korábban, de Budapesten megkaptam a telefonszámaikat. Annyira egyedül voltam, hogy zavar és szégyenkezés nélkül mindegyiket felhívtam. Emberi kapcsolatok terén talán a mindennapi élet volt a legnehezebb. Legalább egy évtized kellett ahhoz, hogy megértsem: az útlevelel közös kiállítási helye és az anyanyelv messze nem elegendő a barátságok megteremtéséhez. Sokan voltunk Japánban, akik ma hozzám hasonlóan látják, hogy sokféle kapcsolatot azért tartottak fenn, mert hiányolták az otthoni beszélgetéseket és a mindennapi környezetet. Szinte biztos vagyok abban, hogy egyetlen ember nem lett volna hosszú ideig a barátom, ha otthon ismerkedünk meg, mert egyszerűen nem volt közös érdeklődési körünk, s értékrendünk is különbözött. A magány azonban nagy úr. Nekem ez a fajta magány különösen nehéz volt. Egyrészt hozzászoktam addigi életem során, hogy mindig vannak barátaim, másrészt semmit sem tudtam semmiről Japánban. Arra vágytam, hogy valaki a saját nyelvemen, a saját kérdéseimre válaszoljon, mert e nélkül képtelen voltam saját magamat működésképpé tenni Tokióban, az egyetemen és a közértben.

Így lett nekem magyar barátnőm Tokióban alig néhány héttel a megérkezésem után, s több mint tíz évig, ha esett, ha fújt, minden héten legalább egyszer beszélünk, többnyire telefonon.

Tőle tanultam meg szinte mindent, ami életmentő tudásnak bizonyult az első hónapokban.

Ő vitt el engem a közelemben levő közértbe, ő mutatta meg nekem a japán ételek alapvető fajtáit, s ő magyarázta el „mit is eszünk mi itt kérem ebben a csuda világban”.

Ő mondta el nekem, mennyire nehéz egy külföldi nőnek Japánban megkapaszkodni, s mennyire törekeny az ág, amin mindannyian remegve himbálózunk.

Tőle tudtam meg a japán jogi firtelancoktól a házasság buktatóin át mindent, ami a későbbiekben saját tanulásomat segítette. Neki köszönhetem, hogy a legtöbb csapdát sikerült elkerülnöm, azaz sohasem váltam a viszonyok és iszonyok kiszolgáltatottjává a japán mindennapokban.

Nem tehetem meg, hogy az ő életéről bármit írjak. Az azonban tény, hogy rengeteg nehéz helyzetben kapaszkodtunk egymásba, ha másképp nem, akkor maratoni hosszúságú telefonbeszélgetésekkel.

Először is gondoskodnom kellett arról, hogy enni tudjak. Ez nem volt könnyű, mert minden felirat japánul volt. Hiába vizslattam hosszasan minden zacskót és dobozt, mert azt sem vettem észre, hogy a dobozokon ábrák vannak, annyira össze voltam zavarodva a rengeteg írásjeltől. Az első hetek keservesen teltek, több kiló só sikeres hazacipelése után sem sikerült egyszer „mellényúlnom” és cukrot vennem a reggeli kávémba, nem ismertem egyetlen tengeri herkentyűt sem, így szimpátia alapján választottam halszeleteket (pontyot vagy harcsát egyszer sem láttam a halárusoknál). Egyszer azonban sikerült cápahúst vásárolnom, s ettől annyira megrémültem, utólag persze, hogy attól kezdve egy ideig a halakhoz sem nyúltam.

A betegségem pár napja alatt azt javasolta az angolul beszélő orvos, hogy nagyon lassan

szoktassam magamat hozzá minden új ételhez, de legfőképpen a nyers halhoz. Csaknem egy évembe tellett, amíg fokozatosan megszoktam az új ízeket, s ebben a legtöbb segítséget az a tíz nap adta, amikor merészen nyári vakációra mentem a tokiói öböl alatt fekvő Ósima szigetére. Az első sokk akkor ért, amikor kiderült, hogy tíz napig szeretnék maradni. A helybeli utazási iroda annyira megdöbben ezen, hogy azonnal előre elkérték a tíz napi szállásdíjat (ami Japánban nem szokás). Minsukuban, azaz a hagyományos (családi tulajdonban működő) fogadóban szálltunk meg barátommal (a jelenlegi férjemmel) Hirosival és én nagyon örültem, mert végre nyaraltunk!

A fogadó tulajdonosa ugyan nem értette, hogy mi miért maradunk tíz napig, de az első napokban nem kérdezett semmit. Nekem döbbenetes volt a szobák elképesztően kis mérete, a ház hagyományos szerkezete (vagyis a fából épült, tatamival borított szobák). Nem kevésbé volt meglepő a reggeli, no meg a vacsora, amit természetesen a tulajdonos és felesége készített a vendégeknek. Az egész sziget egyetlen vulkán, ezért a tengerparti homok fekete és a sziget lakossága összesen tízezer fő. Nincsenek elegáns szállodák, nincsenek szórakozóhelyek, jó meleg van, s a sziget lakóinak nagy része rendkívül szerény körülmények között él. Legfontosabb termékük a kamélioalaj, ebből, valamint a halászatból élnek.

Mivel egyetlen szót sem értettem japánul, Hirosi volt a tolmács, s ma már tudom mit is jelent egy tudatlan külföldinek tolmácsolni. Természetesen nem a nyelv volt a probléma, hanem mindaz, amit akkor még nem ismerhettem Japánban, mert azt lehetetlen volt elmagyarázni. Ahhoz a saját tapasztalataim kellett. A szavakat értettem, mégsem értettem semmit.

Máig felejthetetlen, amikor a tengerparton egy kisfiú odajött hozzám és bátran megnyalta a karomat, majd a sajátját. Vagyis kipróbálta milyen íze van az idegenarcúnak, vajon ugyanolyan sós-e a bőröm, mint az övé. Megnyugodott, mert egyforma ízünk volt.

Érdekes látványt nyújthattam, amikor krokodilkönnyeket hullatva gyakoroltam a tengerparton a nyári szünetre feladott írásjeleket, hallgattam Hirosi katonás szigorral előadott megrovását, miszerint én még a legegyszerűbb írásjeleket (a *hiraganákat*) sem tudom folyékonyan.

Szégyenletes dolog, mondta szigorúan, hogy a legegyszerűbb két jelsorozatot sem tudom gyorsan folyékonyan elolvasni és leírni.

A nyaralásunk előtt ugyanis beiratkoztam Tokió egyik legjobb (és legdrágább) nyelviskolájába, ahol a hét minden napján hat órát tanultam japánul, egy kezdőknek meghirdetett intenzív tanfolyamon. Minden nap reggel kellett mennem a nyelviskolába. Megtanultam, hogyan közlekednek milliók a városi vonatokon és a földalattikon. Nyár volt, s az utazás több mint egy óra hosszat tartott. Mire beértem, teljesen kimerült voltam. Az iskola szigorú volt, senki sem beszélhetett angolul és magyar barátnőm lelkesen bizonygatta nekem, hogy itt lehet a leggyorsabban megtanulni japánul.

Minden alkalommal sírva mentem haza a nyelviskolából. Drill, azaz tréning, vagy inkább idomítás volt ez számomra, nem nyelvtanítás. A tanárok, egyetlen kivétellel rendszeresen ordítottak, stopperórával mérték, ki milyen gyorsan ír hallás után. Én persze mindig lemaradtam, ráadásul tele volt hibával, amit leírtam. A dolog egy pénteki napon odáig fajult, hogy energikus japán nyelvtanáraim egyike ebben e rendkívül híres és drága iskolában piros ceruzáját használva egyetlen mozdulattal átdöfte a papírt, amire a vizsga feleleteit írtam és rám parancsolt, de akkor már lila fejjel, hogy maradjak benn az iskolában addig, amíg hibátlanul le nem írom ugyanezt.

Nagyot kaccantottam, s törve a testbeszédet valamint a japán nyelvet (ugyanis tilos volt angolul megszólalni az iskolában, miközben kezdő japán tanfolyamra jártunk!) elmagyaráztam neki, hogy ez esetben mi bizony itt töltjük a hétvégét. Én ugyanis parancsra semmit sem teszek. (Közben persze azt gondoltam magamban, hogy a világ legnehezebb helyére kerültem, hiszen a mindennapokban szabályt szabály követett és én természetesen folyamatosan megszegtem szinte

minden szabályt, anélkül hogy tudtam volna erről.)

Mindig rendkívül makacs voltam, hisz makacsságom volt az egyetlen védekezési eszközem. Ez gyerekkorom óta így van, s néhány felnőttet sikerült az örületbe kergetnem velem. Soha nem ők győztek, hisz ellenállásom a saját önvédelmem volt, tehát jobban működött, mint bárki és bármi.

Kisebb huzavona után elszabadultam az iskolából, ő, a tanár pedig csaknem őrjöngve ottmaradt. Érthető, hogy ettől a naptól kezdve nem én voltam a legkedveltebb diák a nyelviskolában, bár én fizettem a tandíjat. Nagyon furcsa volt nekem, hogy a busás összeg fejében a tanárok mindegyike megszabhatta, ki járhat oda.

Jó volt ez az iskola, mert itt tapasztaltam meg először és közvetlenül a japán oktatási rendszert.

Nagyon sokat köszönhetek minden japán nyelviskolának (három másikba jártam még ezután, amíg végleg abba nem hagytam a nyelvtanulást). Mindenre megtanítottak, ami teljes egészében az ellenkezője volt saját tanári tapasztalataimnak és pedagógiai alapelveimnek. Ezek nélkül több évig tartott volna, amíg megértem a japán oktatási rendszer lényegét.

Kanyarodjunk vissza az idilli képhez, amint Hiroshi ordít velem (akárcsak a japán tanárok a nyelviskolában), én könnyeimet potyogtatom, és folyamatosan azt ismételve, hogy én ezt (így) sohasem fogom megtanulni.

S íme, mi mást tapasztaltam volna meg, mint ugyanazt, amit otthon, vagyis ellenállásom reakcióit, csak sokkal keményebb feltételek mellett, mint saját világomban.

Hirtelen ugyanis nem kevesebbről lett szó ebben a banális helyzetben, mint a saját egyéniségem megmérettetéséről.

Ugye az mindenki számára kiderült az eddig olvasottakból, hogy engem soha senki nem tudott semmire erőszakkal vagy éppen hatalmi szóval rávenni. Óvodába jártam, amikor a gulyásleves akarta ebédként belém diktálni az óvó néni és este hatkor még mindig ott ültünk. Ő az összeomlás szélén, a gulyásleves megdermedve, én pedig láblóbálva, énekelve.

Azaz nekem mindent mindig el kellett magyarázni, minden alkalommal újra és újra, mert állandóan féltem a váratlan támadásoktól, az erőszaktól, s megpróbáltam védekezni ellene.

Japánba jöttem, ahol folyamatos kényszerek erdejében bolyongtam az első naptól, legfeljebb nem tudatosult bennem. Minden kényszeres volt. A lakás ellenőrzése elmenetel előtt (gáz, villany, egyébek kikapcsolása a földrengés veszélye miatt), a közlekedés megkerülhetetlen terhe minden áldott nap, a koncerttermek és színházak valamint mozik katonai hangnemet idéző vezényszavai, nem folytatom: Japán a kényszerek tömkelege.

S úgy tűnt, ebben én minden nap alulmaradok. Ezért sírdogáltam annyit, ezért hisztiztem. Végülis nem Japán győzött. Nem a rendről és fegyelemről írok a fentiekben, azt szinte kivétel nélkül mindenki élvezi. Nem is tehet senki másként, mint fegyelmezi magát, hiszen egy Tokió nagyságú és népsűrűségű városban egy egyszerű vonatozást sem lehetne túlélni rend és fegyelem nélkül. Ez kérem egy szófogadó ország - ahogy egyik barátnőm frappánsan megjegyezte néhány éve.

A napi gyakorlati kényszerekhez történő alkalmazkodás viszonylag könnyű. Az néha nagyon nehéz volt ugyan, hogy mindenki fegyelmezni akart engem a környezetemben, de ezt ma már egy mosollyal, olykor egy viccel elhárítom. Most már ez könnyen megy, hiszen japánul reagálok a fegyelmezni és kioktatni készülő, segítőkész állampolgárnak. E mögött semmiféle rosszindulat sincs, ellenkezőleg. Mivel mindenkit fegyelemre tanítanak, ők is fegyelmet akarnak tanítani másoknak. Nagyon vicces helyzeteket tud ám ez produkálni a hétköznapokban!

Ma is emlékszem arra a nénire, aki komoly arckifejezéssel lépett oda hozzám az egyik metrómegállóban s a következőt mondta: „Álljon a vonalra, legyen szíves!” Rajtunk kívül senki sem volt a peronon, delet harangoztak (volna) s én döbbenetesen kérdeztem, miért kell a vonalra állnom? A válasz az volt, hogy mert oda van festve a peronra, vagyis szabály. Ha pedig szabály, akkor a kedves utas álljon oda, ahol ki van jelölve neki ez a dolog. Ehhez azt kell tudni, hogy ahol a

vonatok ajtaja nyílik a megállóban, ott a peronokra szám és vonal van festve. A reggeli és esti csúcsforgalomban ugyanis nem mindegy, hogy a kedves utas hova áll. Fegyelmezetten, a kétszárnyú ajtók mindkét oldalán sorba állunk. Türelmesen megvárjuk, amíg a leszállók leszállnak, aztán bezúdulunk a kocsi belsejébe. Nos, napközben nincs tömeg, ezért ma sem értem, miért zavarta a nénit, hol is állok éppen.

Ami a legnehezebbnek bizonyult, az a környezetem megértése volt, s annak megfejtése, hogy miért ennyire más mindenki és minden cselekedet, mint amit én addigi életem során tapasztaltam. Rosszabb napjaim egyikén, nyáron egy kávézóban üldögéltem jegeskávét szűrőcsöve, amikor egy hölgy angolul beszélgetni kezdett velem. Kérdezgetett ezt-azt (vagyis a szokásost), s természetesen azt is, hogy szeretem-e Japánt.

Sohasem értettem ezt a kérdést. Azt sem értettem, ha megkérdezték Amerikában, szeretem-e Amerikát vagy éppen Kanadát. Nem tudom, szeretem-e Magyarországot, szégyenszemre még arra sem tudom a választ.

Sokan, s nálam sokkal szebben leírták, hogy egy országot nem lehet szeretni. Helyeket lehet szeretni, embereket, ételeket. Ezért aztán én azt válaszoltam a kedves hölgynek, hogy most épp nyár van (a felejthetetlen tokiói nyár), de egyébként a környezetem olyan hideg, mint a jegeskávé, amit iszogatok.

Nem akartam igazságtalan lenni, de csaknem egy évtizedig küzdöttem Japánban (is) a magánnyal. Dolgozni kezdtem, s akkor jött a legnagyobb sokk, mert hiába voltam (addig) mindenhol jó tanár, belépve az előadóba már az arcokon láttam, hogy nem látok semmit sem az arcokon. Nincs mimika, nincs reagálás, nincs segítség, nekem, a tanárnak az óra közben. Először, hirtelen, semmit sem ért az „interaktív” tanítási módszerem. Természetesen nem érttem (illetve nem tudatosult), hogy mindenek előtt meg kell tanulnom az arcokat, hiszen mindenki egyformának tűnt az első hónapokban. Az emberek neveit sem tudtam megjegyezni, mivel idegen hangzású volt mindegyik. Hihetetlen belső erő és önbizalom kell úgy tanítani, hogy a diákok semmire nem reagálnak, vagy reagálnak, de azt az ember nem érti.

Az egyik magánegyetemen tanítottam Közép-Kelet-Európa és a Szovjetunió gazdaságtörténetét, angolul.

Szinte biztos voltam abban, hogy diákjaim mindegyike vagy legalábbis a többsége tud angolul, a helyzet azonban a valóságban nem egészen így nézett ki.

Mivel szuggesztív egyéniség vagyok, tudom a szakmát és jól tanítok, megpróbáltam minden egyes órán megküzdeni a diákok figyelméért, reakcióikért, s szinte minden alkalommal úgy jöttem ki az óra végén a folyosóra, hogy a sírás környékezett. Nem érttem addigra én már semmit, s lassan elborított a tehetetlenséggel vegyes düh.

Márpedig azt - lévén indulatos ember vagyok - nehezen tudtam kezelni. Egyik reggel felkeltem, s úgy döntöttem, ebből a tehetetlenségből és értetlenségből teljesen elegendem van. Lássuk, hogyan tudok változtatni ezen a nem éppen derűs helyzeten?

Első lépésként megpróbáltam kollégáim valamelyikével szóba elegyedni, de szinte mindegyik, szakmát érintő beszélgetés az én teljes kudarcammal végződött. Ebédszünetben az egyik kolléga aziránt érdeklődött, honnan jöttem. (Ma már tudom, hogy ez a kérdés korántsem ártatlan, rengeteg esetben a sztereotip gondolkodást könnyíti az eredet azonosítása, legalábbis abban a társadalomban, amelyben az emberek többsége soha nem járt külföldön.)

Miután elhangzott a válasz, azaz hogy Magyarországról jöttem, a kérdező én lettem. Miért nem reagálnak a diákok az órán egyetlen kérdésemre? Miért alszanak az órán olyan sokan és olyan gyakran? Mire való az egyetem, ha itt a diákok többsége sohasem érdeklődik, nem olvassa évközben a szakirodalmat?

Kérdéseim nyilvánvalóan ostobák voltak, mert kollégám a következőt válaszolta erre: Maga

Európából jött. Itt nálunk, kérem, nincs elitoktatás, itt mindenki jöhet egyetemre, s nézze meg, micsoda autókat gyártunk! Mire én (ma már tudom, nem kellett volna) azt kérdeztem, mi köze van az autógyártásnak az egyetemi végzettséghez? Pontosabban, mi köze van az oktatási rendszernek az autógyártáshoz?

Nem kaptam erre más választ, csak azt, hogy a kolléga faképnél hagyott. Nem tudja, hogy milyen fantasztikus dolgot tett velem. Ma is hálás vagyok neki ezért, mert e rövid beszélgetés rádöbbsentett arra, hogy meg kell tanulnom, méghozzá könyvekből, mi a japán oktatási rendszer, mi az eredete, milyen értékek alapján működik. Röviden, minden ország csak olyan oktatási rendszert tud tartósan működtetni, amely kielégíti a társadalom és a gazdaság igényeit. Elkezdtem olvasni. Sokat és rendszeresen. Először az iskolarendszer történetét tanultam meg. Ezalatt az a szerencse ért, hogy az akkori Magyar Hírlap megkért, írjak nekik olykor cikkeket Japánról s a hírkövetés rákényszerített arra, hogy felgyorsítsam a tanulásomat. Mindent meg kellett értenem. Abban az időszakban Japánban néhány adás (például a főműsoridőben, este sugárzott híradók), no meg néhány film, angolul is hallgatható volt. A külföldi adók (CNN BBC) akkor még nem sugározhattak Japánban híreket sem, az csak néhány évvel később jött.

Nem volt tehát más eszközm, csak az állandó tanulás, és a cikkeim megírása. A napilap nem ismer tréfát, s a rendszeres újságírói munka sokat segített a gyors és hatékony tanulásban. Sajnos cikkeimet sohasem láttam nyomtatásban a megjelenés napján vagy másnapján. A postaköltség magas volt, az internet akkoriban még messze volt a mai technológiai szinttől, emiatt örömem nem volt maradéktalan.

A cikkek honoráriumma is száználmas volt, de engem ez akkor a legkevésbé sem érdekelt, mert a folyamatos írásból sokkal többet tanultam, mint azt bárki akkoriban gondolta. Az volt az én első, hosszú távon busásan megtérülő befektetésem.

Fokozatosan megértettem, hogyan működik a japán gazdaság, megtanultam a politikai rendszer alapjait, és a tudás újabb és újabb tanulást követelt.

Az egyetemen az első év után csaknem mindenki hozzászókkott az otllétemhez. A diákok nagyon lassan, de rájöttek, hogy nekik az nem rossz, amit velük teszek, azaz közös gondolkodásra és a felfedezés örömeire próbálom őket rávezetni. Nagyon sok kellemetlen percem, sőt órám volt a diákokkal és a diákok miatt. Képtelen voltam megérteni, hogy miért gúnyolódnak rajtam (velem igazán nem tudtak, mert én nem értettem japánul egy szót sem, ők pedig nem értettek angolul egy szót sem).

Nem értettem, miért tanácsolja egyik kolléga, hogy emlékeztessem a diákokat arra: ők csak diákok én viszont tanár vagyok. (Mekkora ostobaság ez, gondoltam, mi ez a feudális szemlélet?) Amíg nem kezdtem el komolyan japánul tanulni, s ez csak egy évvel később kezdődött, addig persze hogy nem értettem a nyelvi és társadalmi rangokat és címeiket.

A második évben már nagyon jó hírem volt az egyetemen, s özönlöttek az óráimra a diákok. Olyannyira, hogy még az akkor átadott doktorképzőben is taníthattam.

Látszólag tehát minden a legnagyobb rendben ment. Olyan szép volt, hogy valami nem lehetett igaz ebből.

Hároméves szerződés volt az egyetemmel. Azt azonban nem érttem, hogy miért nem adott az egyetem írott szerződést. Az első héten kérdésemre azt a választ kaptam, hogy ez nem szokás Japánban, ennek nincs semmiféle hagyománya.

Fura, gondoltam, ma már viszont tudom, hogy ez a „hagyomány-nélküliség” megkönnyíti a munkáltatók dolgát, hiszen írott szerződés hiányában elég nehéz bármit bizonyítani. Ezért hozott néhány éve a japán parlament egy módosító törvényt, miszerint a szóbeli megállapodásnak ugyanolyan törvényes ereje van a munkaügyi perekben, mint az írottak. (Utóbbi ma is ritka Japánban, de van.)

Egyszóval az egyetemmel történő megállapodás szerint három évre szerződtem, majd a harmadik

tanév megkezdése előtt csaknem egy hónappal az egyetem bejelentette, hogy nem tart igényt a további munkámra. Teljes pánik lett rajtam úrrá. Alig egy hónapon belül nem lesz lakásom (az egyetem közvetítésével béreltem), nem lesz fizetésem és el kell mennem Japánból! Korábban már pályáztam állásokat, de eredménytelenül. Egy volt diákom, no meg a szerencse segített. Kérésemre továbbította az önéletrajzomat egy másik tanárának, aki azt továbbadta a saját férjének.

Hazautazásom előtt kereken egy héttel furcsa üzenet várt otthon a rögzítőmön. Egy számomra ismeretlen férfi arra kért, hogy haladéktalanul keressem őt meg a Tokiói Egyetemen (fogalmam sem volt, hogy az hol van, csak azt tudtam, hogy az Japán legkomolyabb az állami szakapparátus tagjait képező intézmény), mert beszélni akar velem. Emlékszem, Hirosi kísért el és egy rendkívül energikus tanárral találkoztam, Nagao Rjúicsivel, aki széleseben, rögtön a tárgyra térve elmondta, hogy a családi alapítványából felajánl nekem egy ösztöndíjat, s azzal további éveket maradhatok Japánban, ha komoly, azaz szakmai céljaim vannak. Voltak.

Annyira váratlanul ért az ajánlata, hogy semmit sem tudtam mondani azon kívül, hogy nem értem, minek köszönhetem ezt a nagy megtiszteltetést. Válasza az volt, hogy ő még fiatalkorában megfogadta, hogy ha felnő, a zsidó értelmiséget (!) támogatni fogja minden eszközzel.

Ezt én már annyira nem értettem, hogy nem is kérdeztem semmit. Lassan, évekkel később értettem meg, miről beszélt, amikor tudtam már annyit a második világháború japán történetéről, hogy Nagao tanár úr története sok más, addig hihetetlen részlettel együtt helyére került bennem. Ugyanazzal a sebességgel abba is beavatott, hogy már egy vacsorát is megszervezett aznap estére. Fogalmam sem volt az általa felsorolt nevek alapján, kik lehetnek a megjelentek. Ma már tudom, hogy a japán gazdaságtörténet egyik nagyja mellett ülhettem aznap este, Nakamura Takafusza és felesége volt az egyik meghívott házaspár. Egy nap alatt megoldódott a további sorsom, mert ugyan hazamentem Magyarországra, de vissza is jöttem egy hónappal később Japánba, s elkezdtem tanulni.

Szállást az egyetem egyik kollégiumában kaptam, nem is lett volna másra pénzem, de a kollégiumi lételem felnőtként már nagyon nehezen viseltem.

Körülbelül 12 négyzetméteren laktam, egy cső alakú szobában, s amikor Hirosi átjött hozzám, akkor tömeg lett.

Minden nap rossz volt ott, de közben egy másik iskolában folytattam a japán nyelv tanulását, rengeteget olvastam, miközben mentorom, Nagao tanár úr minden kérdésemre ugyanazt felelte: Közhelyek, amiket én gondolok, nem ismerek és értek semmit Japánból, úgyhogy jobb, ha csendben maradok.

Csendben maradtam, de nagyon sokat tanultam, miközben minden nap utáltam hazamenni a kocszba, de nem kevésbé utáltam a tokiói belvárosi tömegben lenni. Bolyongtam. Az információk sűrűjében éppúgy, mint a helyek között.

Az egyetemi környezet azonban nagyon alkalmas volt intellektuális kíváncsiságom állandó ébredésére, s remek kiindulópont volt ahhoz, hogy megértsem a tokiói (láthatatlan) akadémiai életet is.

Minden nap öt órán át japán nyelviskolában magoltam a nyelvet. Utána házi feladatokat írtam több órán át, és az egyetem könyvtárát bújtam. Megállás nélkül olvastam, méghozzá úgy, hogy megállapodtam magammal (s ez volt a legnehezebb), hogy semmit sem tudok Japánról. Otthon felnőtként publikáltam, pályakezdő koromon is túl voltam. Mégis, drasztikusan lenulláztam magamat, mint a taxiórát és ez bizony nagyon fájdalmas művelet volt.

Minden nap szinte minden lyukból ugyanaz a szél fútt, vagyis a nyelviskola szánakozva figyelte botladozásomat. Hirosi nemes egyszerűséggel kijelentette, hogy nem kell megtanulnom japánul mert értelmetlen, az egyetemen pedig sajnálattal vegyes kíváncsisággal figyeltek a tanszéki

kollégák.

Hihetetlen energiával munkált bennem a düh és a csakazértis egyvelege. Újságcikkeket olvastam és nem értettem, mit olvasok. TV-híradót néztem és nem értettem, mit látok. Néha rádiót is hallgattam (az ideiglenesen Japánban állomásozó amerikai csapatok adóinak egyikét angolul) és azt sem értettem. Egyre dühösebb lettem. Amikor Hirosival összeszólalkoztunk valami jelentéktelen ügyön, egyszer csak azt találtam tőle kérdezni, mit tud ő Magyarországról? Mire ő visszakérdezett, hogy én, aki Japánban vagyok, mit tudok Japánról?

Azt válaszoltam neki, hogy szinte semmit, de eljön az idő, amikor ő kérdez majd engem sok mindenről, mert egyszer majd nagyon fogom tudni, mi is az a Japán.

Az első, amit fontosnak tartottam, hogy abbahagytam azon könyvek olvasását, amelyek folyamatosan mellébeszéltek, szinte függetlenül attól, hogy a japán oktatási rendszerről vagy a családi vállalkozásokról volt szó bennük.

Nehezen találtam rá az alaptudásomat megteremtő szakirodalomra, de fokozatosan ez is sikerült. A következő lépés az volt, hogy megismerkedjek a hozzám hasonlókkal, a szakmát tanuló emberekkel, de ez sem volt könnyű. A berlini fal leomlása után hét év telt el, de én Tokióban voltam, nem Európában.

Azt találtam ki, hogy konferenciákra fogok jelentkezni, előadásokat írok (a japán gazdaságról), s ez talán lehetővé teszi majd, hogy fokozatosan megismerkedjek tudós kollégákkal, tanuljak tőlük, és közben a Japánnal foglalkozó társadalomtudomány legújabb eredményeit is megismerjem. Nem ment mindez gyorsan, de ment. A szakmát, azaz a Japánnal foglalkozó történészeket addig csak könyvekből ismertem, de sokat olvastam, gyorsan és minden szerzőre emlékeztem, akitől bármit olvastam. Egyszeriben szakmailag (is) fura helyzetbe kerültem. Otthon, azaz Magyarországon publikáltam, de nevem elsősorban az újságcikkeimnek köszönhetően vált ismertté, nem pedig gazdaságtörténészként.

Nagyon untam a történészkedést, s mint a bevezetőben már említettem, sohasem vált belőlem elfogadott történész sem, mint ahogy semmilyen szakmában nem voltam sem el- sem befogadott kolléga.

A tanítás örömet szerzett a diákoknak és nekem is, de abból nem tudtam megélni.

Tokióban, a Tokiói Egyetem vendégkutatójaként (valójában túlkoros diájaként) egy senki voltam, s ez nagyon hirtelen történt velem. Megvallom, mindent megpróbáltam. Én, a naiv azt hittem, elegendő bejelentkezni egy „kollégához”, akitől olvastam valami fontosat, s máris megindul a párbeszéd, hiszen miért is lenne ez másként?

Az egyetem Közgazdasági Kara alig két évnyi japán nyelvtanulás után megnyílt számomra (addig Nagao tanár úrnak köszönhetően a Nemzetközi Karon voltam) és a szentély könyvtára is beengedett.

Akkor még persze azt sem tudtam, hogy a két kar között alá- és fölérendeltségi viszony volt, mert az egyetem eredeti karai és a második világháború után megnyitott új egységek messze nem voltak egyenrangúak még az egyetemen belül sem.

Én azonban naiv külföldiként minderről semmit sem tudva bátran beviharzottam a közgazdasági kari könyvtárba. Boldogan mulattam a könyvtárosnak új, friss és még meleg belépőkártyámat s megkérdeztem, hogyan tudom használni ezt a kincseshányát.

A döbbenet az volt, hogy csaknem kétévi nyelvtanulás után egyetlen szót sem értettem a válaszból.

Többször is nekiugrottam a megfejtésének, mindhiába.

Sírva mentem haza, s este megkérdeztem Hirosit, miért tanultam nyelvet, ha semmit sem értek még egy könyvtárban sem.

Kitört belőle a nevetés és azt mondta, azt a nyelvet, amit „ott” használnak, ő sem érti rögtön, neki is meg kell szoknia, mert az nem a köznyelv, az a kormányzati apparátus által használt nyelv. Én

körülbelül úgy hallgattam a válaszát, mint aki nem normális. Mi az, hogy más nyelv? Nem Japánban vagyok? Nem a japán nyelvet tanultam kínok közepette hatalmas pénzekért? Hol vagyok? Japánban, mondta. Miért nem tanítottak meg a nyelviskolában arra, hogy a nyelvekből több van, kérdeztem most már igazán dühösen. Erre már nem tudott válaszolni mással, csak azzal, hogy ő japán, tehát ő nem tudja, hogyan kell az anyanyelvét tanítani, hisz ő egy elméleti fizikus. Amikor az egyetemen bemerészkedtem egy gazdaságtörténeti szemináriumra, a helyzet még rosszabb volt, mert még a kötőszavakat sem értettem, nemhogy az állítmányt vagy az alanyt. Többször is megpróbáltam angolul beszélgetni, mindhiába. Az egyik fiatal, rendkívül híres gazdaságtörténészhez, aki a Közgazdasági Kar tanára volt, (s ma is az) egyszerűen odamentem és bemutatkoztam neki.

Végigmért, majd megkérdezte, diák vagyok-e. Szepegve feleltem neki, hogy nem, de a könyvei egyikében Kornai nevét láttam, ezért kerestem őt meg. Újra végigmért, most már szemmel láthatóan csendes undorral, és azt válaszolta, hogy neki nincs felesleges ideje. Sarkon fordult és otthagyt.

Hetekbe telt, amíg lenyeltem a dolgot, s akkor csoda történt, mert a liftben együtt utaztunk, s mivel csak ketten voltunk, színtiszta angolsággal megkérdezte, mit is akartam valójában tőle. Mivel rajtunk kívül senki sem volt a liftben, bátran kivágtam a magas cét, s azt kértem, mutasson be Hara Akirának, aki az egyik legjobb gazdaságtörténész Japánban. A fiatalember elmosolyodott, s azt mondta, ez egyszerű kérés. Öt percen belül Hara tanár úr tanszéki szobájában voltunk. Nem tudtam, hogy a fiatalember éppen Hara tanítványa volt, mint ahogy arról sem volt fogalmam, hogy Japánban nincs kollegialitás, ismeretlenül meg még kevésbé van. Ismeretlenül semmi sincs. Hacsak az elérendő személynek nem valaki olyan kommandál (azaz mutat be), aki vagy korban vagy rangban (vagy mindkettőben) felette áll a megismerendő embernek. E nélkül nincs válasz a levélre, a telefonra, azaz marad a kukaság.

Évekig tartott, mire felfogtam, hogy semmiféle tudományos, alkotói kapcsolatot nem tudok létrehozni, mert külső vagyok, s ha nem vagyok hasznos, aligha ismerek meg bárkit a szakmában. A félreértések özöne zúdult rám minden alkalommal, amikor ismeretlenül felhívtam egy szakmabelit vagy éppen egy intézményt. Semmiféle befolyásos szervezet vagy éppen személy nem állt mögöttem, emiatt érdektelen (vagyis haszontalan) voltam.

A mai napig nem ismerem Japánban a szakma nagyjait sem személyesen, sem pedig közvetve. Másfél évtized alatt két ember állt velem szóba ajánlólevél nélkül a gazdaságtörténészek közül. Mindenki úgy érti vagy éppen úgy érti félre a fentieket, ahogy saját tapasztalatai engedik, de a japán társadalomnál zártabbat még soha nem láttam.

Öt éven át tanulhattam, s ez nagyon jó volt, mert saját erőfeszítéseimnek köszönhetően megismertem a szakma külföldi, nagyrészt amerikai művelőit, feltérképeztem, mi zajlik a Japánnal foglalkozó társadalomtudományokban és kik művelik mindezt.

Állandóan olvastam, s ha konferenciára mentem azonnal felismertem, ha olvasmányaim egyik szerzőjével találkoztam.

Ellentmondásos helyzetben voltam, mert elvileg véget ért a hidegháború, de a gyakorlatban makacsul tartották magukat ugyanazok az előítéletek, mintha a berlini fal még mindig állna. Sokszor gondoltam a kilencvenes évek végén arra, hogy a fejekben újraépült a fal, s ezen semmi és senki sem tud segíteni ma sem. Rengeteg állást pályáztam meg, csak Afrikában és Dél-Amerikában nem kerestem állást. A japán pályázatok (már amihez egyáltalán hozzáfértem) szinte mindegyike „levajazott” volt, vagyis a pályázat meghirdetése előtt már megvolt a sikeres pályázó. A nyugatra küldött pályázatokkal egyszerűbb volt a helyzet, mert többnyire válasza sem méltattak, hiszen önéletrajzom második sora a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem volt, s ma is biztos vagyok abban, hogy ez mindennél többet mondott a szakmai színvonalamról, negatív értelemben.

Megszűntünk érdekesek vagy éppen sajnálatra méltóak lenni. Nem lehetett már politikai üldözöttségre hivatkozva a nyugatnak felkarolnia bennünket, nem voltunk már elnyomottak és segítségre érdemesek.

A szakma túlnyomórészt amerikai művelői, akik többsége „japanológus”, hihetetlen módon nézett le Japánban minden keleteurópaít, még a nagy Szovjetunió állampolgárait is, bár utóbbiaktól legalább tartottak egy kicsit.

Kerestem a helyemet, de nem volt hol. Nem értettem már a szót sem: „japanológia”, mert nem hallottam korábban sem germanológiáról, sem pedig hungarológiáról, legalábbis a gazdaságtörténetben. Azt értettem, hogy a Japánnal foglalkozó tudósok többsége csak és kizárólag Japánt ismerte, mert erre szakosodott, de azt nem tudtam felfogni, hogy miként lehet Japánt érteni Kína és Európa ismerete nélkül.

Azt is hosszas olvasás után fedeztem fel, hogy a japanológia pontosan úgy jött létre, mint a kremlinológia. Előbbi még mindig megvan, utóbbi a történelem süllyesztőjébe került a Szovjetunió szétesése után. (Van viszont sinológia, megújult formában, de a régi tartalommal.)

Külföldi diákok által működtetett doktori vitafórumokat kerestem, az egyiknek két évig a vezetője is voltam. Rendszeresen olvastam a már megvédett, de még nem publikált doktori disszertációkat, egyszóval nagyon lépést akartam tartani, de szakmai elfogadásra és ismertségre érthető okok miatt tizenhét év alatt nem fordítottam egyetlen órácskát sem.

Ma sincsenek befolyásos kapcsolataim, ma sincsenek ismertségi index alapján kiválasztott barátaim, és igazából ma is ugyanaz az ember vagyok, aki voltam, amikor Tokióba érkeztem.

Gazdaságtörténész vagyok, és bár a Közgazdaságtudományi Egyetemen tanár szakon végeztem, aminek egyetlen, mai napig élvezhető előnye számomra, hogy megtanultam tanítani.

Ma már a világon nagyon kevés hely van, ahol gazdaságtörténészeket képeznek, mivel ez a szakma rengeteg háttértudást igényel, így nem éri meg, mert sokáig tart a szakma alapjainak elsajátítása, és egyre kevésbé térül meg.

Rendkívül jó oktatási rendszerben nőttem fel. Japánban a gazdaságtörténet a világ egyik legjobbjára, de a legizgalmasabb könyvek a nyelvi korlátok miatt szinte alig jutnak el a szakma művelőinek többségéhez, mert ugyan ki tanulna meg japánul csak azért, hogy akár egyetlen tanulmányt elolvasson?

Alig két évvel a japán nyelviskola befejezése után választanom kellett, hogy a nyelvet tanulom tovább vagy a szakma alapjait, s én ez utóbbi mellett döntöttem.

Az ok az volt, hogy rengeteg kollégával találkoztam, aki semmit sem értett (hosszám hasonlóan) abból, hogyan is működik a japán gazdaság vagy éppen a pénzügyi rendszer, de nagyon jól tudott japánul. Én több mint nyolc évig fejlesztettem a japán nyelvtudásomat, s ennek az lett az eredménye, hogy ragyogóan beszéltem japánul, s lassan olvasni is tudtam, először egyszerű szövegeket.

Ráadásul szinte minden beszélgetésben, ahol japánok is jelen voltak, az érveik többsége úgy kezdődött, hogy aki nem japán, az nem értheti Japánt, és nem tudhatja, hogyan is működik az ország.

Ez arra emlékeztetett engem, hogy csak az tudja, merre van a Balaton, aki már úszott benne. Alig négy éve voltam Japánban, amikor életemben először meghívtak a szakma legjobbjainak összejövetelére Tokióban. A japán modernkori gazdaságtörténet egyik (ha nem a legjobb) művelője alapított egy, csak az interneten működő intézetet, ahol fiatalok publikálhattak, no meg mindazok, akik a hivatalos koncepciók helyett eredeti és többnyire kritikus véleménnyel voltak Japánról, illetve Kelet-Ázsia valamelyik országáról.

Elmentem a fogadásra, s rémülten láttam, hogy megelevenedett az otthoni könyvespolcom. Ott sétáltak és beszélgettek egymással jó néhányan a teremben, akik könyvei megalapozták a

tudásomat a japán modernkori, azaz tizenkilencedik- és huszadik századi történelemeről. Ott volt persze ideálom, Chalmers Johnson, akinek könyvei és tanulmányai forradalmasították a huszadik századi japán gazdaságtörténetet és új kutatások százait indították el. Chalmers Johnson beszédbe elegyedett velem, de én zavaromban csaknem a cipőmre csurgattam a narancslémet. Miután megtudta, hogy Budapestről jöttem (jé, nem a nemzetiségemet kérdezte!), a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem nevét úgy mondta nekem, mintha ez lenne egy amerikai történész számára a legegyszerűbb ismeret. (Ő volt a mai napig az egyetlen, aki tudta alma materem régi nevét a Japánnal foglalkozó amerikaiak közül, akikkel Tokióban találkoztam.) Látván rettenetes zavaromat, azt kérdezte tőlem, mit látok a teremben, ahol vagyunk. Válaszként kinyögtem, hogy a könyvespolcom sétál elevenen az orrom előtt, csupa nagy név, nagy mű, nagy emberek. Én meg, ugye, aki semmit sem tudok Japánról... Chalmers Johnson mosolyogva azt válaszolta, hogy nekem egyetlen előnyöm van mindenkivel szemben, aki abban a teremben volt, beleértve őt is. Ez pedig az, folytatta, hogy én belülről értem a szocialista rendszereket, amelyeket a nyugatiak aligha, vagy ha igen, nem párosul náluk megélt tapasztalatokkal. Japánt mindenkinél jobban érti az, aki érti, hogyan működtek a szocialista gazdaságok, mondta. Neked tehát aggodalomra semmi okod, fejezte be. Ez a beszélgetés csaknem egy évtizedig tartotta bennem a lelkesedést és a lelket.

Mindkettőre nagy szükségem volt, mert a nyugatiaknak túl „ázsiai”, a japánoknak pedig túl nyugati voltam.

A semmi partján tipródva csak az maradt megoldás számomra, hogy lépésről lépésre megtanulom és megértem a szakma minden egyes fontos elemét, s megpróbálok a Tokióban tanuló és dolgozó nyugati kollégákkal egyenlő színvonalra kerülni.

Tisztában voltam azzal, hogy ez legalább öt évet igényel, s azzal is, hogy ha nem is leszek velük egyenrangú, de partnerképes és versenyképes talán igen. Először is meg kellett tanulnom olyan színvonalon írni angolul, ahogyan az angol nyelvű egyetemeken végzetek tudnak. Nem volt könnyű ez sem. Három év módszeres önképzés után sikerült úgy írnom angolul tanulmányt, hogy a szakma egyik legrangosabb folyóirata közölte az írásomat. Közben szörnyűbbnél szörnyűbb óraadói (részmunkaidős) állásaim voltak, ami Japánban csaknem teljes munkaidőt jelent egyötödnyi fizetéssel.

Szabad voltam azonban, rajtam múlt, mire használom az időmet, s én úgy döntöttem, hogy tanulok megállás nélkül. A kíváncsiság hajtott és nem az ambíció.

Az eredmények nagyon lassan kezdtek mutatkozni. Először az óráimon.

Öt év után úgy döntöttem, hogy elkezdem tanítani a japán gazdaság modernkori történetét.

Nagy merészség és picit önhitt hozzáállás volt azt hinnem, hogy ez sima ügy lesz. Természetesen japán diákoknak nem mertem tanítani japán gazdaságtörténetet. Ehelyett arra gondoltam, hogy az egyetemeken egyre népszerűbb nemzetközi programok valamelyikében kellene elindulnom. Megint szerencsém volt. Elhatározásom után nem sokkal megjelent egy (részmunkaidős) álláspályázat amely angolul nagyon jól tanító szakembereket keresett egy nemzetközi (japanológiai) programhoz. Felvételiztem és azonnal felvettek.

Viszonylag jól fizettek, s a feladatom az volt, hogy az egyetem keretében működő nemzetközi programban japán gazdasági és társadalmi modernizációt adjak elő. A diákok európai és amerikai egyetemekről jöttek Japánba, s a programban elért eredményeiket saját egyetemük beszámította.

Túlzás nélkül állíthatom, ennek a programnak köszönhetem, hogy megtanultam, hogyan kell izgalmasan és érdekesen Japán modernizációjának történetét tanítani mindazoknak, akik addig szinte semmit sem tudtak erről. Rengeteget tanultam a diákoktól, anélkül, hogy sejtették volna. Akkoriban már nemzetközi programokban oktattam japán gazdasági modernizációt (öt évi tanulás után).

Kelet-európai gazdaságtörténészként könnyebb volt megértenem a japán gazdaságtörténetet, mert a későn jövő országok kudarcai nagyon hasonlóak voltak a tizenkilencedik század második felében. Devianciám hirtelen (először életemben) segítségemre sietett, mivel más voltam (külső megjelenésemben is), ezért más lehettem gondolkodásomat tekintve. Hirtelen természetessé vált a másságom, és szinte mostanáig védett maradtam a környezetem lassú, de biztos nyomásaival szemben. Nem volt kevesebbről szó, mint a saját identitásom mindennapi megkérdőjelezéséről, visszautasításáról és győzelméről.

Nagyon kemény harc volt ez, s az ma is. A japán mindennapi környezet ugyanis sohasem mondja senkinek, hogy váljon japánná, hiszen ez lenne a legabszurdabb elvárás egy nem japántól.

Mond azonban mást és másként.

A közmondás szerint „Rómában élj úgy, mint a rómaiak”, amit ha most hallok, nevetni kezdek. A vicces ugyanis ebben a mondásban, melyet oly gyakran s oly magabiztosan idéztek nekem, hogy ez nem jelent mást japán értelmezésben, minthogy mindenkinek a japán elvárásokhoz kell alkalmazkodni és ez nemcsak akkor igaz, ha külföldi keveredik Japánba, hanem akkor is, ha japán keveredik külföldre.

Nincs talán jobb példa arra, mint éppen a japán mindennapi élet, hogy a kölcsönösség minimuma nélkül kell mindenkinek alkalmazkodnia. (Aki nem lép egyszerre...)

Ezzel önmagában véve semmi baj sem lenne, ha nem keveredne két egymással össze nem függő elvárás a külföldiekkel szemben, akik Japánba jönnek, s ó minő borzalom, itt is maradnak egy ideig.

Nincs különbség az alkalmazkodás és az autonóm személyiség feladása között, egy kalap alá esik mindkettő, mert ez a japán mindennapi szocializációs gyakorlat. Ez annyit jelent, hogy kora gyermekkortól a személyiség valódi jegyeit el kell rejteni a külvilág elől, s csak azt szabad ebből megmutatni és gyakorolni, ami a közösségi normák szerint elfogadható.

Nincs kevesebbről szó, mint az egyéni autonómia eltitkolásáról, s pontosan ugyanezt várják el az ideiglenesen vagy éppen véglegesen Japánban tartózkodó külföldiektől is, anélkül, hogy ezt bárki szavakban megfogalmazná.

Éppen attól hatékony ez az elvárás, hogy nincs kimondva. Ott van azonban mindenben, a szavak közötti csendben, és a figyelő tekintetekben és a teában.

Számomra azonban az alkalmazkodás a működőképesség megtanulását jelenti és semmi többet.

順
心

Dzsunno: Alkalmazkodás

AZ ALKALMAZKODÁS BUKTATÓI

Emigrációm vagy inkább csendes távozásom Magyarországról annak belátásával kezdődött, hogy nem vagyok képes alkalmazkodni környezetem elvárásaihoz. Ugyanez fordítva is igaz volt: környezetem legtöbbször nem értette viselkedésemet, szemléletemet és elvárásaimat. Fiatalkoromtól kezdve meggyőződésemm volt, hogy az állandó alkalmazkodással könnyen elveszíthetem keservesen kiharcolt és megteremtett szellemi függetlenségemet. Ez nem jelentett kevesebbet, minthogy soha senkitől nem kértem semmit, a szívességeket pedig nagyívben kerültem és segítséget sem fogadtam el senkitől. Sokszor rászorultam volna, de az volt az alapelvem, hogy ingyen semmit sem adnak, s a szívesség vagy éppen a segítség előbb-utóbb az én függetlenségem csorbítását vonja maga után. Sokan irigyeltek a függetlenségem miatt, de valószínűleg a többségük nem sejtette, milyen árat kell fizetni a függetlenségért, ha ennek nincs anyagi háttere.

Magyarországon a hetvenes és nyolcvanas évek mindennapjai elképzelhetetlenek voltak, azaz aligha működtek volna a szívességek és a „baráti” segítség hálózatai nélkül. Egyetlen alkalom volt, amikor a szívességek nélkülözhetetlenné vált a számomra. 1988-at írtunk s én a másodszakmámnak köszönhetően főszerkesztő-helyettes voltam az akkori hazai sajtópiac legszínvonalasabb gazdasági napilapjánál. Lassan feslett a rendszer szövedéke. 1988-ban az ország eladósodása ismét kritikus szintet ért el. A külföldi adósságállomány pontos összegéről azonban még az akkori miniszterelnök sem tudott. Igaz ugyan, hogy félállásban vezettem a napilapot, de teljes egészében én feleltem minden megjelent cikkért.

Aki keres, talál, gondoltam. Szakmai kapcsolataimnak köszönhetően megszereztem Magyarország fizetési mérlegadatainak azt a részét, mely a magyar gazdaság teljes külföldi adósságállományát tartalmazta. Mindez egyetlen oldalon, a forrás közlése nélkül jelent meg a másnapi napilapban. (Mint később megtudtam, nemcsak a miniszterelnök, de az MSZMP KB jó néhány tagja is ennek alapján tájékozódott az eladósodás tényleges mértékéről.)

A megjelenést követő napon a szerkesztőség úgy nézett ki, mint egy amerikai krimisorozat utolsó előtti része. A fiókok kiborogatva, az íróasztalok tetején tornyosuló anyagok leszórva a padlóra, és a kollégák halványkék árnyalatú sápadtsága - együtt - nem sok jót ígért, amikor megpróbáltam bemenni a saját szobámba. A legrosszabb azonban az ijesztő csend volt, senki még csak vissza sem köszönt, amikor beléptem.

Kérdéseimre, hogy mi történt, az egyik kolléga kissé reszkető szájszájval odasúgta, hogy a belügyminisztérium alkalmazottai éppen kihallgatják a szerkesztőség munkatársait. Rám vártak, hiszen felelős főszerkesztő-helyettesként egyedül én tudtam, kik készítették el az adatsort, és kik juttatták el a szerkesztőségbe. Rendkívül elegáns, kissé karcosan beszélő hölgy (századosi rangban) vezette a kihallgatásomat. Mielőtt hozzákezdett volna a munkájához, szelíden érdeklődtem a kihallgatás rögzítésének mikéntjére felől. Magnó? Írott jegyzőkönyv? Gyorsírással? Kérdéseimre egyetlen rövid és kissé homályos válasz érkezett, miszerint semmiféle jegyzőkönyv nem készül, nekem azonban büntetőjogi felelősségem (teljes) tudatában az igazat kell mondanom, „különben rosszul jár(ok)”.

Gyorsan kiderült, hogy a fizetési mérleg publikálása államtitoksértés és hazaárulás. A kiskosztümöt egyenruhaként viselő százados lankadatlan érdeklődéssel kereste (rajtam) az összeesküvés résztvevőit, akik ezt a hallatlan bűncselekményt (sic) elkövették. Véleménye szerint 10-től 15 évig terjedő börtönbüntetés várt rám és tetteistársaimra. Meggyőződésemm volt, hogy a reformerek (azaz a *Fordulat* és *reform* közgazdasági anyag későbbi szerzői) a cinkosaim. Részben igaza volt, de csak részben. Eszembe sem jutott, hogy a számomra jól ismert blöffre - „mi úgylis mindent tudunk, nem ér elemes elhallgatnia semmit” - neveket kezdjek el sorolni. Természetesen tudtam, honnan jött a

fizetési mérleg adatsora, s azt is, hogy ki küldte át a szerkesztőségbe. Végül, mielőtt nem írtam volna alá a nem létező jegyzőkönyvet, a századosi rangot viselő hölgy vészjósló mosollyal a fülembe sziszegte, hogy úgy tudja, Kanadába készülök vendégtanárnak. Meglebegettette annak lehetőségét is, hogy nem lesz útlevelem, hiszen a hazaárulás valamint az államtitok megsértése sajnálatos módon megsemmisíti a nyugati útlevelhez való jogosultságot. Pánikba estem annak hallatára, hogy nem engednek el Kanadába. Lázasan kerestem a megoldást, mert abban biztos voltam, hogy én abban az évben augusztusban Kanadában leszek vendégtanár. Ekkor kértem először és utoljára szívességet. Találkoztam a Magyar Nemzeti Bank egyik nyugalmazott elnökével, aki bekapcsolta a rádiót, miközben beszélgettünk. Nagy tisztelője voltam, ő pedig bizalommal volt irántam, ezért segített. Elmagyarázta, hogy az MNB-n belül el lehet intézni, hogy a súlyos vétség ellenére mégis kapjak (nyugati) útlevelet. Valóban, alig egy héttel később a postaládában pihent az útlevelem. Ennek ellenére hónapokig attól tartottam, hogy a szívesség valamilyen módon ellenem fordul. Nem történt semmi, mert a belügyi alkalmazottaknak nem sikerült „felgöngyölíteni” a rendszer megdöntésére szervezett összeesküvést. Nem esett bántódásom már csak azért sem, mert mire hazaértem Kanadából, addigra már az 1956-os mártírok újratemetésének előkészítése folyt. Japánban az otthoni gyakorlattól eltérő szívességi rendszer működött, de erről később.

Javíthatatlan voltam, mert a japán rendszer kölcsönös lekötelezettségen alapuló elvárásain is kívül maradtam, pedig az szinte a napi működőképesség feltétele.

Hosszú évtizedekig nem értettem a különbséget az alkalmazkodás és a megalkuvás között. Hogyan is értettem volna? Körülményeim, vagyis az akkori szóhasználattal élve: hátrányos helyzetem folytonos alkalmazkodásra kényszerítettek. Mivel rengeteg, szinte banálisan hétköznapi dolgot is másoktól tanultam, sokaknak úgy tűnt, hogy örömmel, sőt lelkesen alkalmazkodom bárkihez és bármilyenhez. Ennek azonban az ellenkezője volt igaz. Bárki korlátozni próbálta függetlenségemet, azonnal figyelmeztettem és sajnós nem a legfinomabb hangnemben. Soha nem tudhattam előre, hogy a végletes helyzetek százaiban mikor számolódik fel saját függetlenségem, mert ez mindig csak utólag derült ki. Emiatt és elsősorban emiatt volt szinte minden napom konfliktusokkal terhes. Szó szerint a saját énem megőrzéséért harcoltam, akkor is, ha azt semmi és senki nem fenyegette. A veszély ugyanis mindig körülöttem ólálkodott. Nem próféta akartam lenni saját hazámban, hanem normális ember, éppen olyan, mint a többi. Ez nem sikerült. Úgy mentem el, hogy hátrahagyott környezetemben senkinek nem tartoztam semmivel. Emiatt nem is követelhettem senki semmit tőlem. Tisztában voltam azzal, hogy képességeim egy része és tudásom legjava Magyarországhoz köt. Valamennyi iskolámat Magyarországon végeztem. Bánataimat, örömeimet, gondolataimat és lassan, de biztosan formálódó stílusomat kizárólag anyanyelvemen tudtam kifejezni. Rendkívüli mértékben kötődtem mindenhez, ami magyar nyelvű volt, de ezt mindaddig nem ismertem fel, amíg nem szűnt meg teljesen annak a lehetősége Japánban, hogy bárkivel magyarul beszéljek.

Amikor elmentem, csillapíthatatlan dühöm, elszánt és kitartó próbálkozásom új életem megteremtésére nem Magyarországgal szakított, hanem a saját ügyetlenségemmel. Nem karrierre vágytam, hiszen az rajtam nem segített. Nem anyagi okokból mentem el a világ túlsó felére. Azt reméltem, hogy egy új világban új életet kezdek, s az új környezetben nem lesz múltam, csak jelenem és jövőm. Nem a „rendszert” hibáztattam (ugyan melyiket is hibáztattam volna és miért?), hanem magamat. 1989 után, a korábbiakhoz képest is nehezedtek az alkalmazkodás feltételei, mivel a játékszabályok szinte hetente változtak.

Az a stratégia, mellyel négy évtizeden át a felszínen maradhattam, szinte egyik pillanatról a

másikra használhatatlanná vált. Új értékrend jött - a régi emberekkel. Képtelen voltam belátni, hogy mindent másként kell tennem, mint addig. Nem értettem, miért nem lehet ugyanannak maradnom, ugyanúgy, ahogy addig. Nem akartam vállalkozni, hiszen életem minden napja igen kockázatos vállalkozás volt. Könyveimet nem akartam menedzsernaplóra, majd később mindentudó mobiltelefonra cserélni. Nem vonzott a bankszakma sem, hiszen én továbbra is tanítani akartam, sokat olvasni, s időnként valami olyat írni, ami az olvasóknak ugyanolyan örömet okoz, mint nekem.

Vagyonom nem volt (ma sincs), autóra sohasem vágytam (ma sincs), mert a vagyon és az anyagi gyarapodás nem érdekelt. Megszoktam, hogy mindig annyi pénzem van, amennyit megkeresek, s annak megfelelően kell élnem. Családi háttér és rokonok nélkül az anyagi függetlenség megteremtése nehéz, de nem lehetetlen. Bankkölcsönöm sem volt soha.

Távozásom előtt néhány hónappal rádöbbenem, hogy életképtelen, lenézett (mulya) emberré váltam, mert senki és semmi nem tudott rávenni, pontosabban kényszeríteni arra, hogy értékrendemet lecseréljem valamire, amiről tudtam, hogy számomra soha nem fog jelenteni semmit. Hiába voltam kortársaimhoz képest is alulfizetett.

Lelkiekben gazdag és tárgyokban szegény értelmiségiként ez sokkal kevésbé zavart, mint az a lihegő igyekezet, mellyel környezetem az új időkre reagált. Azt persze nem tudtam, vajon mihez is kellene igazodnom, hiszen a régi keveredett valami újnak feltüntetettel. Fogalmam sem volt arról, miről beszélnek lelkesen az „átmenet”, a „verseny” valamint a „piac” nevében mindazok, akiknek teljesítménye tudomásom szerint korábban nem volt versenyképes. Minden felemássá vált körülöttem. 1989-ben rehabilitáltak, azaz taníthattam a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, de alig két év múlva már nem ott dolgoztam. Nem tudtam tehát, mit és hogyan kellene csinálnom azért hogy a mindenkori környezetem ne csupán megtűrjön, de el- és befogadjon. Autonómiám nagyobb veszélybe került, mint amire számítottam. Ez talán túlzásnak tűnik, hisz ütött a szabadság órája. A baj azonban az volt, hogy túl közel álltam az ingához, így féltő volt, hogy fejbe vág. Környezetem nem tűrte az autonómia-igényemet. Nekem is „piacosodnom” azaz vállalkoznom kellett volna, s a tengernyi hirtelen előbukkanó pénzforrást bármiféle teljesítmény nélkül, előre megcsapolni. Mindenki ezt tette körülöttem. Nem voltam rá képes, és nem voltam rá hajlandó. Lelkiismeret-furdalásom lett volna már attól is, ha mindehhez némán asszisztálok.

Lampedusa írja A párdúc című regényében: „Mindennek meg kell változnia ahhoz, hogy minden a régiben maradjon” Nos, én pontosan ezt az alapelvet követtem azzal, hogy elmentem Magyarországról és csak én tudtam, hogy véglegesen. Barátaimnak még a repülőtéren is azt mondtam, hogy három év múlva hazajövök. Biztos voltam abban, hogy ez nem így lesz, de azt egyáltalán nem tudtam, hogy valójában hogyan is lesz három évvel később.

Amikor hozzáláttam, hogy működképesé váljak a számomra szinte teljesen érthetetlen világban, azaz Japánban, volt némi fogalmam arról, mit is kell tennem. Természetesen mindannyiunk fejében él némi elképzelés erről az országról anélkül, hogy bármit tudnánk róla. A kilencvenes évek elején kevés magyarul vagy angolul megjelent könyv volt erről a távoli államról. Kevés ember ismerte Japánt Budapesten, s akik ismerték, azok nagyrészt diplomaták voltak, azaz aligha tudtak válaszolni a kérdéseimre. Nekem valamiféle homályos elképzelésem volt arról, hogy Tokió hasonló lehet bármelyik amerikai nagyvároshoz. A nyelv nyilván más, gondoltam, de az is biztos, hogy mindenki beszél és ért angolul. Tokió persze nem olyan, mint New York. Csaknem két évtizeddel ezelőtt környezetemben mindössze néhányan értettek angolul.

Mindenesetre úgy gondoltam, hogy új környezetem előbb-utóbb megnyílik számomra, megértem a legfontosabb elemeit és megértem magam körül az emberek viselkedését, valamint reakciójuk okait. Azt is tudtam, hogy bármilyen nehéz lesz ez a megértés, bármilyen hosszú ideig tart is, számomra Magyarország nem alternatíva többé. Visszaút tehát nincs.

Az utóbbi feltevésem némi magyarázatra szorul. Én már nem disszidens voltam, hiszen magyar útlevelemmel szinte minden országba el lehetett utazni. Hazatérésem esetén nem fenyegetett semmiféle büntetés. Ennek ellenére úgy láttam, hogy Magyarországot kinőttem, mint kiskamasz a cipőjét. Fájdalmas volt annak belátása, hogy nem maradtak lehetőségeim abban az országban, ahol felnőttem.

A magyar társadalomban nem tudtam megteremteni és fenntartani az autonómiámat. Egyedülálló, egyetemet végzett nőként mindig gyanús voltam, a rendszerváltás előtt éppúgy, mint utána. Valahova csatlakozni kellett, és majdnem mindegy volt az el- és befogadás szempontjából, hogy kikhez és milyen céllal. Harmincöt éves koromban már a barátaim sem akartak meghívni (az egyébként rendszeres) bulikra, mert furcsa volt az egyedüllétem. Nyilván más lett volna a helyzet, így a környezetem megítélése is, ha van családom, vagy vannak legalább rokonaim. Nem volt egyik sem. Szomorú, de a társadalom egyik öntőformájába sem voltam lötyyinthető. Érzelmileg elfogadhatatlan volt számomra, hogy a saját hazámban nem maradhatok kívülálló. Hiába voltam toleráns, ha ez nem találkozott mások toleranciájával. Magyar, nőnemű és furcsa ember voltam, aki majdnem mindig mást és másként látott, gondolt és csinált, mint a környezetében élő emberek többsége. Ma már tudom, hogy ez nem rendszerkérdés.

Autoimmun betegségem azonban Japánba érkezésem után alig négy hónappal eltűnt. Meggyógyultam. Az orvostudomány ma is nehezen magyarázza meg ezt, talán a hozzáállása miatt. Első hazatérésemkor, 1994 márciusában elmentem a kórházba, ahol hét éven át próbáltak segíteni rajtam. A nővérek közül egyetlenegy sem ismert meg. Orvosaim (összesen kettő) pedig döbbenet és fantasztikus örömmel konstatálták, hogy valóban meggyógyultam. Ugyanezt mutatta az összes elvégzett rutinvizsgálat eredménye is. Soha többé nem tért vissza az a betegség, mely emigrációm előtt hét évig kínozta, s csaknem megölt.

A kizökkent tér és idő megtette a magáét. Másért és másként kellett harcolnom a japán mindennapokban. Más voltam a helybeliek között, s mivel nem saját világomban küzdöttem, a visszautasítások és kudarcok ezrei másként érintettek, mint „otthon”. Japán, éppen azért, mert teljesen ismeretlen volt számomra, új volt minden tekintetben. Ott semmi sem juttatta eszembe otthoni harcaimat és kudarcaimat.

Japánban a befogadást sohasem találtam reálisnak, az elfogadás pedig saját tudásom és képességeim hasznosítására redukálódott, azaz elfogadtak, mint munkaerőt. Ezért is hosszú évekig kellett harcolnom, hiszen tudásomat a helyi igényeknek megfelelően kellett megteremtenem és átadnom, de számomra ez természetes volt. Ma sem látom másképp a Japánban eltöltött éveimet, mint a vendégmunka időszakát. Rengeteget tanultam és legalább annyit dolgoztam, mint japán kollégáim. Alapvetően mindvégig az volt, hogy nekem többet és jobban kell teljesítenem, mint a helybelieknek, hiszen én csupán vendég vagyok az országban.

Mindent meg kellett tanulnom és tapasztalnom Japánban is ahhoz, hogy független és kívülálló maradhassak. Elképzelhetetlen volt, hogy úgy éljek, ahogyan a környezetemben sok külföldi. Rengeteg ismerősöm volt, aki csaknem két évtizede élt Japánban, mégsem beszélt japánul. Ezek az emberek kizárólag saját köreikkel (azaz az emigránsokkal) érintkeztek, s csaknem mindegy volt nekik, hol élnek, hiszen a McDonalds logója Tokióban is ugyanolyan. Tudtam, hogy erre én nem lennék képes.

Viszonylag hamar, mindössze három hónap után eldöntöttem, hogy nekem kötelező megérteni és megtanulni mindazt, amit látok és tapasztalok. Enélkül működni sem tudtam volna a mindennapokban. Éppen azért, mert az abszolút kisebbség egyik tagja voltam, nekem kellett elsajátítanom mindent, ami közelebb vihetett a többség mindennapjaihoz. Cinikusnak és igazságtalannak tartottam azt a szemléletet, amely a környezet nyelvét, szokásait, örömeit és bánatait semmibe vette. Hogy ez ne így legyen, meg kellett tanulnom japánul.

Évekig látszólag türelmesen hallgattam a csaknem refrénként hangoztatott érvet: én, aki nem tudok japánul, és nem vagyok japán, nem érthetek semmit. Saját érveim ezzel szemben úgy peregtek le (japán) beszélgetőpartnereimről, mintha nem is hallották volna azokat. Nagy rejtélyek és nagy titkok sejlettek fel előttem az első években. Meg kellett fejtenem őket. Ma már, csaknem két évtized távlatából ez egy picit mulatságos, mert éppen egy olyan országba mentem 41 évesen, ahol az autonómiám megtartása csak kívülállóként volt lehetséges, és ezt természetesen évekig nem ismertem fel.

A kezdetek azonban fantasztikus lehetőségeket kínáltak. Minden nap felfedeztem valami újat. Minden nap tanultam valamit. Ez végre az én világom, gondoltam.

Először úgy tűnt, még az is előny, hogy nem tudok japánul. A nyelv, azaz a verbális kifejezések hiánya ugyanis lehetőséget adott arra, hogy lecsupaszítva lássam mindazt, amit a körülöttem levő emberek tesznek és ahogyan teszik. Igaz ugyan, hogy éles, vagyis élő helyzetekben mentálisan kissé retardálnak éreztem magamat, hiszen sem műveltségem, sem humorom „nem talált szavakat” Japán szavak ugyanis nem álltak rendelkezésemre. A kiművelt emberfő szavak nélkül a még nem beszélő, hadonászó és rugdalózó kisbaba szintjére zuttyan, s ennél kellemetlenebbet és fárasztóbbat nemigen tudok elképzelni egy felnőtt ember számára.

Csaknem egy évtizeddel később, kissé cinikusan azt találtam mondani az egyik barátomnak, hogy életem legboldogabb időszaka volt az első három év Japánban. Nem értettem, amit környezetemben az emberek mondtak, s én sem tudtam mondani semmit japánul. Mennyei állapot volt, mondtam nevetve. Mint minden viccnek, ennek az alapja is egy későbbi és keserű felismerés volt. Nagyon jó volt, hogy rengeteg mindent nem értettem, mert biztosan megbántódtam volna, ha értem, s az is nagyon jó volt, hogy nem tudtam kifejezni megbántottságomat.

Szavak nélkül azonban maradtak az egyébként alig észlelhető rebbenések, a pillantások, olykor a mosolyok vagy éppen a fékezett, de rosszálló ajakbiggyesztések. Fiatalon gyakran hallottam a kifejezést: „ázsiai arc”, mely nekünk, európaiaknak nem fejez ki semmit, illetve az arc, mely képes elrejtteni mindazt, amit a tulajdonosa érez és gondol. Ezek között az arcok között éltem a mindennapjaimat. Nekem azonban minden az arcomra volt írva, mielőtt még megszólaltam volna. Az előző fejezet bizonyítja, hogy otthon, a saját világomban alapvetően megfigyelés és utánzás alapján tanultam meg a legtöbb egyszerű és hétköznapi tevékenység „titkát”. Aki családban nő fel, mindezt észrevétlenül tanulja, anélkül, hogy tudatában lenne. Lopva utánoztam sok-sok embert, mindenre komolyan figyelve, nehogy akár egyetlen fontos dolgot elmulasztjak. Tízennyolc éves koromban hallottam a rádióban Szilágyi János interjút Mérei Ferencsel, aki elmondta (nekem is), hogy „nem kell mindig jól járni”. Már akkor megértettem, hogy a kudarc nem feltétlenül rossz, hiszen Mérei elmagyarázta, hogy minden ember a kudarcából tanulja meg a legfontosabbakat. Ennek hallatára igazán megkönnyebbültem, hiszen kudarcokban gazdag fiatal voltam. Kevés embertől tanulhattam közvetlenül, de attól a kevéstől rengeteget. Akik elriasztottak felnőttként saját példáik alapján - elsősorban családtagjaim azoktól pedig azt tanultam meg, hogy mit ne csináljak soha.

Megfigyelőképességem és csillapíthatatlan kíváncsiságom Japánban rendkívül hasznosnak bizonyult. Gyors tanulási, azaz alkalmazkodási képességem óriási előny volt. Mindenre figyeltem. Gondosan szemügyre vettem a vonaton utazókat. Hihetetlen energiával kerestem fel teljesen ismeretlen helyeket s természetesen rengetegszer eltévedtem. Pánik ellen izzadó tenyeremben szorongattam azt a három névjegyet, amelyen a „megmentő” emberek telefonszámai voltak. Azt ugyan nehezen tudtam volna elmagyarázni, hol is veszem el, mert utcanevekben nem, ám bambuszligetekben gazdag kerületben laktam. Mindig abban bíztam, hogy egyszer majd csak eszembe jut, hogyan is kerültem oda, ahol elvesztem. Szinte mindig eszembe jutott.

A gesztikulálás hiánya volt talán az első jel, ami feltűnt. Az én kezeim mindig mozogtak, miközben beszélgettem valakivel. Egyre gyakrabban vettem észre azonban, hogy sok-sok ember

minden egyes gesztusomat követi a tekintetével. Csaknem két évbe telt, míg leszoktam a gesztusokról, én, aki életem addigi mindennapjaiban a gesztusokat ugyanolyan módon használtam, mint a szavakat.

Nem volt könnyű mindenre és mindenkire figyelnem, hiszen a világ egyik legnagyobb népességű és népsűrűségű városában éltem. Mindenütt rengeteg ember volt, az utcákon éppúgy, mint a boltokban, az áruházakban és a vonatokon. A tér és hely hiánya nagyon fájó annak, akinek erről soha nem volt fizikai tapasztalata. Ingerültté tesz, s nemegyszer láttam a tehetetlenségtől szó szerint dührohámot kapó külföldit, utcán, taximegállóban vagy éppen a vonaton. Sokan úgy tesznek, mintha minderről lehetne nem tudomást venni, holott nem lehet. Évekig azt hittem, hogy csak engem ingerel mérhetetlenül a helyhiány ugyanúgy, mint a megmagyarázhatatlan csend, s az ezzel egyidejű, sokszor elviselhetetlen zaj. Ahogyan az egyik barátom megfogalmazta, egy Tokióban eltöltött hétvége után neki mindig legörbül a szája s mosolyogni is elfelejt.

Tokióban azonban egyetlenegy alkalommal sem történt meg, hogy láthatatlan, azaz személyes terembe bárki betolakodott volna. A belső fegyelem és a szocializáció kérlelhetetlen normái valóban a legfontosabbak a japán mindennapokban. Nehezen tudtam volna elképzelni élénken gesztikuláló, egymás szavába vágó indulatos vagy éppen szenvedélyes embereket a reggeli csúcsforgalomban, ahol a vonatok pontosan annyi embert szállítottak, amennyi a tervezőasztal papírján elfért. Csakhogy a vonatokon hús-vér emberek utaznak, akik nem minden esetben követik a megálmodott méreteket. Az orrom sem viszkethetett. Nem volt hely a kezem felemelésére.

A japán tömegközlekedés a világ legjobbja. Nincs vele összehasonlítható. Napi 8-9 millió embert szállít munkaerőként a reggeli és esti csúcsforgalomban. (Tokióról van most szó, mert a többi nagyvárosban nem éltem hosszabb ideig, emiatt ezekről nincs megbízható tapasztalatom.

Meggyőződésem azonban, hogy ebben a tekintetben is egységes az ország, legfeljebb a közlekedés méretei és dimenziói különböznek a tokióitól.) Az állomások patyolat-tiszták, a belvárosban és Tokió külkerületeiben is. A padlócsempe közötti réseket éppúgy tisztogatják minden nap, mint az állomások épületeit, tekintettel a párás megre és a rendkívül nagy tömegre. A belváros legnagyobb állomásait kívülről is lemossák. Évekig tartott, míg a legnagyobb állomásokon nem tévedtem el, hiszen méretük, ki- és bejárataik rendkívüliek. Ma is van azonban olyan állomás, ahol inkább helybelit kérdezek, ahelyett hogy elveszetten bolyonganék.

Tokió minden egyes vasúti- illetve metrómegállójában jegyautomaták vannak, melyeken iszonyú sebességgel halad át több millió ember. Néhány éve már a bérletek is elektronikusak, így érintéssel működnek. Csak be kell dugni az automatába. A Japán Vasutak (JR) alkalmazottai félkatonai (ki)képzésben részesülnek, rendkívül sokat dolgoznak, a fizetésük viszonylag alacsony, ám a felelősségük óriási. A vonatok - akár távolsági, akár helyi vonalokról van szó -, rendkívül megbízhatóak és pontosak.

Nem lehet nem pontosnak lenni, mert olyan sok embert szállít a hálózat, hogy akár két perc késés súlyos (anyagi) következményekkel jár. Mindenkinek időben ott kell lennie, ahova igyekszik, legyen az munkahely, iskola vagy éppen egy családlátogatás. Legendák keringenek (elsősorban a nem Japánban élő külföldiek körében) arról, micsoda tragédia, ha késnek a vonatok. Ebből annyi igaz, hogy a Japán Vasutak elnök-vezérigazgatója minden év végén (ami a valódi ünnep Japánban) megjelenik az esti TV híradóban, és röviden összefoglalja az év vasúti teljesítményét. Rögtön ezután elnézést kér az utasoktól a késések miatt, s a cég nevében ígéretet tesz arra, hogy igyekeznek ledolgozni a másfél-két perces (évi, átlagos) késést a következő évben. A menetrend betartása, azaz egyetlen késés „könyörtelen” ledolgozása a vasúti pályán vezetett már tömegkatasztrófához Japánban.

Földrengéskor, ami gyakori Japánban, a vonatok egy automata relének köszönhetően azonnal leállnak. Tájfún esetén a vonatok el sem indulnak a megállóból. Tájfúnokban is gazdag a kelet-ázsiai térség, így a tömegközlekedés nem egyszerűen jó kell, hogy legyen, hanem a lehető legjobb.

Japán, akárcsak kelet-ázsiai szomszédai, bővelkedik természeti katasztrófákban. Földrengés, tájfun, földcsuszamlás, ez a három a leggyakoribb, melyből az első kettő közvetlenül hat a tömegközlekedésre.

Japán időjárási viszonyai és földrajzi fekvése egyaránt a szélsőségeknek kedvez. Nem véletlen, hogy a japán meteorológiai szolgálat előrejelzései a világ legpontosabbjai. Ennek ellenére a természeti katasztrófák és az időjárás szélsőséges változásai hatalmas anyagi károkat okoznak. Amennyiben egy tájfun Japán felé tart, a hírközlő szervek óránként közlik a tájfun sebességét, így legtöbbször időben lehet ennek megfelelően cselekedni. Az egyetemeken például, ha tájfun közeleg, minden órát töröl a tanulmányi osztály. Így mindenki időben haza tud érné. Ha mégsem, akkor sajnos vagy az egyetemen kell tölteni a napot (néha az éjszakát is) vagy épp az állomáson veszteglő vonatban. A vonatok tehát mindig működnek, kivéve a fenti eseteket. Soha nem lehet késni Japánban, s ez személytől, pozíciótól független elvárás, melynek mindenki eleget tesz.

A munkahelyi késések éppen olyan jelentős veszteséget jelentenek a vállalatok számára, mint a jégeső a mezőgazdaságnak. Bármilyen fennakadás van a tömegközlekedésben, a hír az ország felett működő műholdak segítségével két percen belül mindenütt hallható és látható. (A műholdak információközvetítése a földrengések, szökőárak esetén emberek millióinak életét menti meg.) Egyetlen villamosvezeték leszakadása az egész tömegközlekedés leállítását eredményezi. Egyetlen vonal hibája a hálózat súlyos zavarával fenyeget. A tömegközlekedés, tekintettel a metropolisz, Tokió nagyságára, a legfontosabb személyszállító eszköz. Az utak túlszűfoltak, így az autók használata meglehetősen korlátozott, egyszerűen a helyhiány miatt. A munkahelyek többsége kénytelen a teljes munkaidőben foglalkoztatottak közlekedési költségeinek csaknem kétharmadát kifizetni. Tokióban a napi átlagos közlekedéssel töltött idő két-két és fél óra, de gyakori a napi három órát igénylő utazás is. Az állomások nagy része a lakóközvetek központja. Közelében mindig bevásárló utca vagy negyed van. Ennek is, mint oly sok mindennek, az ésszerűség az oka: e nélkül elképzelhetetlen a bevásárlás. Tokió mindig él, vagy csaknem mindig. A nappalnak és éjszakának nemigen van olyan szakasza, amikor nem talál az ember valamilyen boltot, ahol vásárolni tud. Mindig minden nyitva van, vagy legalábbis a nap nagy részében nyitva van. Az üzletek, a tisztítók, az áruházak a hét minden napján várják a vásárlókat. (Ez alól egy évben háromszor tesznek kivételt, a három komolyabb és hosszabb ünnepen: április végén -, május elején, augusztusban és december végén - január elején.)

Az áruházakban (japánul *depátó*) minden kapható. Mindegyikben az alagsorban vannak az élelmiszerárúszok. Az áruházak presztízse (márkanéve), patinája, azaz múltja egyúttal az áruk minőségéről, így az árakról is tájékoztat. Vannak olcsó áruházak és drágák, valamint nagyon drágák. Az előbbire a Seibu utóbbira Micukosi, Japán első, azaz legrégebbi áruháza a példa. Évente kétszer minden áruház megnyitja „ajándékküldő” részlegét. Hagyomány, hogy júniusban (az iskolaév befejezése előtt) valamint év végén az ország egyik fele ajándékot küld a másik felének. A szokás szép, az első évekbén kellően meghatódtam ettől, mindaddig, amíg megértettem, hogy az ajándékozás társadalmi kötelezettség vagyis elvárás. És nagyon költséges. ***

Az egyetem által kiadott lakások egyikében laktam, szomszédaim pedig szintén az egyetem ösztöndíjasai, vagy éppen hozzám hasonlóan vendégtanárok voltak. A lakás mindössze egy órára volt a munkahelyemtől.

Oroszországi szomszédaim egyike egy jól ismert forgatókönyvíró lánya volt. Sokat beszélgettem vele, hiszen remekül tudott japánul, s rengeteg dologban igazított el, ma már tudom, még időben. Francia szomszédom, aki csaknem két és fél év kínai tartózkodás után jött át Japánba, azonnal barát lett, nemcsak kolléga. Szinte minden másnap vissza akart menni Kínába, amit először nem értettem, és elképedten hallgattam, mennyire másként látja ő Tokiót, Kína után. Ő ugyan nem

tudja, de hét évvel később szinte minden szavát felidéztem magamban, amikor életemben először Pekingben voltam. Filozófus volt, remekül tudott kínaiul, s doktori disszertációja megírása előtt azért jött Japánba, hogy a konfucianus filozófia japán változatát tanulmányozza.

Kényelmetlenül érezte magát Tokióban. Ha szomorúsága vagy éppen dühe kezelhetetlenné vált, leült és hatalmas pauszpapírra emlékeztető lepedőkre kalligráfiát festett. Az megnyugtatta. Tőle tanultam meg a kalligráfia valódi tartalmát és jelentését. A kalligráfia, ellentétben a kínai, illetve japán írás szigorú szabályaival, az egyéniség szabad kifejezésének eszköze. Azaz a kalligráfia nem más, mint a saját írásjelek (kínai, japán) egyéni festészetként történő kezelése. Miközben figyeltem, hogyan festi a jeleket a hatalmas papírokra, azt is megértettem, milyen különleges a kép és az írás azonossága. Az írás képpé válik, miközben a kép maga az írás.

Egy nap elhatároztuk, hogy Masikóba utazunk, ahol Japán egyik leghíresebb keramikusának, Sódzsi Hamadának szülőhelye, egykori háza és állandó kiállítása van. Hirosi segített a szállásfoglalásban, s alig néhány óra múlva a „törékeny” faluban voltunk, ahogy francia barátnőm elnevezte Masikót. A szállodában ért bennünket, pontosabban barátnőmet az első meglepetés. A szálloda vezetője, egy energikus hölgy utasított bennünket hogy menjünk fürödni, aztán pedig vacsoráznunk. Most! - mondta erélyesen, mire barátnőm közölte, hogy ő akkor fürdik és akkor vacsorázik, amikor neki ehhez kedve van. Nem tudta, mit indított el ezzel. A szálloda vezetője elsápadt és háromszor elismételte ugyanazt, majd csalódottan kiment a szobánkból.

A japán fürdő (hasonlóan a törökhöz) nem a tisztálkodást, hanem a forró fürdővíz élvezetét szolgálja. Időben elkészül, egy ideig forrón lehet tartani (hacsak nem természetes gyógyforrás, melyből rengeteg van Japánban), de nem túl sokáig. Francia barátnőm azon lepődött meg, hogy egy szállodában mások döntenek el, hogy mikor mit lehet és kell tenni illetve enni, s emiatt háborodott fel. Aznap este nem fürdött és nem a szállodában vacsorázott. Elég gyorsan megértettem, hogy a szabályok minden helyzetet és szerepet felülírnak, amitől ugyan el lehet térni, de a legritkábban érdemes.

Szinte minden nap lázasan kerestem annak lehetőségeit, hogy valami többet is lássak, mint a lakásom és az egyetem közötti útvonal. Koncertekre és moziba akartam járni, mintha csak Európában lettem volna. Kollégám és barátom (azóta férjem), Noja Hirosi rengeteget segített abban, hogy tokiói felfedezéseim eredményeként lassan belakjam, azaz megismerjem legalább a saját környezetemet, ahol élek és dolgozom.

A házunk ahol mi, külföldiek laktunk Tokió egyik zöldövezeti kerületében, egy viszonylag félreeső mellékutcában állt, szinte egyetlen épületként. Ez csaknem minden, nem ázsiai és nőnemű szomszédoknak (beleértve engem is) komoly problémákat okozott egy néhányunkat sötétedés után rendszeresen kitartóan követő kukkoló és exhibicionista úriember miatt. Egy este a dolog szinte elviselhetetlenné vált. A lelkes fiatal úriember rohanva próbált utolérni, s kevesebb, mint egy percen múlt, hogy majdnem sikerült is neki. Az orra előtt csaptam be a lakásom ajtaját. A rendőröktől, és bármilyen egyenruhát viselő embertől viszolygok. Ennek esetemben sem földrajzi, sem pedig időbeni korlátai nincsenek, azaz nemzetközi vagyok, legalább e tekintetben. A rendőr nekem mindenütt a hatalom képviselője, nem több és nem kevesebb. Ennek ellenére az úriember akciója azt diktálta, hogy a rendőrséghez forduljak.

Mivel nem értettem és nem beszéltem japánul, egyszerűen féltem. Megkértem tehát a házban az egyetlen, japánul folyékonyan beszélő kollégámat, Tatjánát, jöjjön el velem a közeli rendőrőrsökhöz egyikére. Elmentünk a helyi rendőrőrsre. Japánul ezt *kóbannak* hívják, s a nagyvárosokban szinte mindenütt megtalálható. A nagyobb rendőrőrsök (azaz a felszereltebbek) kerületenként működnek de a kóbanok minden városi vonatmegállóval szemben megtalálhatóak. Addigra persze olvastam már néhány, külföldieket biztató és megnyugtató könyvet arról, hogy a rendőröknek nincs nagyon más dolguk, mint a turisták és helybeliek útbaigazítása, ha eltévednek. (Azt ugyan nem értettem, ez vajon hogyan működik, ha a rendőrök elsőprő többsége

nem beszél, csak japánul, de úgy gondoltam, hogy ez az én szokásos kritikus, vagyis igazságtalan szemléletem következménye, tehát elhanyagolható. Végül is messze laktam a belváros központjától, ahol igazán sok külföldi fordult meg.)

Nos, Tatjana segítségével, ímmel-ámmal ugyan, de valamiféle jegyzőkönyv felvételére is sor került, miközben az engem (azaz Tatjánát) kérdező rendőr arcán enyhe mosoly bujkált. Meghallgatott, majd azt mondta: hamarosan megérkezik a monszun (azaz az esős évszak, ami egy hónapig tart), reménytelen és megállíthatatlan esőzésekkel, s akkor az úriember biztosan abbahagyja a külföldi hölgyek szexuális célzatú figyelését és követését. Nem hagyta abba. A környéken lakó anyukák mentek el a valamivel távolabbi nagyobb rendőrsre, mert saját gyerekeiket féltették. Nos, ez hatékonyabb volt, mert az úriember valóban eltűnt. Azt természetesen egyikünk sem tudta megállapítani, hogy az esőnek mekkora szerepe volt ebben.

A ház „megbízottja” a házunkkal szemben lakott, s munkájának jelentős része abból állt, hogy a külföldieket figyelte. Ébersége mindenre kiterjedt, olyannyira, hogy az erkélyeken száradó ruhákból meg tudta állapítani, vajon a bérlőn kívül más is tartózkodik-e a lakásban. (Ez nem képzelgés volt, sokkal inkább a mindennapok rutinja.) A megbízott hölgy az egyetemet rendszeresen tájékoztatta minden „rendellenes”, vagy éppen furcsa eseményről, amit a ház lakói viselkedésében tapasztalt. Energikus asszonyág volt, elterelhetetlen figyelemmel. Köszönésemet azonban két éven át egyetlenegyszer sem fogadta. (Csaknem egy évtizeddel később összetalálkoztam vele. Attól tartottam, hogy biciklijével nekimegy valakinek vagy valaminek, mert puszta látványom szinte sokkos állapotot idézett elő benne. Emiatt folyamatosan hátranézett, miközben a biciklije előrement.)

Még egy picike családi ház volt az egyetemi vendégtanárok épületével szemben, ebben egy idős házaspár lakott. Mivel kicsinyke kertjük éppen az én erkélyféleségemmel szemben volt, szinte naponta követhettem, mi a legfontosabb a férj életében, aki akkor már elmúlt nyolcvan esztendő. Kertjükben, mely nem volt nagyobb, mint huszonöt négyzetméter, két hosszú sorban egymástól azonos távolságra *bon szájok*, azaz mesterségesen alakított, nyesett, vágott és megnyomorított fák virítottak hatalmas cserepekben. Az idős ember minden reggel nyolc óra körül ellátta (évszaktól s növénytől függően) az összes növényt. Ezt késő délután megismételte, s így teltek a napok, hetek és hónapok. Alig egy éve laktam a bérelt egyetemi lakásban, amikor Hirosi kérésére megkérdezte az idős embert, mióta nevel bonszájokat, és miért is teszi mindezt. Hetvenéves korában kezdte, amikor nyugdíjas lett. Megtanulta bonszájnevelés összes fortélyát, melyek tulajdonképpen „lebutított” fák, cserépben. Minél idősebb egy bonszáj, annál drágább. Japánban minden évben rengeteg bonszájkiállítás van, ahol egyúttal díjazzák is a legszebb „alkotásokat”. Szomszédom rengeteg díjat nyert és abban bízott, hogy nyugdíját egyszer majd komolyan ki tudja egészíteni gyűjteménye legszebb darabjainak eladásával.

Én, az európai, már azt sem értettem, hogy egy hetven éves ember miért kezd el valami számára korábban teljesen ismeretlen dolgot megtanulni. Attól pedig teljesen összezavarodtam, hogy hetven évesen legalább tizenöt évre előre tervezett, hiszen egy bonszáj szépsége, „kiteljesedése” tíz esztendőnél hamarabb nemigen mutatkozik meg. Ekkor figyeltem fel először arra, hogy az idő, az évek és a kor jelentése alapvetően más, mint amit Európában megszoktam. Senki se gondolja, hogy az idő lényegtelen, de legalábbis elhanyagolható tényező mindannyiunk életében.

Az első hónapokban mindent lassúnak találtam. Minden nap úgy éreztem, hogy semmi sem megy gyorsan és minden rendkívül körülményes. Ha tehettem volna (de nem tehettem), legszívesebben mindenkit sürgettem volna magam körül. A világ egyik legnagyobb hatékonyságával működő társadalmában, a világ egyik legnagyobb népességű fővárosában, Tokióban úgy éreztem, hogy senki nem ismeri a gyors és hatékony munkát. A bankszámlám megnyitása csaknem négy hetet vett igénybe. A helyi bankfiók alkalmazottai megfontoltan és tempósan, valamint kifogástalan udvariassággal magyarázták el

Japánul, hogy ez rendkívül bonyolult feladat, ezért időbe telik.

Kérdőíveket töltöttem ki minden helyzetben és minden hivatalban: azaz kérvényeztem. A regisztráció vagyis lakhelybejelentés, továbbá az „azonosító kártya” elkészítése volt az első furcsa élményem. A hatóság ujjlenyomatot vett tőlem (1993-at írtunk) és nehézkesen, de sikerült velem megértetni, hogy az azonosító kártyát mindig magammal kell hordanom, lakcímváltozás esetén pedig (amennyiben másik kerületbe költözöm) újra fel kell keresnem a helyi polgármesteri hivatalt. Mivel erre pontosan két évvel később sor került, kezddhettem előlről a procedúrát, azaz ismét ujjlenyomatot vettek tőlem. Komoly változás volt azonban, hogy az ügyintéző, mielőtt udvariasan belenyomta volna mutatóujjamat (új utat mutató ujj) a festékes párnába, elnézést kért. Ez jólesett. Amikor 1995-ben vendégprofesszori szerződésemet az egyetem megváltoztatta, azaz felrúgta, el kellett költözni Japánból. A repülőtéren a bevándorlási hivatal egyik alkalmazottja elővett egy impozáns méretű ollót, és szétdarabolta az ujjlenyomattal díszített kártyámat. (A kártya egyébként egy műanyag tokba volt becsúsztatva, és egy hivatalos és nagyon csinos papírbélyegző díszítette, ami csodák csodája, elegánsan eltakarta az ujjlenyomatomat.) Néhány külföldi furcsa történeteket mesélt nekem erről az ujj lenyomat vételről. Volt, aki rémtörténetekkel riogatott, miszerint az ujjlenyomatvételt megtagadása azonnali kitoloncolással jár az országból. Az azonosító kártya otthonfelejtése tilos. Az ujjlenyomatról Japánban központi nyilvántartást vezet a megfelelő hatóság, s tulajdonképpen a „potenciális bajkeverők” listájának is tekinthetők a 90 napnál hosszabb ideig az országban tartózkodó külföldiek. Mindez nekem 1993 és 2000 között a fantázia termékének tűnt. 2000-ben a japán kormány aláírásra változtatta az ujjlenyomatot. Külön kötetben lehetne megírni a mindennapi bürokrácia előnyeit és hátrányait. Ennek azonban nem sok értelme van a miértek megválaszolása nélkül. E könyv célja nem magánsírások és közröhejek elemzése. Sokkal inkább a valós és kérlelhetetlen gyötrelmek és örömök valamiféle krónikája, amelyekből a szerző éppúgy megérti, mint az olvasó, miért is lehet nagyon szeretni mindazt, ami a japán mindennapokban körülvesz, és miért is lehet Japánban nagyon nem szeretni a temérdek bajkeverő és okvetetlenkedő, frissen az országba érkezett külföldit.

Minden évben újabb és újabb vízumot kellett kérnem ahhoz, hogy Japánban maradhassak. Kezdetben visszatérő vízumot is évente kellett kérvényeznem, melyet aztán hallatlan engedékenységgel, három évre módosított a külügyminisztérium. Mindez rengeteg időmbe és pénzembe került. Lassan értettem meg, hogyan működnek a bevándorlási hatóságok. Jómagam egyetlen évet kivéve mindvégig saját jogon, azaz vagy munkaerőként vagy ösztöndíjasként tartózkodtam Japánban.

Ahogy az előző fejezetben írtam, első állásomat Japánban annak köszönhettem, hogy mentorom, Nagao Rjúicsi egyik közeli barátja megbízást kapott az Oktatásügyi Minisztériumtól, hogy szervezzen egy új egyetemet Sizuoka megyében, Hamamacuban. Nagao tanár úr, a mentorom szólt, mielőtt az álláspályázatot nyilvánosan is meghirdette a minisztérium. Csak ennek köszönhettem, hogy pályázni tudtam. 1999-ben ugyanis eldöntöttem, hogy teljes állásban kell dolgoznom. A szakmát annyira már tudtam, hogy ne csak óraadó tanárként, részmunkaidőben tanítsak. Az a legkevésbé érdekelt, hogy hol van az állás. Állásom 260 kilométerre volt Tokiótól. Minden héten ingáztam a szuperexpresszsel, a *sinkanzen*nel. Miután 2000-ben férjhez mentem, saját munkavállaláson alapuló vízumot kaptam, azaz már nem vendégtanár, vagy éppen ösztöndíjas voltam. Felnőtt lettem - Japánban is. Éppen ezért úgy döntöttem, hogy akár férjhez is mehetek partneremhez, Hirosihoz. Azt ugyanis soha nem vállaltam, hogy más jogán maradhassak Japánban. Ez az adott bevándorlási szabályok miatt történt, nem pedig feminista harciasságom miatt. Azaz annak az egyszerű ténynek a belátásán alapult, hogy partnerkapcsolatomat nem keverhetem ösz-sze jogosultságaimmal. Saját jogomon akartam Japánban maradni és dolgozni. Két évvel később azonban, meglehetősen viharos körülmények között felmondtam.

Hamamacu az ország egyik leggazdagabb települése. A fekvése ideális: tengerparton van,

natalmas tóval büszkélkedhet, gyönyörű hegyek ölelik, éghajlata pedig a tokióinál egy kicsit melegebb. Földjei a 16. század óta Japán egyik legjobb minőségű teáját adják az ország egészének. Évszázadokig a császári udvarnak is Hamamacu szállította a teafüvet. A város földjeinek kétharmada magántulajdonban van. Három óriáscég is ide települt: a Suzuki, a Yamaha valamint a Honda. A város a keletet a nyugattal összekötő legfontosabb útvonal (Tókaidó) fontos állomása. Az egyetem elsősorban azért jött létre, mert a városnak volt erre pénze. Az elgondolás az volt, hogy az új oktatási intézmény a helybeliek képzését látja el, s ezzel megkönnyíti a fiatalok elhelyezkedését. 2000 áprilisától dolgoztam ebben az oktatási intézményben (japánul: Sizuoka Bunka Geidzsicu Daigaku, azaz Sizuoka Kulturális és Művészeti Egyetem). Gazdaságtörténészként pályáztam meg az állást. Az első munkanapon, a tanévnyitón a tanulmányi osztály felvilágosított, hogy angol nyelvet fogok tanítani. Harcoltam, mindhiába. Tapasztalatok alapján tudtam, hogy ez finoman fogalmazva szerződészegés, valamint teljesen értelmetlen. Nem vagyok nyelvtanár. A legtöbb japán felsőoktatási intézményben (kivételet képeznek az úgynevezett elitegyetemek) a legtöbb külföldit angoltanárként foglalkoztatják. Természetesen a tanár arról beszél, amiről akar, de angolul tegye. Két éven át sziszifuszi erőfeszítésekkel tanítottam, miközben minden nap azt kérdeztem magamtól, mit keresek én itt? Két év után az egyetemnek még a könyvtára sem készült el. A kollégák nagy része nem Hamamacuban lakott, vagyis ők is ingáztak, akárcsak én. Az egyetem hírnevének megteremtése érdekében számos, a művészetek valamelyik területén ismertté vált szakembert is felvettek, de nagy részük nem tanított. Többségüknek korábban az állami szektorban volt állása, ahol a nyugdíjkorhatár szigorúan a hatvanadik életév. Ezt követően az új egyetemen valamiféle jutalomállást kaptak, ahol vagy egyáltalán nem kellett tanítaniuk vagy csak egy-egy félévben, viszont teljes fizetést kaptak. Mivel az induló diáklétszámot a minisztérium állapítja meg, s papíron ezek a kollégák is oktattak, az egyetem az indulástól kezdve kevesebb tanárral működött, mint a tervezés időszakában. „Mennyei küldött” kollégáim (japánul *amakudari*), akik csak olykor jelentek meg egy-egy kari értekezleten, az új helyen kárpótolhatták magukat a korábbi, viszonylag alacsony fizetésükért. Később sokszor találkoztam más egyetemeken is „mennyei küldöttekkel”. Ezen az egyetemen azonban az arányuk rendkívül magas volt. A rendszeres tanszéki ivászatokon nem vettem részt. Emiatt főnököm, a tanszékvezető kötelezett a soron következő egyetemi összejövetel előkészítésére. Rettenetes mennyiségű, egyenként 15 kilogramm súlyú fémszéket kellett összepakolnom a legnagyobb előadóteremben. Néhány kollégánóm segített, mert a fémasztalokat már nem tudtam megemelni. Férfikollégáim békésen szemlélték igyekezetünket. Mindennek következménye egy komoly sérülés lett. Az egyetem tagadta, hogy ez munkahelyi baleset, és fizikai gyengeségemet okolta a történetekért. Két hónappal később felmondtam, s munkanélküli lettem. Életem első japán állását hagytam ott. Ez természetesen súlyos hiba volt, legalábbis kollégáim szerint. Férfjemen kívül senki sem hitte el, hogy mindezt volt bátorságom megtenni. Mentorom felesége (aki kollégám volt) teljes joggal szakított meg velem minden kapcsolatot. Utolsó beszélgetésünkkel elmagyarázta, hogy szégyent hoztam rá és mentoromra, a férjére. Ők ajánlottak ugyanis az egyetem rektorának, s emiatt most rendkívül kínos helyzetbe kerültek, hiszen akit ajánlottak, cserbenhagyta az egyetemet. Nagyon indulatos volt. Válaszom, mint mindig, a tény volt: értelmetlen volt a két év is, hiszen semmit sem taníthattam abból, ami a szakmám, s a balesetem nyilvánvalóvá tette, hogy a felmondás az egyetlen megoldás. A válasz az volt, hogy jobb, ha csomagolok, hiszen még egyszer nem fogok állást kapni az egész országban. (Nem lett igaza.) Munkanélküliként azonban tényleg csomagolnom kellett volna, hiszen ismét lejárt a vízumom, azaz a tartózkodási engedélyem. Vagyis újra vízum kellett, hogy Japánban maradhassak. Először és utoljára nem saját jogon, hanem a házasság (szent) köteléke alapján szerettem volna a maradás jogát kérvényezni. Nagyon sokat nevettem (utólag) azon, ahogyan a bevándorlási hivatal tisztviselője monoton

hangon felsorolta mindazt a dokumentumot, melyet kérvényemhez mellékelni kellett. Fényképek az esküvőnkéről, a bérelt családi házunk alaprajza, mindkettőnk bankszámlakivonata (a bank igazolásával, hogy valódi), s ez csak néhány a sok közül. Minden iratot és fényképet beszereztünk, hiszen mindketten megbízható és kötelességtudó állampolgárok vagyunk, különösen a férjem, Noja Hirosi.

2002-t írtunk, azaz tizedik éve voltam Japánban. Állampolgárságot soha nem akartam kérni. Ennek mások számára valószínűleg nevetséges okai voltak. Az egyik ok morális. Úgy gondoltam, hogy az állampolgárságom a legbensőbb magánügyem. Megváltoztatni csak életveszély esetén szabad. A másik ok azonban nagyon is komoly, ez pedig a japán állampolgárság előfeltételei. 2010-ig a japán állampolgársági kérvényhez csatolni kellett a kérvényező igazolását arról, hogy állampolgársági köteleihez hazája elbocsátotta. Ezzel a kérvényező hontalanná vált. Ez azonban a világ országainak csaknem kétharmadában, így Magyarországon is alkotmányellenes. Azaz, nem lehet senkit megfosztani állampolgárságától, ha nincs neki másik. Emiatt a kérvényezők száma, finoman fogalmazva, korlátozott.

A kért iratokat és fényképeket összeszedve, alig egy héttel később visszatértünk a Bevándorlási Hivatal korábban felkeresett területi irodájába. Keveset kellett várnunk a sorunkra, mindössze két órát. Boldogan ömlesztettük a kért igazolásokat és fényképeket az ügyintéző elé. Komótosan mindent végignézt, majd azt tanácsolta, hogy egy év múlva jöjjünk vissza és kérvényezzük újra a családi alapon kibocsátott vízumot. Elmagyarázta, hogy mi mindössze két éve házasodtunk össze, tehát (a hivatal szerint) elképzelhető, hogy házasságunk rövidéletű lesz. Meglehet ugyanis, hogy csak azért kötöttet, hogy én ilyen álnok módon tartózkodási engedélyhez jussak.

Egy évvel később azonban minderre már nem volt szükségem, mert újabb állaspályázaton nyertem, és a munkahelyem biztosította a tartózkodási engedélyemet, ahogyan korábban is a munkavállalási vízummal. Mindössze két évig. Ezután kérvényeztem (ismét saját jogomon) az állandó tartózkodási engedélyt, melyet páratlan gyorsasággal megkaptam. Természetesen új munkahelyem óriási befolyása, azaz politikai súlya játszott közre, s nekem jószerivel ehhez éppúgy nem volt közöm, mint a korábbi elutasításhoz.

Az első japán hivatalos úrlapon, melyet megérkezésem után három héttel kellett kitöltenem, kétféle dátum volt. Nem értettem, miért kettő. Az egyik, a számomra jól ismert, „normális” dátumrovat volt (1993. június 20.), a másik pedig merő rejtélyözön. Heiszei-év, aztán a hónap és a nap.

A kettős időszámításnak lényegesen komolyabb jelentése van, mint azt első pillantásra bárki gondolná. Japán, bár korábban is ismerte a Gergely-féle naptárat, csak 1873-ban tért át rá. Addig a kínai, számunkra meglehetősen bonyolult naptárt használta. A félig-meddig legenda szerint, a japán kormány a pénzhiány miatt hagyott fel a kínai naptár használatával. A kínai naptár szerint ugyanis az évnek 13 hónapja van, s az állami alkalmazottaknak emiatt 13 hónapon át kellett volna fizetést adni. A Gergely-féle naptár bevezetése jelentős megtakarítással járt, éppen abban az időszakban, amikor a kormány komoly költségvetési hiánnyal küzdött.

A császári uralkodók szerinti naptárat (mely természetesen csak az évekre vonatkozik, a hónapok és napok számozására nem) az 1868-ban kezdődő japán modernizáció időszakában vezették be, ezzel is jelezve az új korszakot a társadalom életében. Külső szemlélőnek az is nyilvánvaló, hogy a kettős naptár Japán kettős identitását fejezi ki, hiszen egyszerre tartozik a nyugati világhoz (a modernizáció óta), de megtartott egyetlen elemet, mely ma már csak Japánt jellemzi a szomszédos országok között (Thaiföldet kivéve): ez pedig a császárság intézménye. A hétköznapiak szemszögéből ez nem jelent kevesebbet, mint a mindennapok kettős dimenzióját. Egyfelől van a „külvilág” időszámítása, másfelől van az éppen uralkodó császár uralkodási éveinek történelmi időszámítása. Ez volt az első jelenség, amelyből megértettem, hogy egy olyan világba csöppentem,

ahol nem az idő állt meg, hanem a világ. S ez csak a kezdet volt.

A japán mindennapok kettős dimenziójának ismerete éppúgy nélkülözhetetlen a japán társadalom működésének megértéséhez, mint a szocializáció normái és alapértékei. Tanulásom alkalmazkodás volt mindaddig, amíg nem váltam értő és megértő mindazzal kapcsolatban, ami körülvett. Ehhez azonban gyorsan hozzá kell fűznöm, hogy lényegében senki nem magyarázott ebből el nekem semmit. Amit megtanultam, azt saját tévedéseimből és a könyvekből szedegtettem össze, lelkesen, kíváncsian és örömmel. Csaknem egy évtized telt el addig, amíg azt mondhattam magamnak, értem, hogy hol vagyok és mi történik, sőt gyakran azt is, hogy miért.

Ez természetesen nem azt jelentette, hogy nem értek meglepetések, de egy évtized japán tartózkodás után rutinosan mozogtam a mindennapokban, s ezzel szinte egyidejűleg oszlott a köd, a mítoszok, és a titkok özöne a fejemben. Az első évben azonban minden kaotikusnak tűnt.

Ha a beszélgetésekben készpénznek vettem mindazt, amit a másik ember mondott, akkor mindig tévedtem. Mindent rosszul értettem, pontosabban semmit sem értettem, mert nem ismertem a japán mindennapi érintkezés íratlan szabályait és normáit. A japán mindennapok kettőssége a szocializáció kettős értékrendjének következménye. Mivel ez a legfontosabb társadalmi norma (és részben értékrend) a mindennapokban, ehhez csaknem egy évtized kellett, amíg megértettem, de alkalmazni sohasem tudtam. Nem Japánban nőttem fel, azaz képtelen voltam megkettőzött módon viselkedni.

A kettős norma lényege a magánszféra, valamint a mindenkori közösség elvárásának megfelelő mindennapi viselkedés. A környezet elvárásainak megfelelő viselkedés elnevezése *tatema*, a valódi, azaz az egyéni gondolatot, szemléletet s az ennek megfelelő viselkedést pedig japánul *honnénak* nevezik. Munkahelyen, társaságban nagyrészt az előbbi, a magánszférában (például a családban) pedig az utóbbi a meghatározó. Sokáig fel sem ismertem, ki, mikor, melyiket használja. (Legendák keringenek például arról, hogy Kiotóban egyetlen mondaton belül használják a helybeliek mindkettőt, s ez egy máshonnan jött japánt is eléggé összezavar.)

Nekünk, európaiaknak talán azt jelenti ez a kettősség, hogy a közösség elvárásainak megfelelően cselekszik és beszél valaki akkor is, ha ezzel (a magánszférájában) nem ért egyet, vagy a dolog egészen másként van. Ezt európai értékrendben nehéz felfogni, feldolgozni pedig szinte lehetetlen. Természetesen minden társadalomban léteznek a különböző szférák viselkedési és cselekvési szabályai. A magán és a köz szembeállítása azonban még Kínában is (ahonnan egyébként ez ered) önvédelmi funkciót lát el, azaz konfliktus esetén nem az igazat, a valódit, hanem valamiféle semleges véleményt mond a beszélgetőpartner. Számomra ez a kettősség, illetve ennek mindennapi gyakorlata közel volt az elviselhetetlenséghez. Én ugyanis, még a saját világomban, azaz Magyarországon is hírhedt voltam egyenes, szókimondó stílusomról. Állandóan összekevertem a kettőt, ami az én európai szocializációm miatt nem jelentett se többet, se kevesebbet, mint hogy folyamatosan csalódnom kellett szinte minden találka után, mert a beszélgetés tényleges tartalma és jelentése a legtöbb esetben köszönőviszonyban sem volt az én értelmezésemmel.

Hogy egy kicsit ennél is bonyolultabb legyen a helyzet(em), azt nagyon gyorsan felismertem, hogy a viselkedési előírásoknak, valamint a rítusoknak roppant fontosságuk van a munkahelyen, nem kevésbé a mindennapi életben. A viselkedési előírásokat gyorsan megértettem, a rítusokat jóval nehezebben. Kézfogás a legritkábban van, s ha mégis, külföldiekkel. Meghajlás van, különböző helyzetekben és különböző szögben. Soha nem hajoltam meg. Nem azért, mert nem tudtam volna megtanulni, hanem mert a japán hagyományokat és az emberek egymás közötti szokásait megérteni akartam, nem pedig átvenni. Alapvetően nem változott Japánban sem: mindent meg kell tanulnom a megértéshez, de semmit sem kell átvennem, ami szigorúan az ő „belügyük”. Eszembe sem jutott kimonót felvenni és lefényképeztetni magamat benne. Férjem családja nemegyszer kérelt, hiszen anyósomnak csaknem száz darab kimonója volt, de én mindig

udvariasan elutasítottam kérésüket. Ez a szerepcsere számomra szerepzavart jelentett volna. Ma is úgy látom, hogy ez a japán identitást erősíti, de erről később. Ez az ő viseletük, amiben nagyon szeretek gyönyörködni, de nevetségesnek tartanám saját magamon.

Egyik legjobb barátnőmtől, a közelünkben lakó és üzletet vezető kimonókészítőtől minden héten rengeteget tanultam a kimonókról, készítésükről, a kimonó különböző évszaknak és alkalomnak megfelelő kiválasztásáról. A kimonót (nem úgy, mint az európai ruhákat) alkalomra és évszakra vásárolja mindenki. Örök darabok, mondhatnám, mindegyikük hosszú ideig használható. Tisztítását, szükség esetén átalakítását a kimonókészítők végzik. Barátnőm évente legalább kétszer kimonó kiállítást szervezett a saját boltjában, olykor egy-egy keramikust és iparművészt is meghívott. Munkába menet és hazafelé jövet szinte mindig benéztem hozzá. Minden alkalommal megbeszéltük, mennyit tanul ő az én (európai) öltözködési stílusomból, a színek kombinációiból, én pedig ugyanezt elmondtam az ő kimonóiról. Teljes egészében egyetértettünk abban, hogy a megértés a legfontosabb, nem pedig a silány utánzás.

Az első két évben úgy éreztem magamat Japánban, mintha egy idegen bolygón élnék. Akkor értettem meg igazán ennek mélységes hatásait, amikor az első év után visszajöttem Európába. A tokiói járat Amszterdamba érkezett, s én a MALÉV csatlakozására várva bámészkodtam a Schiphol repülőtéren. Egyik pillanatról a másikra azt vettem észre, hogy ömlenek a könnyeim. Nocsak, gondoltam, valami nagyon fontos dolog történhet bennem, ha zokogok. Nem történt kevesebb, mint hogy azt észleltem, ismét a „saját világomban” vagyok. Ekkor, s nem korábban döbbsentem rá arra, hogy Tokióban idegen voltam. Láthatóan, ritkábban hallhatóan, de reménytelenül idegen. Láthatatlan nyomás nehezedett rám, s ebben semmi személyes illetve személyeskedő elem nem volt. Egyszerűen más voltam, s ezzel idegen. Erre azonban csak akkor döbbsentem rá, amikor visszamentem Japánból Európába. Miközben a repülőtéren ültem sírva, igazi belső ujjongással láttam viszont a forgatagot, a színeket, a sokféleségnek azt a gyönyörű elegyét, mely addig megnevezhetetlenül, s emiatt észrevehetetlenül hiányzott nekem Japánban. Újra „otthon” voltam, Európában. Addigi életemet igazán otthontalanul éltem, s beértem azzal, hogy mindig ott volt otthonom, ahol barátokat, értékrendemmel megegyező értelmesebb tevékenységet találtam. A Schipholon üldögélve hirtelen felismertem, hogy tisztáznom kell saját hovatartozásomat. Magam miatt kellett ezt megtennem, mert ennek hiányában sehol nem folytathattam mindennapjaimat. A hovatartozás egyszeriben saját identitásom legfontosabb, lényegi eleme lett. Nem lehetett két világ között, azaz a semmi partján lebegni.

Hosszú út állt előttem. Tudtam, hogy nem lehet Japánban egykori hazai életem elemeit hiányolni, s rövid magyarországi tartózkodásom alatt Japán után vágyakozni. Nem lehet - gondoltam - két világ között élni, mert akkor egyikben sem élhetek a saját értékrendem szerint. Mivel életemben először kiváltságos helyzetben voltam, hiszen a kicsinyke ösztöndíj a tanulásomat fedezte, megtehettem, hogy mindent megértsek a saját helyzetemből, és döntéseket hozzak arról, vajon Japánban akarok-e maradni, vagy másutt akarok élni.

Nagyon komoly erőfeszítésekkel, de rákényszerítettem magamat arra, hogy szembenézzek valódi hovatartozásommal, saját identitásommal, valamint ennek következményeivel. A legnehezebb a két „világ” közötti különbségek megértése, illetve elfogadása volt.

Az elmúlt tizenkilenc évben, egyetlen év kivételével, minden esztendőben hazamentem. Rokonaim rég nem éltek már, rengeteg barátom és a legfontosabb, az anyanyelvem azonban hazavitt. Képtelen voltam elszakadni mindattól, ami a korábbi negyvenegy évben történt velem Magyarországon. 1993-ban menekültem onnan (kizárólag a személyes problémáim megoldhatatlansága miatt), s mégis újra meg újra visszatértem a „tett színhelyére”. Makacs és kitartó hazalátogatásaim előtt rengeteg barátom és ismerősöm állt értetlenül, néha megdöbbenve. Bár évente mindössze négy hetet töltöttem „otthon”, hetekbe telt, amíg újra visszazökkentem a japán mindennapokba. Hirosi eleinte gyakran várt a Narita repülőtéren, s

mindig utólag vallotta be, hogy az arcom teljesen megváltozott négy hét alatt. Emiatt ő hazlátogatásaimat a legdrágább mazochista utazásnak nevezte. Ismerőseim többsége és Amerikában (akkor még élő) rokonaim, tőlem eltérően legfeljebb egzotikus útra indultak saját hazájukba, s ezt is nagyon ritkán tették meg.

Barátaim száma évről-évre fogyatkozott. Gyermekkori barátaim nagy része nincs már közöttünk. Mások azonban megszakították velem a baráti kapcsolatot, s e kapcsolatok elvesztése (melyet nagyrészt tehetetlenül és vergődve szemléltem) újra meg újra ugyanazzal a kérdéssel szembesített. Ha elmentem Magyarországról, Japánban kell új otthonra lelnem. Ha nem vagyok képes erre Japánban, akkor a magyarországi viszonyokhoz kell alkalmazkodnom, illetve azokba újra beletanulnom. Amikor ezt megfogalmaztam, belém hasított a felismerés, hogy két földrész és két ország között „bolyongok”, holott egyikről sem tudok igazán semmit. Nem tudom, mi és miért hiányzik Magyarországról, ahol csaknem belepesztultam a sorozatos kudarcaimba, de Japánban is rettenetesen sok minden hiányzott. Szinte az egész felnőtt életemet, akár egy filmet, álmaimban végignéztem újra, s egy idő után kénytelen voltam fel- és beismerni, hogy rettenetes nosztalgiával gondolok mindarra, amit magam mögött hagytam. Pontosabban, azt hittem, hogy magam mögött tudom hagyni.

Megszületett tehát az újabb döntésem. Szembesíteni akartam magamat mindazzal, ami Japánban hiányzott a hazai mindennapokból. Ez volt talán a legfájdalmasabb folyamat, ami csaknem egy évtizedig tartott. Minden egyes alkalommal, amikor „hazamentem”, szisztematikusan felkerestem azokat a barátokat, akik hiányoztak, elmentem azokra a helyekre, amelyekről Tokióban hónapokig álmodtam. Nem tudtam, mit várhatok mindettől a szomorúságon kívül. Zarándokútjaim eredménye az lett, hogy csaknem egy évtized japán tartózkodás után nem hiányzott többé előző életem egyetlen eleme sem. Megértettem ugyanis, hogy a nosztalgia, mely éveken át úgy fojtogatott, hogy szinte a lélegzetem is elakadt, nem más, mint azok az emberek, helyzetek, illatok színek és tárgyak, melyek a japán mindennapokban nem léteztek. A nosztalgia tehát nem más, mint a hiányok pótlása a képzelet segítségével, állapítottam meg egy évtized japán lét után.

Amikor felkerestem a vágyva vágyott régi helyeket, vagy éppen találkoztam régi barátaimmal és ismerőseimmel, rádöbbsentem, hogy senki és semmi nem olyan, mint ahogyan az álmaimban és a képzeletemben megjelent. Amikor a Margitszigeten sétáltam és fájó szívvel idéztem fel az összes fiatalkori emlékeimet, megértettem, hogy a Margitsziget nem olyan szép, mint ahogy lelki szemeim látták Tokióban. Megértettem azt is, hogy az emberek, akikkel évtizedeken át barátságban voltam, nem tudták sem követni, sem megérteni az én másik világomat, Japánt. Nem is lehetett.

Akkor lehetett volna őket ebbe bevonnom, ha csak ideiglenesen vagyok Japánban, de a helyzet nem ez volt. Tíz évig tartott, amíg európai értelmiségi nővé váltam Japánban.

Valahányszor Európában jártam, büszkén vallottam, hogy a japán szokások, értékrend, egyszóval a mindennapok mindenki számára fontosak, izgalmasak és érdekesek. Azt hiszem, mindannyian azért (is) próbáljuk ki magunkat egy másik világban, hogy sajátunkat jobban megértsük. A japán környezet segített (no meg a saját tudatosságom) abban is, hogy megtaláltam a helyemet, ami nem országokhoz, hanem értékekhez kötődik.

Az alkalmazkodáshoz állandó és folyamatos jelzésekre van szükség a mindennapi környezetben. Az alkalmazkodás azt feltételezi, hogy az engem körülvevő embereknek aktív viszonyuk van ahhoz, hogy ott vagyok közöttük. Lehetetlen alkalmazkodni úgy, hogy a mindenkori környezet passzív. Az „idegen” (japánul *gajdzsin*, amelynek használatát 2002-től rendelet tiltotta az összes hivatalban) rendkívül pejoratív kifejezés Japánban, de nem jelentése, hanem mindennapi használata és kontextusa miatt. (Nem goromba szó, csak kellemetlen hallani.) Honnan gondoltam volna, hogy idegen vagyok? Természetesen külföldi vagyok, de nem idegen, hiszen egy japán egyetem hívott meg, és egyébként is, gondoltam magamban. Japán a világ második legnagyobb gazdasága,

nemzetközi értelemben (is) óriási befolyással bír, nyilván rengeteg külföldi él Tokióban (is), azaz semmilyen tekintetben nem kell idegennek érezni magamat, legfeljebb új jövevénynek, aki hamarosan megtanul mindent, ami a mindennapokhoz kell, s akkor minden rendben lesz. Az első meghökkentő jelenség az idegenségem folyamatos tudatosítása volt. Mindenki (kivétel nélkül) kitartóan és folyamatosan megnézett, gondosan, megfontoltan és könyörtelenül. Ez csaknem egy évtizedig zavart, aztán annyira megszoktam, hogy ritkán vettem észre, s egyáltalán nem irritált úgy, mint korábban. A buszmegállóban történt velem, hogy egy csapat iskolás gyerek hangosan kiáltozva és rám mutogatva kiabált valamit. (Ma már tudom, meglepődtek, és japánul kiabáltak: Nézzétek, ott egy idegen!) Örökbefogadó „szüleim” elvittek egy *onzenbe*, azaz egy természetes gyógyvízzel működő fürdőbe. Azért nem a gyógyfürdő kifejezést használom, mert a több ezer fantasztikus gyógyvízre épült fogadó és szálloda nem alkalmaz egészségügyi személyzetet, mint Európában, vagy a skandináv országokban. Szerencsémre Kazouével, a pótmamámmal együtt csobbantunk bele a medencébe. (Ez a fürdő nem koedukált volt, mint ahogy a szaunák sem azok Japánban.) Ez volt az első és utolsó alkalom, hogy elmentem az egyébként mindenki számára kedvelt (olykor imádott) *onzenbe*. Szavakkal nehezen kifejezhető, amit a rám meredő szempároktól éreztem. Pótmamám természetesen mindent megtett, hogy a fürdőben tompítsa a feszültséget, de nekem ez az egyetlen alkalom is elegendő volt ahhoz, hogy többé ne menjek ilyen helyre. Évekkel később, amikor már folyékonyan beszéltem japánul, s a közelünkben levő sportközpontba jártam úszni és szaunázni, hasonló helyzetbe kerültem. A szaunában üldögélő hölgyek halk, de részletes elemzésbe fogtak külsőmet illetően. Egyetlen testrészem sem kerülte el a figyelmüket. Öt percnél tovább nem tudtam hallgatni. Nagyon udvariasan és halkán elnézést kértem, hogy másként nézek ki, mint ők, és elmagyaráztam, hogy erről én nem tehetek. Onnantól kezdve ritkábbak lettek majd alig három év után megszűntek a külsőmet elemző csacsogások. Megszokták a jelenlétemet, vagy egyszerűbben fogalmazva, a másságomat. Az nagyon tetszett, hogy leginkább azok fogadták el látható különbözőségemet, akik maguk is valamilyen tekintetben „mások” voltak. Ezek között volt egy súlyosan anorexiás fiatal lány, aki nagyon hamar megbarátkozott velem, és rendszeresen megnevettettük egymást. Nem volt más a helyzet a közértben vagy az egyetemen sem. Idegenségem feltűnő és furcsa volt. Sokáig, talán túl sokáig nem értettem, mi a szokatlan egy külföldi felbukkanásában. Tokióban akkoriban, a kilencvenes évek második felében csaknem félmillió külföldi élt. Igaz ugyan, hogy ez a tizenhét milliós lélekszámú belső Tokióban csepp volt a tengerben, de én valamiféle önbecsapás következtében újra meg újra azt vártam, hogy egyszer majd természetes legyen az ottlétem. Minden nap arra gondoltam, hogy én értek félre sok mindent, én nem tudok semmit arról az országról, ahol vagyok. Majd ha már tudom és értem a lényegét, a környezetem is másként fog reagálni az ottlétemre. Ma már tudom, hogy ez volt a legsúlyosabb tévedésem. Kölcsönösséget feltételeztem és vártam ott, ahol idegen (gajdzsin) voltam. Nagy hiba! Lakást kerestem, és egyetlen kerületben csaknem negyven irodát hívott fel a barátom (hiszen én nem tudtam japánul), s mindössze kettő volt, ahol külföldinek is hajlandóak voltak bérbe adni egy lakást. Soha semmilyen módon nem lehet bizonyítani, hogy az ügynökségek diszkriminálnák a külföldieket, de ezt teszik. Ha személyesen kerestem fel az ingatlanügynökséget, természetesen ismét a barátom segítségével, akkor már az ajtóban kiderült, hogy kérdeznünk sem érdemes, külföldinek nem adnak ki lakást. Évekkel később már képes voltam én magam telefonálni az ingatlanközvetítőknél. Életem legérdekesebb beszélgetését is nekik köszönhetem, s ha antropológus lennék, biztosan írtam volna erről egy esettanulmányt. Amikor kiderült, hogy külföldi vagyok, a vonal másik végén az ügynökség alkalmazottja azt kérdezte: milyen külföldi? A kérdésen annyira meglepődtem, hogy először visszakérdeztem, hogyan is érti ezt? A válasz egy felsorolás volt. Ön fekete? Ázsiai? Fehér? Amikor kiválasztottam a nekem legjobban álló (bőr)színt, a vonal másik végén megkönnyebbült hang közölte, akkor rendben van a dolog. Pontosan egy

évtizeden át laktunk abban a bérelt, csöppnyi családi házban, amit ezzel a telefonnal foglaltam le. Tokió belvárosi kerületeiben, ahol a bérleti díjak felső határa közel van a gyönyörű, városra boruló csillagtan éghez, természetesen semmilyen kérdés nem hangzik el.

Nehezen fogtam fel. Valamicskét tudtam már japánul, amikor először addigi (japán) életemben a vonaton kénytelen voltam végighallgatni három középiskolás lány hosszas elemzését a külsőről. Nem volt pozitív. Oly sok, a fentiekhez hasonló élmény ért, hogy elhatároztam, csak a megértés vezethet el ahhoz, hogy ne indulattal, szomorúsággal vagy éppen ostoba általánosításokkal reagáljak minderre. Arra gyorsan rájöttem, hogy az idegenekhez való viszony kettős.

Az ambivalencia, amely minden pillantásban és gesztus nélküli rövid mondatban ott van, könnyen érthetővé vált számomra, hiszen ez érzelmi reakció és a szavak ilyenkor kevésbé fontosak. A nyilvános „szereplés” és a valódi vélemény a szocializációban mereven kettéválik, s ez kora gyerekkortól észrevétlenül épül be minden gyerekbe. Az óráimra járó diákok viselkedése értette meg velem először, hogy a nyilvánosság (vagyis a csoport többi tagja) előtt nyíltan kimondott és felvállalt vélemény rendkívüli veszélyekkel fenyegeti őket, hiszen mi történik, ha egyikük véleménye eltér a csoportétól? A diákoknak köszönhetem, hogy ezt megértettem, s azt is, hogy elkezdtem olvasni, milyen értékek és normák mellett szocializálódnak az emberek Japánban. Ehhez azonban először meg kellett annyira tanulnom japánul, hogy megértsem a nyelv rendkívül finom, azonban szigorú és hierarchikus szerkezetét. A japán nyelv használata kor, nem, valamint társadalmi rang szerinti tagolódik. Az egyes nyelvek közötti különbség jelentős. Egy férfinak más nyelvet kell használnia, mint egy nőnek. A korkülönbség ugyanúgy eltérő nyelvhasználatot igényel, mint a főnök és beosztott között folyó beszélgetés. Nekem, európainak ez nyelvi kasztrendszer jelent. Természetesen ezt is lehet bagatellizálni, vagy éppen misztifikálni, de nem érdemes, különösen külföldi nőként. Az udvarias nyelv legjobbika (japánul *szonkeigo*) már oly cikornyás, hogy alig derül ki belőle, mit is akar mondani a beszélő. Ezek a nyelvek nem dialektusok. Másként mondja egy nő, hogy eszik, mint egy férfi, és ebben az esetben az ige is más. Természetesen az írásjele is. Ha a nyelv elválaszt, az azt jelenti, hogy a társalgás megkezdésekor elhelyezem önmagamot egy láthatatlan társadalmi ranglétrán, melynek következménye a nyelvi öncenzúra. Nehezen tudtam az első években oldott, egyenrangú és felszabadult beszélgetést elképzelni úgy, hogy egy, nálam idősebb japán férfival beszélgetek én, a külföldi, fiatalabb nő. (Az arab és a koreai nyelv használata ebben a tekintetben nagyon hasonló a japánéhoz.) Nehéz volt megszoknom a saját helyzetemet, hiszen nőként soha semmiféle hátrányt nem szenvedtem. Hátrányaim többsége társadalmi helyzetem miatt volt - finoman szólva - korigálhatatlan. Mindez azonban nem azért volt, mert nőből vagyok. Arculcsapásnak éreztem, hogy azért kevesebb a fizetésem, mint az összes férfikollégámnak, mert nő vagyok, függetlenül képzettségemtől, nyelvtudásomtól és koromtól. Forradalmi újtásként üdvözöltem utolsó munkahelyemen az egyenlő bánásmódot, legalábbis a fizetések terén.

Kissé elképedve fogadtam, ahogyan nálam jóval fiatalabb egyetemi hallgatók szóltak „lefelé” hozzám, s csendes ellenállás süvített végig rajtam, amikor nekem mindenre a lehető legudvariasabb nyelven kellett válaszolnom, azaz „felfelé” beszélnem. Minden beszélgetésnél eszembe jutott, mit tanítottak a nyelviskolában a külföldieknek a többrétegű japán nyelvhasználatról. „Egy külföldi mindig a legudvariasabb nyelvet használja, s ezzel elkerülheti a bajt, hiszen külföldi.” Miféle bajt kell nekem elkerülni, kérdeztem. Válasz nem jött, csak kínos mosolyféle, némi torokköszörülés, majd az óra folytatása.

Csak hogy, paradox módon, rengeteg helyen kinevettek, amikor a legudvariasabb nyelvet használtam. A diákok elnézően magyarázták, hogy ezt igazán nem kellene velük használnom, hiszen ők „csak” diákok. A felnőttek azonban korántsem voltak ilyen türelmesek. Sok-sok évbe telt, amíg önállóan fel tudtam mérni a beszélgetőpartner társadalmi pozícióját és helyzetét, s ennek megfelelő nyelven szólaltam meg. 17 év alatt egyetlen alkalommal beszélt hozzám egy férfi

„felfelé”, azaz ő használta velem a létező legudvariasabb nyelvet. (Férjem ezt hallván megjegyezte, ő sohasem használta ezt a nyelvet egyetlen nőneművel sem egész életében.) A több órás, rendkívül barátságos beszélgetés után derült ki, hogy ő a Suzuki autógyár egyik vezető mérnöke. Egy vendéglőben, vacsora közben szólított meg, hallgatván a szakáccsal folytatott csevegésemet a halakról. Azért volt rendkívül udvarias, mert kicsit zavarba jött pusztán attól, hogy egy idegen többet tud nála a helybeli szokásokról. Mentegetőzve mondtam, hogy nekem éppen azért kell sokat tudnom minderről, mert idegen vagyok.

17 év alatt egyszer sem fordult elő, hogy bármelyik egyetemen, bármelyik kolléga (legyen fiatalabb vagy idősebb) professzornak (*szenszei*) szólított volna. Maradt a *Ferüberü szan*. (A japán nyelvben a csaknem néma szóvégi n-hangon kívül nincs mássalhangzó, csak magánhangzóval együtt. Emiatt nem lehet két mássalhangzót kimondani a közbeiktatott magánhangzó segítségével.) 17 évig tehát nem hallhattam a saját nevemet. Sem a keresztnévemet, sem a vezetéknevemet nem lehetett, csak a japán hangzókhoz idomítva kiejteni, ami persze teljesen természetes. Az kevésbé volt az, hogy az egyetemen tanuló, ösztöndíjas kínai diákok első napja nevük „nyugatosításávar kezdődött, mert a tanulmányi osztály alkalmazottai erre kérték őket. Liból Robert lett, Csao-huából Hanna, és Judzsiából Júlia (pontosabban Júria, mert 1 betű és hang sincs japánul). Természetesen hivatalos indoklás is volt a névváltoztatáshoz, miszerint a kínai neveket a japán olvasat szerint másként kell kiejteni, és ez csak zavart okoz. Egyetlen percig sem hittem el ezt az érvelést. A kínai diákok az én óráimon „visszakapták” a nevüket: az első órán mindegyik diákot megkértem, hogy kétszer mondja el a valódi nevét. Elismételtem, s rendben voltunk. Rengeteget gondolkodtam azon, mit is jelent valójában a névvesztés? Arra a tudományos érveléstől meglehetősen idegen következtetésre jutottam, hogy ez az első, de fontos lépés az idegen asszimilálása felé.

Azt is a japán diákoknak köszönhetem, hogy alig egy év tanítás után, egy elszólásnak hála, új, addig számomra ismeretlen dimenziója tárult fel a szocializációs folyamatnak. Ennek az elszólásnak köszönhető, hogy rengeteg tanulás eredményeként megértettem a japán identitás legfontosabb rétegeit, és azt, hogyan is jönnek ezek létre. Az elszólás arról árulkodott, hogy a diákok jelentős része a japán iskolarendszerben előbb-utóbb valamiféle „próbán” esik át, s ha ezt az akadályt sikerrel veszik, felnőttként biztosan megkapaszkodhatnak a japán mindennapokban. Igen, az *idzsiméről* van szó. Fordítása (angolul *bullying*, magyarul csoportos cikizés, szívatás, kortárs erőszak) teljesen félrevezető. Nyilvánvalóan én, aki minden tekintetben a marginalizált kisebbségből jöttem és szocializációm rendkívül érzékennyé tett bármilyen típusú megkülönböztetésre, először nem akartam hinni a fülemnek. Elkezdtem olvasni a japán oktatási rendszer történetét, aztán az idzsimé (akkor még) rendkívül szegényes angol nyelvű szakirodalmát. Ebből sokat nem tudtam meg, de azt megértettem, hogy ez egy olyan „titok”, amelyet nekem kötelező megfejtennem és megérte nem. E nélkül ugyanis nem tudtam volna, min mentek keresztül a diákjaim, mielőtt az egyetemre kerültek. Erről látszólag az oktatási rendszer fejezetben kellene szólnom, de meggyőződésem, hogy az idzsimé ugyan az iskolában zajlik, de társadalmi jelenség, és az iskola csak az egyik, azaz első színhelye az egyének szocializációjának. Az idzsimé szinte az ország összes iskolájában jelen van. A kilencvenes évek második felétől oly mértékben elharapózott az oktatási intézményekben, hogy az oktatási minisztérium (kénytelen-kelletlen) hivatalosan is foglalkozott a problémával.

Az idzsimé lényegét tekintve egy véletlenszerűen kiválasztott gyerek csúfolása, kínzása és zsarolása. Mindezt a saját osztálytársai teszik. A tanárok, ha tudnak is róla, soha nem avatkoznak be, és kivétel nélkül azt állítják, hogy nem tudtak semmiről. Teszik ezt annak ellenére, hogy a legtöbb gyerek, aki öngyilkosságot követ el, búcsúlevelében leírja, hogy nem tudja elviselni a kínezést, gyakran a fizikai megfélemlítést és az anyagi zsarolást. Az idzsimé elkövetőinek nevét azonban sohasem írja le a búcsúlevelében. Japán statisztikai világelső a gyermekkori

öngyilkosságban, mely elsősorban az idzsime áldozatainak körében pusztít. Mivel a gyerekek nem tudnak segítségért fordulni senkihez, tehetetlenségükben befejezik az életüket. A világ más országaiban (így Magyarországon, Angliában vagy éppen az Amerikai Egyesült Államokban) is létezik hasonló jelenség. A lényegi különbség azonban nem pusztán statisztikai. Japánban az ok társadalmi: az idzsime az iskolában kezdődik, de a felnőttek világában sem ritka, sőt. Vállalatoknál éppúgy lecsap, mint az egyetemeken, a kollégák között éppúgy, mint a diákok között. Miértje a kiszemelt áldozat számára megfejtethetlen, gyerekkorban és később is. A tanárok és a diákok egy-egy (többségi, hangadó) csoportja gyakran együtt választja ki a következő idzsimére kiszemelt áldozatot. Ebből, és csakis ebből lehet igazán megérteni, hogy az idzsime nem oktatási, hanem társadalmi jelenség Japánban. A tanár, hogy a fegyelmet fenn tudja tartani az osztályban, kiválaszt egyetlen diákot, aki célpontja lehet a megalázásnak és kínzássorozatnak, melyhez, ha a többi diák nem csatlakozik, bármelyikük lehet a következő kiszemelt célpont.

Oktatási és pedagógiai gyakorlatomban nem fordult elő, hogy egy japán diák ne tapasztalt volna idzsimét maga körül. Akit idzsimével büntet a többi gyerek (gyakran a legjobb barát vagy barátnő kezdeményezésére) és sikerül túlélnie, az később maga is kiszemel egy-egy osztálytársat. A kilencvenes évek közepe óta hatalmas (elsősorban japán nyelvű) irodalom született a jelenség sokrétű okainak feltárására. Nekem nem célom az idzsime tudományos feldolgozását adni e könyv keretei között. Kétségtelen, hogy az iskolarendszer funkciói és szerkezete, valamint az iskolával szemben támasztott szülői elvárások ennek éppúgy okai, mint az iskolában a közösségnek és a tanároknak történő egyidejű megfelelés. Az idzsimét elemző szakemberek némelyikének az a véleménye, hogy a stresszt, vagyis a vizsga-eredmények fontossága miatt a diákra nehezedő nyomást kompenzálja ezzel nemcsak a tanár, hanem a diákok egy-egy csoportja is, amikor áldozatul kiszemel valakit. Bizonyára ennek is fontos szerepe van az idzsime terjedésében. Az azonban figyelemreméltó, hogy az idzsime számbeli megugrása, az emiatt elkövetett öngyilkosságok számának emelkedése ciklikus. A nyolcvanas évek óta csaknem szabályos ciklusokban emelkedik, illetve csökken az áldozatok száma.

A közösségi elvárások és az egyéni (gyermekkori) vélemények közötti, gyakran jelentős különbség, tíz-tizenöt éves korban látszólag könnyen áthidalható. Az iskola feladata a szülők többsége szerint éppen az, hogy szocializálja, fegyelmezzé és ellenőrizze a gyerekek megfelelő viselkedését, legfőképp azt, hogy elsajátítsák az iskolán kívüli normákat, az írott és íratlan szabályokat, hogy azokat a gyakorlatban érvényesíthessék. A beilleszkedés első és legfontosabb feltétele az iskolai szabályok betartása, a tanári és intézményi utasítások és értékelés maradéktalan elfogadása. Az azonban súlyosan hibás feltételezés (és gyakran tragikus is), hogy minden gyermek egyformán és egyszerre tudja mindezt megtanulni, nehézségek nélkül, miközben rengeteg tanulmányi és viselkedési előírásnak is meg kell felelnie. Bármennyire mást mutat a külső megfigyelőnek a mindennapok felszíne, valamennyi japán ember individuum - mi más is volna -, ennek tényét, minőségét azonban gondosan „becsomagolja” a közösségi, munkahelyi elvárások és normák rendszere. A véletlenszerű kiválasztás mindig csoportos, a cukkolás, a kínzás és az egyre gyakrabba váló (pénzbeli) zsarolás mind csoportösszetartást erősítő akció. Ez az egyetlen elem, mely a japán idzsimét markánsan megkülönbözteti a többi ország hasonló iskolai akcióitól. Tanítási tapasztalataim óva intettek és óva intenek ma is bármiféle hamis általánosítástól, de úgy látom, hogy a csoportos kiválasztás, és ezzel (öntudatlanul) a csoportkohézió erősítése iskoláskorban mintegy modellálja, megelőlegezi a felnőtt társadalom mindennapi gyakorlatát, illetve a munkahelyi és közösségi csoporthoz való lojalitást, az írott és íratlan szabályok és elvárások követését, valamint az egyéni szempontok ehhez viszonyítottan alárendelt szerepét. Az idzsime éppen azért, mert gyerekekkel történik, szívszorító könyörtelenséget sejtet. A gyerekek könyörtelenek önmagukkal és egymással. Mivel a kiválasztás véletlenszerűen történik, ezért előre kiszámíthatatlan, tehát megelőzni éppúgy nem lehet, mint védekezni ellene, mivel a felnőtt

társadalom nagy része (a gyermek közvetlen környezetében) egészen a tragédia bekövetkezéséig passzív, s a gyerekre hárítja a megoldás összes terhét. A csoportösszetartás erősítése tehát valaki kirekesztésével működik. A felnőtt társadalom helyi közösségeinek kohéziója évszázadok óta a központi kormányzat kirekesztő gyakorlatának következtében erősödött. Elegendő, ha a nyolc szabály (*murahacsibu*) elvére gondolunk. A falusi közösségek évszázadokon át kollektív felelősséggel tartoztak a földesúrnak (*daimjó*), az adó (rizs) éppúgy a közösség terhe volt, mint az egyéb kötelezettségek. (A második világháború éveiben hasonló közösségi beszolgáltatást léptetett életbe a kormány.) Emiatt, ha egy család, illetve egyén vétett a közösség szabályai ellen, vele szemben a közösség lépett fel, nem a földesúr. A nyolc büntetés elve az, hogy a fontos események (házasság, születés, árvíz, tűz) esetén a vétkessel szemben a közösség megtagadja a segítséget. Ez gyakorlatilag kiközösítést jelent.

Japánban is komoly hagyományai vannak a kiközösítésnek, akár csak bármely más országban. Kelet-Ázsiára éppen a helyi közösségek rendkívül fontos (ha nem a legfontosabb) gazdasági és társadalomszervező szerepe miatt ma is az íratlan közösségi szabályok és normák jellemzőek. Ezek lényegesen komolyabbak, mint az írott jogszabályok, vagy az esetleges büntetőeljárás. Ezért van az, hogy egy gyanúsított letartóztatása a TV-ben csak az illető arcának teljes eltakarásával történhet. Nyilvánosság előtti megjelenése ugyanis saját családját sodorja bajba, mert a környezet azonnal kiközösítheti őket, a vétleneket.

A kiközösítésnek sokféle oka lehet. Évekig tartott, amíg megértettem, hogy a japán emberek egymás közötti megkülönböztetése lényegesen fontosabb, mint a külföldiekhez való ambivalens viszonyuk. Másként fogalmazva, a japán társadalmon belüli diszkriminációk megértése nélkül lehetetlen megérteni a külföldiek-idegenek helyét, vagy éppen helyhiányát a mindennapi életben. Az első és legfontosabb, a *burakuminok* (azaz falukörzet-lakók) csoportja, akiket a tizenhetedik század elején a központi kormányzat rendeleti úton telepített együvé. Eredeti elnevezésük nemember (*hinin*) vagy tisztátalan (*eta*) s ez onnan eredt, hogy foglalkozásaik a buddhista vallás alapelveit sértették. Cserzővargák (állati bőrökkel foglalkozók), halottmosók és sírásók voltak. A tisztátalanok kasztja - mert talán ez a legpontosabb fordítása ennek a csoportnak -, lényegében a mai napig a „normális” társadalmon kívül él. Eredetüket nem tudják eltíkolni az anyakönyvezés folyamatossága miatt, amely 1872 óta rendszeresen vezeti, azaz rögzíti mindenki eredetét. Az anyakönyvi nyilvántartás állandóan bővül, lényege a családban történő változások rendszeres és hivatalos rögzítése.

Amennyiben egy állampolgár elmulasztja a házasságkötés, válás, gyerekszületés bejelentését az anyakönyvi hivatalban, az események nem számítanak törvényesnek, vagyis jogi eljárás esetén törvénytelenek. A tisztátalanok települései nagyjából ugyanott vannak az egész országban, ahol csaknem négy évszázaddal ezelőtt voltak. Társadalmi el- és befogadottságuk nem sokat változott annak ellenére, hogy a központi és helyi forrásokból egyre jelentősebb összeget költenek életkörülményeik javítására. Óráimon a japán diákok többsége sohasem hallott a burakumin közösségekről. Néhányan azt feltételezték, hogy „azok” biztosan koreaiak, vagy kínaiak.

A mai japán társadalom másik láthatatlan csoportja a maffia (japánul *jakuza*). Említésük indokolt a felsorolásban, mert annak ellenére, hogy tevékenységük nagy része törvénytelen, a létük nem az. Ennek ellenére valódi, a társadalom többségétől elkülönült csoportot képviselnek, s elkülönültségüket nemegyszer külsőségek is jelzik, egyebek között a tetoválások. (Japánban senki sem léphet onzenbe, közfürdőbe vagy éppen egy strand medencéjébe, ha tetoválás van rajta.) A harmadik csoportba a Hokkaido szigetén élő *ainu őslakosság* tartozik, amelynek teljes parlamenti képviseleti jogot csak a kilencvenes években adott a japán kormány. Hokkaido anektálása de jure 1874-ben történt, s az őslakosságot gazdasági intézkedések özönével lehetetlenítették el.

Erőszakos asszimilációjuk ezután már nagyon könnyen ment. Okinava őslakosai sem jártak jobban. Mind Hokkaido, mind pedig Okinava őslakossága külsőleg „más” a japán vélemény szerint,

azaz a diszkrimináció érvei viszonylag egyszerűek.

A negyedik csoportba tartoznak mindazok, akik Kelet-Ázsia (Kína, Korea, Tajvan) különböző részeiből jöttek Japánba, elsősorban a japán gyarmatosítás következtében. Japán 1945-ben elvesztette a második világháborút, s ezzel kiépített gyarmatbirodalmát is. A háború után Japánban maradt koreai és tajvani kisebbség leszármazottak „kívülálló japánoknak” (japánul *zainicsi*) hívják. Létszámuk csaknem egymillió. 2010-ig többségük, vagyis leszármazottaik teljes egészében asszimilálódtak, de sokuk állampolgársági státusza rendezetlen. A kormány éppen ezért 2010-ben megváltoztatta a korábbi, állandó tartózkodási engedélyek besorolását, s kizárólag a külső japánok leszármazottainak adott teljes jogú, vízummentes státuszt. (Ez természetesen azt jelenti, hogy a külföldiek már meglevő állandó tartózkodási engedélyét leminősítették, ők újra vízumkötelesek lettek.)

További két csoport említése nem mellőzhető, az egyik a Hirosimában és Nagaszakiban ledobott atombombák túlélői, akiknek látható sérüléseik vannak. A másik pedig a 2000-ben „felszabadított”, 1906 óta a világ szeme elől elzárva tartott, a lepra vírusával megfertőződött betegeké. A lepra 1944-től, hála az orvostudomány fejlődésének, gyógyíthatóvá vált. Természetesen Japánban is ismert volt a lepraellenes gyógyszer. Ennek ellenére az akkori egészségügyi kormányzat álláspontja az volt, hogy nem engedi ki őket a lakott településektől távol eső karanténokként épített, zárt épületekből. 2000-re, amikor a Legfelsőbb Bíróság sokadik keresetüknek helyt adott, az akkori miniszterelnök kimondta az igent a szabadon bocsátásukra. Ekkora mindössze tízezer ember volt már csak életben. Nagy részük idős magányos emberként kereste még élő hozzátartozóit. A fenti felsorolás korántsem teljes, de elég részletes képet ad arról, hogy a japán társadalom kirekesztő és megkülönböztető gyakorlata része a mindennapi életnek. Azaz, ez nagyon fontos eleme nemcsak a japán identitásnak, de állandó éltetője a közösségi összetartozásnak is. Ehhez képest a külföldiek különböző spontán és alkalmi megkülönböztetése megítélésem és tapasztalataim szerint inkább következmény, mint ok. Természetesen egyetlen külföldi sem örül például a japán központi rendőrség évente (csak japánul) közzétett statisztikájának, miszerint a Japánban elkövetett bűncselekményeknek csaknem kilencven százalékát külföldiek követik el. Sajnos, ebből egy szó sem igaz, de hatékony és hatásos propaganda. Emberek élnek Japánban, idegenek, kevésbé idegenek és külföldiek. Nem véletlen, hogy a 2002-ben létrehozott civil kezdeményezés és mozgalom az emberi jogokért szállt síkra, nem pedig az egyes diszkriminációt elszenvető csoportokért.

Japán gazdasági és társadalmi modernizációját tanítottam éppen, s az óra témája a modernizáció következtében a korábinál kiszolgáltatott helyzetbe kerülő burakuminok, később pedig, Korea teljes gyarmatosítása után az országba kényszermunkára hurcolt koreaiak voltak. Röviden szó volt a „külső” japánok jelenlegi társadalmi helyzetéről is. Felpattant egy diák, s elmondta, hogy ő is koreai szülők leszármazottja, de a neve japán, mivel szülei ezzel is védik őt a diszkrimináció esetleges következményeitől. Soha nem volt még akkora csend az órán. Egyetlen perc alatt élővé, hitelessé vált a japán történelem.

Japán sokféle önképének egyik legfontosabb alkotóeleme az egységes etnikum mítosza. Japán népessége nagy részét tekintve természetesen japán, ez azonban csaknem másfél évszázad egységesítési törekvéseinek eredménye, s nem adottság. A japán gyarmatbirodalom megteremtése tette igazán teljessé a japán nemzeti identitást. 1895 és 1945 között a szomszédos ázsiai etnikumok gyarmatosítása, nemegyszer brutális és erőszakos módszerekkel történő japánosításuk (például a gyarmatosított) Koreában, vagy éppen Mandzsúriában megerősítette s egyúttal kozmopolitává tette a japán identitást. Kínát ugyan nem sikerült gyarmatosítani, de Japán a birodalom megteremtésével helyet kapott a nyugati (európai és amerikai) gyarmatbirodalmak között.

Végül, a japán egységes etnikum mítosza kiváló exportcikk volt hosszú évtizedekig. Japán

harmonikus, békés társadalma is ezen a mítoszon alapul. A történelmi léptékkal mérve is példátlan gazdasági növekedés, a gazdaság világranglistára kerülés mind-mind olyan önképet erősített a társadalom nagy részében, miszerint a japán etnikum egységességének, konfliktusmentességének, valamint az ennek köszönhető rendkívüli gazdasági és pénzügyi teljesítménynek hála, Japán a világ egyetlen országával sem összehasonlítható „csoda”. Ezt a fejlett nyugati országok (élükön az Amerikai Egyesült Államokkal) a hetvenes évek második felétől folyamatosan hangoztatták, sőt jó néhány világhírű tudós egyenesen modellként szemlélte és elemezte a japán „csodát”. Remélem, a következő fejezetekből kiderül, hogy semmiféle csoda nem történt. Ellenkezőleg: a japán gazdasági, pénzügyi és oktatási rendszer alapvetései nem a csodavaráson, hanem rendkívül tudatos, társadalmi értelemben könyörtelen elvárásokon alapulnak. Éppen ehhez kell az egységesség, a harmónia, a béke és az örök rend mítosza. Szerencsé(m)re, ezt sem hiszi el mindenki. Még a japánok sem.

教
育

AZ OKTATÁS

Vó tanár vagyok. Legfontosabb célom a diákok sikerélménye. Úgy készülök fel minden órámra, hogy a diákok fedezzék fel az új tananyagot. Nekik köszönhető, hogy az órák jókedvűen zajlanak, örömmel, humorral és rendkívül sok új gondolattal. Az én dolgom mindössze annyi, hogy értelmes, érdekes és izgalmas tudást rakjak össze mindabból, amit ők mondanak. Minden diák önbizalma megnő a szemeszter végére. Segítek nekik abban, hogy felismerjék: képességeik határtalanok. Mert azok.

Nekem nem az a feladat, hogy megtanítsam a diákoknak, mit kell gondolni valamiről, hanem az, hogy miként tanuljanak meg gondolkodni. A szemlélet kialakítása sokkal nehezebb pedagógiai feladat, mint az „anyag leadása”.

Japánba érkezésem után az első két évben angolul kellett keleteurópai és orosz gazdaságtörténetet tanítanom. Egyetlen dologban voltam biztos Japánba indulásom előtt: a tanítással nem lesz semmi gond. Azt természetesen sejtettem, hogy a tudás átadásának másféle módszereit kell alkalmaznom, mint Európában vagy Észak-Amerikában, de meggyőződésemm volt, hogy ebben is segítségemre lesz az alkalmazkodóképességem. Arra azonban nem számítottam, hogy másként kell tanítanom, mint addig, azaz korábban bevált módszereim Japánban működésképtelenek. Az előző fejezetekben szó volt arról, hogy nem értettem a felsőoktatás helyét és szerepét az oktatási rendszerben. Nem értettem az alapoktatás szerepét sem a szocializációban, mint ahogyan arról sem volt fogalmam, melyek a szocializáció alapvető, azaz legfontosabb elemei. Később ismertem csak fel, hogy a fentiek megértése nélkülözhetetlen ahhoz, hogy Japánban is jól tanítsak. A szocializáció alapelvei nélkül érthetetlen az iskolarendszer. Az iskolarendszer megértése nélkül homály a felsőoktatás. A felsőoktatás ismerete nélkül a munkaerőpiac szerkezete sem mond sokat, még egy közgazdásznak sem.

Ebből talán kiderül, hogy a japán oktatási rendszer működése olyan, mint egy rendkívül bonyolult norvégmintás pulóver elkészítése. Komolyan oda kell figyelni, folyamatosan számolni kell, nehogy elrontsuk a mintát, amit sok-sok kötőtűvel kell készíteni. Elszámolni sem szabad magunkat, mert akkor torzul az egész minta.

Másként is igaz ez a hasonlat: ha a pulóverból véletlenül egy szálat kihúzzunk, az egészet le kell bontani. Ez azt jelenti, hogy a japán oktatási rendszer, a munkaerőpiac, valamint a szociális rendszer szétválaszthatatlan. A célok egységesek és viszonylag könnyű a megértésük. Nekem, a külső megfigyelőnek mindez tudatosan és koncepciózusan felépített rendszernek tűnt, szinte az első hónaptól kezdve. Visszatekintve, valóban az.

Az első pillantásra is feltűnő sajátosság számomra az iskolarendszer uniformizáltsága volt.

Ugyanakkor az iskolák és felsőoktatási intézmények több mint fele magánintézmény, azaz tandíjat kell fizetni, miközben az állam minden intézmény felett közvetlen ellenőrzést gyakorol. (Elegendő felidézni a japán nyelviskolában tapasztaltakat, ahol tandíj ellenében az iskola döntötte el, hogy ki, meddig és milyen szinten tanulhat japán nyelvet.)

Az állami kontroll és a magas tandíjak harmonikus együttélésével nehezen barátkoztam meg.

Egyetemi óráimon első élményem a diákok súlyos csendje, rejtőzködő tekintetük és „passzivitásuk” volt. Ezt évekig egyáltalán nem tudtam kezelni és képtelen voltam megváltoztatni.

Minden (korábban bevált) módszert kipróbáltam, de ezzel csak saját zavaromat fokoztam.

Az első fejezetben idézett, kollégámmal folytatott beszélgetés döbrentett rá arra, hogy mindent előlről kell kezdenem. Megértettem, hogy az oktatási rendszer egésze alapvetően különbözik mindattól, amit korábban feltételeztem. Le kellett számolnom alaptalan feltevéseimmel, öntudatlan általánosításaimmal és előítéleteimmel.

Azaz, muszáj volt megtanulnom a teljes oktatási rendszer minden egyes szakaszának működését.

Megelőlegezve mindazt, ami ebben a fejezetben olvasható, a japán oktatási rendszerről szerzett ismereteimnek és tapasztalataimnak köszönhetem, hogy felfedeztem és megértettem az oktatás gazdasági és társadalmi szerepét Japánban és másutt is.

Abból indultam ki, hogy az oktatási rendszernek, bármely országról legyen is szó, nagyjából a társadalmi és gazdasági elvárásoknak megfelelően kell működnie. Lehetetlen ugyanis hosszútávon fenntartani egy olyan oktatási rendszert, amelyik nem az ország adott politikai, társadalmi és gazdasági érdekeit szolgálja. Ez az összefüggés többé-kevésbé minden országban érvényes. Nem arról van szó, hogy a japán oktatási rendszer különleges lenne, éppen ellenkezőleg. Az oktatás egésze oly mértékben illeszkedik a társadalmi és gazdasági célokhoz, hogy első pillantásra senki nem hisz a szemének.

Emiatt az oktatási rendszerről más országokban szerzett tapasztalatok nem sokat érnek Japánban. Nekem, mint külföldi meghívott tanárnak úgy tűnt, nem sok keresnivalóm van a japán oktatási rendszerben. Tanítási módszereimet olyan országokban sajátítottam el meg, ahol az egyéni kreativitás, valamint a gondolkodás nyitottsága volt a két legfontosabb cél. Soha nem hallottam persze ezektől lényegesen eltérő alapelveket a kollégáimtól. A gyakorlat azonban ezzel csaknem ellentétes volt, legalábbis saját tapasztalataim szerint. Arra is gondoltam, hogy az én meghívásom és a későbbi foglalkoztatásom az oktatás nyitottságát jelzi. Csaknem másfél évtized kellett ahhoz, hogy felismerjem, ez részemről nem volt más, mint önáltatás. Nem arról van szó, hogy komoly tanulás után sem sikerült pontosan úgy tanítanom, ahogy a világ bármely más egyetemén. Sikerült, s ez a legnagyobb eredmény volt, amit szakmailag és pedagógiaiilag valaha elértem. Aki diákként valaha megfordult az óráimon, az a közös gondolkodás és felfedezés örömeiben osztozott a többi diákkal és velem. A félreértésem (és ebben sok külföldivel osztozom) az volt, hogy a teljesítmény-orientált, minőségi oktatómunka előbb-utóbb a munkáltató megbecsülését is kivívja. Ennek reménye volt az, ami Japánban tartott. Be kellett azonban látnom, hogy naivitásom és illúzióim egyre több kárt okoztak magamnak, mert nem voltam képes tudomásul venni, hogy a foglalkoztatásom legfontosabb célja nem ez. Furcsa módon mindazt, amit megtanultam a japán felsőoktatási rendszerről és a japán társadalomról, saját helyzetemre nem tudtam alkalmazni. Ez súlyos hiba volt. Egyetlen magyarázatom van erre: bíznom kellett abban, hogy újonnan megszerzett tudásom és az óráim minősége előbb-utóbb Japánban is elismerést nyer. Olvasni kezdtem. Ez azonban kevésnek bizonyult, mert a gyakorlatban is látni szerettem volna, hogyan tanítanak a kollégáim. Gyorsan kiderült azonban, hogy ez lehetetlen, mert a tanárok személyiségi jogait sértené az óralátogatás(sic!). Ezt hallván arra gondoltam, hogy türelmesen meg kell várnom, amíg kollégáim megismernek. Előbb vagy utóbb kollegiális kapcsolat jön létre közöttünk, amibe akár egy óralátogatás is belefér.

Erre azonban nem került sor. 1993-at írtunk, én egy viszonylag jól ismert japán magánegyetemen voltam vendégtanár, és senkit sem tudtam megkérdezni, hogyan is kellene tanítanom, hogy a diákok apátiáját, bizalmatlanságát és viszolygását valahogy megváltoztassam. Nem tudom ma sem, miben reménykedtem. Csodában biztosan nem. Néhány diák valószínűleg megsajnált és válaszolt egy-egy kérdésemre. Ez azonban nem változtatott az én gondomon az első tanítási héttől kezdve: mi történt a diákokkal, mielőtt tanítani kezdtem? Hova tűnt a huszonévesekre oly jellemző energia, nyitottság és kíváncsiság? Miért telepszik rá minden órára a közöny, az unalom és olykor a méla, arcokra kiülő undor? Az is eszembe jutott, hogy csak én látom mindezt így, s valami másról van szó, amit csak én nem tudok, vagy egyszerűen nem értek.

Nehéz volt meggyőzőnöm magamat arról, hogy mindezeknek nem én vagyok az oka, pontosabban én nem lehetek az előidézője. Egyre gyakrabban, szinte minden óra után az a kérdés motoszkált bennem, hogy valami, amit én nem ismerek, alapvetően megváltoztatta a diákokat, legalábbis ami atanuláshoz való viszonyukat illeti. Azt csak sejtettem, hogy ez a „valami” nem

lehetett kellemes egyikük számára sem. Japánba érkezésemkor már tapasztalt tanár voltam. Ismertem a diákok különböző, néha gyerekesen provokatív stílusát, és sok minden mást is. Ezt a közönyt azonban soha nem láttam sehol. Egy kicsit megijedtem.

Mivel tanácsot, szakmai és pedagógiai segítséget senkitől sem kaptam, maradt a türelmes és kitartó olvasás, valamint a könyörtelen megfigyelés. Először azt figyeltem, ki hova és hogyan ül a tanteremben. Mivel a nyelv nem volt segítségemre, hiszen egyetlen szót sem értettem japánul, ezért a látványból kellett tanulnom. A „ki hova és milyen szögben ül be az órára” látványa és gondos elemzése rengeteget segített. Minden csoportban ugyanis meglepően árulkodó a csoport tagjai által ösztönösen kialakított ülésrend.

Ebben a helyzetben az, hogy ki hova ült a tanteremben, lényegesen többet mondott nekem, mint az, hogy az órán hogyan viselkedtek. Mivel a diákok alig-alig szólaltak meg, kérdéseim után súlyos csend volt a válasz. Egyre bátorabban tettem fel az újabb kérdéseket, és csaknem pánikban válaszoltam rájuk.

Eközben a tekinteteket figyeltem (ha láttam őket), valamint a néha halkán, bátoran válaszoló diákokat. Főként azt, hol ül, aki válaszol.

Bizonyára nagyon mulatságos mindezt olvasni, de én valóban abból nyertem a legtöbb információt, ha egy diák új helyre ült az előző órá(k)hoz képest.

Korábban ugyanis nem vettem észre, hogy miként lehet úgy kiválasztani egy széket a tanteremben, hogy a diák ne lássa a többieket és őt se lássák a többiek. Megdöbbsenem attól is, hogy egyetlen csoport fiataljai sem tudták egymás nevét, s ez a félév végére sem változott. Hosszú tanítási tapasztalat után megértettem, hogy a tanulók többsége legfeljebb az egyetemi klubokban barátkozik, de az órák általában mindegyike alkalmatlanok. Egy évtizeddel később azonban sikerült a tudáson keresztül csoportkohéziót, csoportversenyt teremtenem. Azt is elértem, hogy az óráimra járó diákok között máig tartó barátságok születtek. A szó legnemesebb értelmében definiált teljesítmény a legjobb alap az új emberi kapcsolatok megteremtésére. Ma már belátom akkori tudatlanságomat, hiszen a baj velem volt: nem fogtam fel, hogy az egyetem szerepe a diákok életében alapvetően más, mint amit én feltételeztem.

Mivel rendkívül bizonytalan voltam, megpróbáltam saját nyitottságommal elnyerni a diákok bizalmát, de kezdetben ez is csúfos kudarcot vallott. Olyannyira, hogy jó néhány diák egyszerűen kigúnyolt és kinevetett. Tíz évvel később is volt arra példa, hogy nyitottságomat, igyekezetemet, hogy a tudást örömmel és jókedvűen átadjam, a diákok némelyike egyszerűen a gyengeségemként értelmezte, azaz megpróbált vele visszaélni. Ők is nehezen értették meg, hogy a becsületesség, a tudás tisztelete, valamint az a tény, hogy egy külföldi nő vagyok, nem keverendő össze a gyengeséggel. Egyetlen alkalommal sem tudott azonban rákényszeríteni egyetlen diák sem arra, hogy az óráimon autoriter módon viselkedjek. (Annak ellenére nem tettem, hogy számos tanár ismerősöm később ezt ajánlotta, mint az egyetlen hatékony módszert.) Az alkalmazkodásom ez esetben sem jelentette azt, hogy gondolkodás nélkül átveszem mindazt, amit a környezetemben tesznek. Éppen ellenkezőleg. Úgy láttam, hogy van tere a megértésnek. Így kell, hogy tere legyen a megértésen alapuló másságnak is, hiszen ebből a diákoknak, így az egyetemnek is haszna van. Miért járnak egyetemre a diákok, ha a tanulás és a tudás nem fontos? Mi az én dolgom? Ezeket a kérdéseket minden áldott nap feltettem magamnak, és nem tudtam válaszolni.

Az elég gyorsan nyilvánvaló volt, hogy a diákok kíváncsiak. Többségüket nem a tananyag érdekelte, hanem az én személyem. Ez, ha lehet, még zavaróbb volt számomra, hiszen addigi tanári gyakorlatomban sohasem kevertem össze a tanári szerepet a magánéletemmel.

Egyre gyakrabban érdeklődtem ismerőseimnél, mi a teendő, ha óráimnak semmiféle konkrét eredménye nincs. Meglepő válaszokat kaptam. Ezek között a legérdekesebb egy régóta Tokióban tanító kolléga tanácsa volt, miszerint „nekik így a jó, nem kell foglalkozni mindazzal, amit te kérdezel. Felesleges. Add le az órádat, javítsd ki a tesztek, s ezzel teljesítetted a

kötelességedet". Végezetül, újra elismételte: mindent úgy kell csinálni, ahogy a helyiek teszik, hiszen nekünk, külföldieknek kell mindenhez és mindenkihez alkalmazkodni.

Az óráim tartalma iránt viszont senki sem érdeklődött. Természetesen az szintén a tanárra van bízva, hogy milyen tartalommal tölti ki tanítási szabadságát. Viszonylagos ez a szabadság, ma is így látom, mert a diákok nemcsak egyetlen kurzusra járnak, azaz a másság hatásai kétségesek. 1993-ban például a japán egyetemeken többségében bevezették a diákok tanári munkát értékelő kérdőíveit. A kérdőívekre adott válaszok azonban a tanárok személyiségi jogainak védelme miatt megint csak bizalmas anyagnak minősültek. Titkosították őket. A diákértékelések rendszeresen elkészültek, eredményeik azonban semmilyen módon nem befolyásolták a tanárok alkalmazását. Az egyik egyetem pedig viszonylag egyszerű megoldást vezetett be: a tanárok előléptetéséhez nem volt szabad figyelembe venni a diákértékelés eredményeit.

Tapasztalataim szerint mindaddig, amíg egy egyetemi tanár (akár külföldi, akár helybeli) eleget tesz az egyetem formai követelményeinek, minden rendben van, azaz nem kell attól tartania, hogy munkáját formai kifogások érik. Tartalmi kritika pedig - eltekintve a szélsőséges esetektől - ebben az értékelési rendszerben nem létezik.

Engem a kezdeti időszakban nyilván az zavart össze, hogy mindenki az órák fontosságáról, a diákok „szorgalmáról”, valamint az egyetem szakmai reputációjáról beszélt. Mindennapi tapasztalataim azonban mindezzel ellentétesek voltak. Időnként szégyenkezve arra gondoltam, hogy én bedőlök a látszatnak. Kell itt valaminek lenni, amit én nem értek, fel nem fogok, de ha megértem, akkor mind a diákok, mind a saját viselkedésem gyökeresen megváltozik. Sokat tanultam, rengeteget olvastam, de ez sem segített. Számomra zavarba ejtő volt az egyetem instrukciója arról, mit is várnak el tőlem. Ez az elvárás ugyanis megkérdőjelezte számomra az egyetemi oktatás hitelességét. Az instrukció természetesen arra is kitért, hogy új ember vagyok, külföldi, tehát nem tudhatom, mi a feladatom.

m

A külföldi tanár legfontosabb feladata - hangzott az első és utolsó tanács - az, hogy kedves legyen a diákokhoz, szórakoztassa őket és jó viszonyban legyen velük. Akkoriban még nem tudtam, hogy az egyetem legfontosabb feladata nem a tudás átadása, hanem a leendő munkaerő közvetítése a megfelelő helyre, mivel nem az egyetem profilja, hanem rangja, neve presztízse dönti el, melyik diák hova jelentkezhetsen. Azaz a legjobb egyetemeken végzetteknek van a legnagyobb esélyük a legjobb állásokra, de ez nagyjából független attól, tanultak-e és mit az egyetemen.

A tanszék már az első munkahelyemen előírta, hogy a diákok hány százaléka bukhat meg, de a későbbi munkahelyeim mindegyike hasonló „ajánlásokat” fogalmazott meg és tett kötelezővé a tanári kar minden tagja számára. (Az „ajánlás”, japánul *sidó*, azonos az utasítással.) A megbuktatott diákok arányának korlátozása nagyon fontos az egyetemnek, mivel csak így lehet ott tartani a diákokat, hiszen mindegyikük tandíjat fizet. Annak kevésbé látom a logikáját, amikor az egyetem azt is megszabja, hogy egy kurzusra járó csoport hány százaléka kaphatja a legjobb, a közepes, valamint a legrosszabb osztályzatot, de én is dolgoztam ilyen egyetemen.

Lehetetlen lenne elsorolni, mennyi mindenben dönt az adminisztráció, a csoport létszámától a tantervek elosztásán át egészen a fent említett bukási arány rögzítéséig. Mindebből csak az vesz észre bármit, aki akar. Természetesen minden úgy néz ki, mintha ez nem így lenne.

Évekkel később kurzusaim és óráim egyik legnagyobb előnye (s vonzereje) éppen abban rejlett, hogy azok mindenki számára nyilvánosak voltak.

Óráimra bárki bejöhetsen előzetes bejelentés nélkül. Egyetlen kérésem az volt, hogy senki ne jöjjön, még alkalmanként sem, felkészülés nélkül. Illetve, bocsánat, azt is kértem, hogy a vendég ugyanúgy vegyen részt az órákon, mint a többiek, kivéve, ha a látogató maga is tanár.

1993-ban, azaz életem első japán egyetemén mindössze egyetlen kolléga engedte meg, hogy

bemenjek az órájára.

Sajnos egy kukkot sem értettem japánul a fizika elméleteiből, de a hangsúlyok, Hirosi arca, valamint a csaknem háromszáz diák óra közbeni viselkedés szavak nélkül is beszédes volt. Rosszat sejtettem az első óra megfigyelése után, mert attól tartottam, hogy nem tudok majd úgy tanítani, hogy a japán diákok számára az órák hasznosak és egyúttal élvezhetőek is legyenek. Egyetlen megoldás maradt számomra: a tanulás és a megértés.

Magántanulmányaimnak köszönhetően annyit tudtam, hogy a japán iskolarendszer 6-3-3-as felépítésű, azaz hat osztály általános iskola, három év az úgynevezett junior osztály és három a középiskola. Utána az érettségi jön. (Ez a tagolás amerikai „javaslatra” született, az amerikai megszállás időszakában, 1945 és 1952 között.)

Azt is tudtam, végigolvasván az alapirodalmat, hogy Japán már 1852, az ország megnyitása előtt is nagyon jó oktatási rendszerrel rendelkezett. Ennek köszönhetően a népesség iskolázottsági aránya az európai országokkal összehasonlítva is megállta a helyét. Japánban a modernizáció időszakában is kiemelt jelentősége volt az oktatásnak. Nehéz lenne elképzelni e nélkül azt a páratlan sebességű fejlődést, ami a japán társadalomban az elmúlt másfél évszázadban lejajlott. 1945 természetesen korszakváltás volt az oktatásban is. A szélsőséges nacionalista ideológia és gyakorlat megszűnt, s helyét a demokratikus alapelvek vették át. 1947-ben az oktatási törvénynek köszönhetően a japán társadalomban minőségi változások indultak el. Az oktatás demokratizálása, az egyenlő esélyek megteremtése és intézményes megvalósítása legalább három évtizedre megteremtette a szinte korlátlan társadalmi mobilitást, és a japán kapitalizmus talán legfontosabb sajátosságát, az esélyegyenlőséget.

Az oktatás egészét elemző angol nyelvű szakkönyvek szerzői egyértelműen dicsérik a japán oktatási rendszert. Az egyenlő esélyek biztosítása az oktatás egészében alapelvvé és gyakorlattá vált. Ez egészen a nyolcvanas évek végéig érvényesült is. A kilencvenes évek közepétől azonban a pénzügyi és gazdasági válság következtében a japán oktatási rendszer egészét át kellett alakítani. Ez csaknem másfél évtizedet vett igénybe, s a mai japán oktatási rendszer legfontosabb célja már nem az esélyegyenlőség fenntartása.

Vannak szerzők, mégpedig nem is kevesen, akik követendő mintaként emlegetik a japán oktatási rendszert. Rengeteg kötetet olvastam végig, amelyekben a szerzők szerint a japán gazdaság sikerei elsősorban a kitűnő oktatási rendszernek köszönhetőek. Nincs analfabetizmus. Japánban a társadalom jelentős része magas iskolai végzettséggel rendelkezik, A világ legtöbb egyeteme Japánban van, számuk meghaladja az ezeregyszázat. A nemzetközi szervezetek (ENSZ, UNESCO) kiadványai adatokkal alátámasztva ugyanezt az értékelést tartalmazzák. Kritikai észrevételekre alig leltem a szakkönyvekben, ezt azonban saját tájékozatlanságom számlájára írtam.

Íme, a legfontosabb tények: Japánban, az egyetemet végzettek aránya a világ egyik legmagasabbja. (A megfelelő korcsoportot, azaz az érettségizetteket tekintve a valamelyik felsőoktatási intézményt végzettek aránya 30 százalék.) 6 és 18 éves kor között a japán diákok töltik el a legtöbb időt az iskolában. Ők tanulnak a világon a legtöbbet és a leghosszabb ideig. Ők nyernek legtöbbször nemzetközi középiskolás matematika- és fizikaversenyeket. Röviden, az oktatás Japán egyik sikerágazata.

Azt ugyan nem értettem, miért kell egy oktatási rendszert az analfabetizmus leküzdéséért dicsérni egy posztindusztriális társadalomban, és miért oly kitűnő a sok egyetem, ha a diákok úgy viselkednek az órákon, ahogyan én tapasztaltam, de a magamnak adott válaszom a szokásos volt: ha nem értem az oktatási rendszer lényegét, akkor a kérdéseim is rosszak. (Azaz, úsznom kell legalább egyszer a Balatonban ahhoz, hogy tudjam, mi is az a Balaton.)

Az is furcsa volt számomra, hogy egyre több, más egyetemen dolgozó kollégával beszélgetve, hasonló tapasztalatokat hallgattam végig, holott a kollégák sokkal régebben tanítottak mint én. Egyikük, aki később az egyik legjobb barátom lett, nálam jóval kritikussabb véleménnyel volt

mindazon munkahelyekről, ahol addig dolgozott. Jóval tapasztaltabb kutató és oktató volt nálam, s első találkozásunk idején már csaknem nyolc éve dolgozott Japán különböző felsőoktatási intézményeiben. Számomra minden tudáson és tapasztalaton alapuló vélemény megfontolandó volt. Az övé azonban egyértelműen a legrosszabb képet festette az oktatási intézményekről. Az egyetemeket egyenesen Patyomkin-falvaknak nevezte, ahol minden úgy néz ki, mintha egyetem lenne, a tanárok úgy tesznek, mintha tanítanának, a diákok úgy tesznek, mintha tanulnának, holott mindez csak látszat.

Mint a társadalomtudomány művelői körében ismert, a Patyomkin-falu valóban létezett a cári Oroszországban. Nagy Katalin cárnő látogatása előtt megépítettek egy falut (nevét a cárnő egyik miniszteréről kapta), új ruhákat adtak a helybeli parasztoknak, és pirosítóval tették egészséges kinézetű, boldog emberekké a nehézsorsú vidékieket. Katalin cárnő megszemlélte a falut, majd távozása után porig rombolták a látszatsfalut, és összegyűjtötték a szép ruhákat is. A parasztok visszatérhettek eredeti lakhelyeikre, a cárnő pedig rendkívül elégedett volt.

Eleinte nem hittem neki és komoly fenntartásaim voltak mindazzal kapcsolatban, amit mondott és tudományos folyóiratokban publikált. Csaknem egy évtized kellett ahhoz, hogy megértsem figyelmeztetését: a japán egyetemek többsége sokkal inkább munkaerő-közvetítő, mint univerzális tudást és képességeket kibontakoztató intézmény.

Az első években azonban tapasztalataim és olvasmányaim ellentmondtak egymásnak, márpedig én azért küzdöttem, hogy jobb tanár lehessenek.

Ráadásul az oktatásról szóló angol nyelvű kiadványok többségében a japán oktatás költségeiről szinte egyetlen szó sincs. Aki tehát nem ismeri *belülről* az oktatást, illetve nem tud japánul, annak fogalma sincs arról, mennyibe kerül az oktatás minden egyes lépcsője, amíg a diákból (szak)képzett munkaerő lesz. (Sajátos jelenség, hogy a felsőoktatási intézmények pénzügyi helyzetével ismereteim szerint nagyon kevesen foglalkoznak.) Oktatók, szülők és diákok egyaránt tudják, de csak azt, hogy az oktatás beruházás és sokba kerül.

A gyerekek tanulása nagyon költséges, s ez jelentős kiadás minden családnak. Ismerőseim körében egyre többet tudtam meg arról, mennyibe kerül egy gyermek iskoláztatása, ha a szülők egyetemre (még hozzá jó egyetemre) akarják őt küldeni. Kérdéseimre, hogy ezt vajon miből fizeti ki egy család, nem kaptam választ. Ellenben szinte mindenki, akit erről kérdeztem, azonnal arról beszélt, hogy külföldön az oktatás még drágább. Nehezen értettem meg azt is, hogy „külföldi” vagy „nemzetközi” oktatáson szinte mindenki az amerikai oktatást értette.

Ezt hallván, kissé zavartan motyogtam valamit az európai országok némelyikének ingyenes felsőoktatási rendszeréről. Az Amerikai Egyesült Államokban - így a viszontválaszok többsége - sokkal drágábbak az elitképzők, mint Japánban.

Évekig tartó tanulmányaim segítettek abban is, hogy megértsem, miért fontos a japán-amerikai összehasonlítás a mindennapokban, annak ellenére, hogy ez nekem kezdetben kissé komikusnak tűnt. Engem ugyanis semmi sem emlékeztetett Japánban az Amerikai Egyesült Államokra. Tizenhét év után sem látok több hasonlóságot a két ország oktatási rendszere között, mint az első évben. Sőt, ma már tudom, hogy az amerikai és a japán oktatási rendszer csaknem egymással ellentétes alapelvek szerint működik. Az amerikai oktatási és foglalkoztatási rendszer az egyéni választásokra helyezi a hangsúlyt, míg a japán szisztéma az intézményekhez történő alkalmazkodásra oktat és szocializál.

Ennek az összehasonlításnak van azonban egy szabad szemmel alig látható, de fontos eleme. Ez a viszonyítás és viszonylagosság. Nagyon jelentős szerepe van a japán társadalom mindennapjaiban a fejlett világ alapos ismeretének és a folyamatos összehasonlításnak. Azaz, ha az amerikai elitképzők drágábbak, mint japán megfelelőik, akkor a japán elitképzés nem is *annyira drága*.

Ennek fordítottja az amerikai csodálat és pozitív elismerés, már ami a japán oktatást illeti, hiszen

az amerikai oktatási rendszer kritikája gyakran nem más, mint a japán oktatás idealizált és követendő modellként történő bemutatása. Amit az amerikai oktatási rendszer nem tud megoldani, arra kitűnő ellenpélda Japán. Természetesen annak is könyvtárnyi irodalma van, miért az USA a legfontosabb és csaknem az egyetlen ország, melyhez Japánnak viszonyítania kell gazdasági rendszerét, pénzügyi döntéseit, s oktatási rendszerét.

Általános iskolákba természetesen nem tudtam elmenni, hiszen nem tudtam japánul. Japánban az iskolák egyikében sincs szóbeli számonkérés, kizárólag írásbeli. (Testnevelésből is!) Az országban több mint 22 700 általános iskola, 11 000 junior iskola és 5 300 gimnázium van. Az utolsó népszámlálás adatai szerint 16 millió gyerek jár iskolába. (Japán népessége 127 millió.) Az általános iskolák országszerte viszonylag zökkenőmentesen működnek, a problémák a junior iskolákban kezdődnek.

A serdülőkor egyébként is problematikus időszak a gyerekek számára, hiszen a gyermekkorból a fokozatos felnőtté válás ekkor, körülbelül 12 éves korban kezdődik. Ebben az időszakban kezdődik az *idzsime* is, és ezért ezt a korosztályt fenyegeti leginkább az öngyilkosság veszélye.

Az egyik híres oktatási szakértő szerint a japán iskolarendszer legfontosabb feladata a gyerekek szocializációja. Abban a társadalomban, ahol kettős értékrend van, s a legnépszerűbb (s egyúttal legdrágább) magániskolák kivétel nélkül a legszigorúbb szabályok alapján működnek, a gyermekek alkalmazkodása rendkívüli erőt és kitartást igényel. A kilencvenes évek közepe óta azonban szaporodnak a figyelmeztető jelek, hogy valami nincs egészen rendben sem a gyerekekkel, sem az iskolarendszer működésével. Második évtizede gyerekek egyre növekvő hányada hagyja abba az iskolát, és csaknem egymillióra tehető az úgynevezett rejtőzködő-betegségben szenvedők (japánul *hikikomori*) száma. Ezek a gyerekek szinte kivétel nélkül az iskolában megoldatlan problémáik miatt maradnak otthon. Bezárkóznak saját szobájukba, s onnan semmilyen körülmények között nem hajlandók kijönni. A betegség többnyire pubertáskorban jelentkezik. Vannak fiatalok, akik öt-tíz évig nem hagyják el szobájukat, s a külvilággal való kapcsolatuk minimális. Többnyire a közvetlen családtagok gondoskodnak róluk. A családok nehezen tudják ezt a helyzetet kezelni, s a problémához értő szakemberek száma igen csekély. Az utóbbi években a rejtőzködő fiatalok száma annyira megnőtt, hogy megsegítésükre civil kezdeményezések indultak. Létszámukat a szakemberek egymillióra becsülik.

Tízéves kor körül megkezdődik a nemek szerint elkülönülő nevelés. Másként kell szocializálni és nevelni a fiúkat és másként a lányokat, hiszen felnőttként más társadalmi szerep vár rájuk. Ekkor kezdik megtanulni a gyermekek a különbséget az elvárt viselkedés (*tatema*) és a tényleges állapotuk (*hon*) között.

Gyakorló anyuka barátnőm egy esős napon felhívott, s elújságolta, hogy kislánya azon a napon először mondott valamit, ami „jól hangzott”, azaz megfelelt a környezet elvárásának, de nem volt igaz. Vagyis megértette a mindennapi viselkedés egyik legfontosabb szabályát. A nyelvhasználat, a meghajlások helyzettől függő különböző formái, a beszédstílus, az öltözködés, sőt a hajviselet is szigorú és rendszeres ellenőrzés tárgya. A szülők egy része rendkívül nagyra értékeli a híres, nagy múltú iskolák szigorát, mert meggyőződésük, hogy csak ez biztosítja gyermekük rendes, illemtudó és kötelességét pontosan teljesítő viselkedését. Ez ugyanis azt is jelenti, hogy felnőttként mindenütt megállják a helyüket, vagyis a társadalmi beilleszkedésük zökkenőmentesen zajlik majd. Az eredmény az, amit a világon mindenütt dicsérnek, tisztelnek és a legnagyobb elismerés hangján szólnak róla. Holott, a külföldön nagyra becsült értékek a japán mindennapi élet elengedhetetlen részeit alkotják. Az iskolákban a gyerekek megtanulják a mindennapi érintkezés és viselkedés alapszabályait. Az udvariasság, a halkszavúság, az idősebbek tisztelete, valamint a csoport érdekeinek elsőbbsége az egyénivel szemben mind-mind alapvető normák. A kritikus szemlélet, valamint az egyén véleményének kifejezése a közösség elvárásai miatt folyamatosan korlátokba

ütközik.

Nagyon fontos felismerésem volt (hosszú évek után), hogy ne keverjem össze a viselkedési előírásokat beszélgetőpartnerem nézeteivel és érzelmeivel. A tanult és elvárt viselkedési normáknak ugyanis kevés közük van az illető pillanatnyi gondolataihoz és érzelmeihez. A japán szocializáció lényege éppen ennek különválasztása és gyakorlati alkalmazása. Kevés helyzetben jöttem rá, hogy beszélgetőpartnerem mit gondol, és mit érez. Ez sajnos nagyon megnehezítette a mindennapi érintkezést, mert sohasem tanultam meg a kettős viselkedés és normarendszer gyakorlati alkalmazását.

Azt is egy gyakorló anyuka magyarázta el nekem (kislánya iskolai tapasztalatai alapján), hogy nem pusztán az iskolákról kell olvasnom, de az úgynevezett előkészítőkről is, melyek szerinte az általános iskolától vagy a junior évektől mindenképpen szükségesek ahhoz, hogy javuljanak a diákok esélyei a legjobb egyetem(ek) re való bejutásban.

A kiegészítő vagy előkészítő iskoláknak két típusa van: a *dzsuku* és a *jobiko*.

A *dzsukuk* többsége az iskolaév időszakában hetente kétszer vagy háromszor tartja kiegészítő, illetve előkészítő foglalkozásait, többnyire késő délután vagy este.

A *jobiko* többnyire az iskola tanítási szüneteiben indít intenzív tanfolyamokat, azaz márciusban és július-augusztusban.

Csaknem minden délután vagy kora este láttam az anyukákat, akik a vonat- vagy földalatti megállóban várták átutazó gyermekeiket. A jegyautomaták elhelyezése ügyes, mert mindenhol kapun belül lehet maradni és lehet úgy is találkozni valakivel, hogy a másik nem vesz jegyet, tehát nem kell belépnie az állomás belsejébe.

A mamák kezében kis dobozban a gyerek uzsonnája, a gyerek megjelenik a jegy-automatánál, a mama pedig beadja neki a dobozolt uzsonnát. A gyerek újra felszáll a vonatra és továbbmegy a dzsukuba.

Elhatároztam, én is elmegyek egy dzsukuba, hogy lássam és megértsem, hogyan működik. Minden előkészítő iskola magántulajdonban van, de az oktatásügyi tárca hivatalos nyilvántartásában a felkészítő, illetve előkészítő iskolák hivatalosan nem részei az oktatási rendszernek. Nincs kevesebbről szó, mint arról, hogy az előkészítők az oktatás *tényleges* helyzetét korigálják (*honne*), míg az iskolarendszer egésze mindenki számára rendelkezésre álló intézmény (*tatema*).

Mivel az osztálylétszám minden iskolában (különösen az állami iskolákban) magas, kevés idő marad a részletes, megértést szolgáló magyarázatra. Az osztálylétszám miatt a diákok kérdéseire vagy az azokra adott válaszokra alig marad idő. Az a szülő, aki biztosítani szeretné gyermekének a legjobb középiskolába, s onnan a legjobb egyetemek valamelyikére való bejutást, dzsukuba vagy jobikóba íratja a gyermekét. Minden család tehát maga dönt arról, szükséges-e gyermekét előkészítőbe járatni. Ezt természetesen nekik kell fizetniük. A leghíresebb előkészítő iskolák havi díja elérheti a 60 ezer jent. (Ez a kilencvenes évek végén, az akkori árfolyamon 120 ezer forint volt.)

Aki egészen biztos akar lenni gyermeke legjobb iskolába kerülésében, az a lehető legkorábban, azaz három- vagy négyéves korú gyermekével jelentkezik valamelyik neves intézménybe.

Vannak ugyanis olyan elitegyetemekhez tartozó óvodák és iskolák, melyek egyetlen „körbe” tartoznak. (Ezt a japán nyelv találékonyan mozgólépcsőnek hívja, *eszükaléta*), mert az óvodától kezdődően szinte automatikusan viszi felfelé a gyermeket, mégpedig minden akadály, azaz felvételi vizsgák nélkül, egészen az egyetemig. (Az óvodába természetesen a mama felvételizik, a gyermek pedig jelen van.) Ezekre a helyekre a legnehezebb bejutni, de ha a gyerek bekerül, akkor előkészítőre sincs szüksége. Ezek az iskolák is drágák, tehát szintén többletkiadással járnak.

A *jobiko* és a *dzsuku* tanárai nem tesznek mást, mint részletesen elmagyarázzák és számon kérik az egyes iskolában hevenyészve leadott tananyagot. A „hivatalos” iskolák némelyike nem biztos, hogy képes erre. Nehéz lenne egyénileg foglalkozni egy-egy diákkal az adott osztálylétszám, az adminisztratív kötelezettségek és a hétvégi kötelező iskolai programok mellett.

Ismerősöm segítségével tehát ellátogathattam egy dzsukuba, ahol a magántanár öt (!) gyereknek éppen az angol teszt kitöltésének módszereit magyarázta. Ennek befejeztével került sor a teszt kitöltésére, amelyet a tanár egy stopperórával a kezében ellenőrzött. Minél gyorsabban tölti ki a diák a tesztet, annál eredményesebb. Az előkészítők tehát megtanítják a gyerekeket arra, hogyan lehet a leggyorsabban és a legmagasabb pontszámot elérve a felvételi teszteket kitölteni. Azaz nem tesznek többet, vagy éppen mást, mint a *felvételi kérdések logikáját gyakoroltatják a diákokkal*.

Az oktatás hatékonyságáért, a tantervéért, valamint a tankönyvek tartalmáért egyaránt az oktatásügyi minisztérium felelős. Helyi szinten a megyei, városi és járási úgynevezett oktatási bizottságok (japánul *kjóiku inkaj*) felügyelik mindezt. (Az utóbbi hasonló, mint a magyarországi egypártrendszer idején működött tanfelügyelői rendszer.) Az oktatási-tanfelügyelői bizottságokat amerikai javaslatra hozta létre a japán kormány a megszállás éve alatt. Az eredeti amerikai elképzelés az volt, hogy ezzel az intézménnyel demokratizálható leginkább az oktatás Japánban, követve az amerikai modellt. Az oktatási bizottságok azonban, eltérően az amerikai megfelelőjüktől, komoly állami befolyás mellett látják el feladataikat. A tanfelügyeleti rendszer mindenre kiterjed az iskolákban. Az oktatásügyi tárca utasításainak számon kérője a helyi oktatási bizottság. Ez minden polgármesteri hivatalon belül működik.

Az oktatásügyi tárca hagyja jóvá a használható tankönyveket, de egyúttal cenzori joga van, melyet szinte kizárólag a japán történelemtankönyvek esetén alkalmaz. (Erről részletesen A *kibeszélhetetlen történelem* című fejezetben szólok.)

Az oktatási rendszer rendkívül bürokratikus. A tantestület, élén az iskolaigazgatóval, igyekszik mindenben eleget tenni az állami oktatási alapelveknek (eltekintve a szélsőséges esetektől) azért, hogy mind a tanfelügyelet, mind a minisztérium elégedett legyen a munkájukkal. A tanárok képzése, függetlenül attól, hogy a tanárjelöltnek mi a végzettsége, szintén a minisztérium, illetve a helyi szervek kötelessége. Japánban senki sem taníthat „hivatalos felhatalmazás”, azaz licence nélkül. Az állam ragaszkodik a tanárok módszertani és pedagógiai felkészítéséhez. Külföldi kollégám, aki nemzetközileg ismert társadalomtudós, fél évig a minisztériumba járt továbbképzésre. E nélkül a tárca nem engedélyezte, hogy egy akkoriban létrehozott doktorképző iskolában tanítson.

A tanárok rendkívül túlterheltek, de nem az óraszám, hanem a hihetetlen mennyiségű adminisztratív munka miatt, amely idejüknek csaknem hatvan százalékát tölti ki. Az átlagos osztálylétszám a rohamosan csökkenő népszaporulat ellenére továbbra is igen magas, azaz a minisztérium „ajánlása” szerint egy osztályban nem lehet 30-nál kevesebb gyerek. Természetesen ez a kistelepüléseken nehezen valósítható meg, így a helyi önkormányzat iskolai összevonásokkal oldja meg a minisztériumi előírást.

A junior iskolák az általános iskoláknál nagyobb osztálylétszámmal működnek.

Míg az általános iskolák első hat osztályában a tanárok döntő többsége nő, a junior iskolában megnő a férfi tanárok aránya. (Ez a gimnáziumnak megfelelő utolsó három osztályban is folytatódik.)

2000-ig a lakóhelyi illetékesség szerinti, kötelező körzeti iskolarendszer volt érvényben. A „liberalizálás” ellenére a szülők egy része praktikus okok miatt továbbra is a korábbi lehetőséggel él, azaz a lakóhelyhez legközelebbi iskolába íratják a gyereket.

Az iskola követelményrendszere, valamint a gyerekek rendszeres iskolai értékelése egyaránt az ellen szól, hogy más iskolába írássák a gyereket, például költözés, vagy éppen a papa munkahelyének változása miatt.

Ezzel szemben a munkahelyek egyre nagyobb hányada igényli a foglalkoztatottak egymástól igen távoli területekre küldését. A vállalat döntése ellen nincs apelláta, azaz kötelező erejű. Aki megtagadja a költözést, például Tokióból Szapporóba (az ország egyik végéből a másikba), az

könnyen elveszítheti állását vagy súlyos hátrányok érik a munkahelyén.

Számos, a családok számára sikertelenül végződő per zajlott az elmúlt években amiatt, hogy a család egészének úgy kellett az ország egyik végéből a másikba költöznie, hogy a feleség korábbi munkahelye nem volt pótolható a férj új munkahelye közelében.

A bíróság azonban egyetlen alkalommal sem a család, hanem a vállalat javára döntött, mondván, a munkáltató igényei lényegesen fontosabbak, mint az alkalmazotté. Vagyis a munkaerő akkor is a vállalat érdekét kell, hogy szem előtt tartsa, ha ez komoly hátrányokkal jár a család többi tagjára nézve.

A szülők nehezen szánják el magukat a helyváltoztatásra. Nem a költözés nehézségeiről (és szinte irreális költségeiről), hanem a gyermekek iskolaváltásáról és annak negatív következményeiről van szó. A közösségi szocializáció ritkán, vagy csak nagy nehézségek árán engedi egy új közösségbe történő *későbbi* beilleszkedést. Minden szülő tudja, hogy ez nemcsak gyermeke osztályzatait, de a gyerek továbbtanulását is veszélyeztetheti. Saját ismeretségi körömben legalább három család nem költözött el a férjével annak áthelyezése után, az iskoláskorú gyerekek miatt.

Az iskolák többsége (kivéve az úgynevezett nemzetközi, azaz angol nyelvű iskolákat, melyek Japánban a legdrágább oktatási intézmények) minden egyes tanulóról személyi lapot vezet. Egy évtizeddel ezelőtt a számítógép elterjedésének köszönhetően a személyi lapok korábbi írásos szövegeit pontszámokká alakították át.

A személyi lap japán neve *najsinsó* vagy *csószasó*. Rengeteg szempont szerint értékelik minden egyes tanuló magatartását, viselkedését az iskolában és az iskolán kívül. A tantárgyak eredményei mellett a személyről pontozás alapján készítenek értékelést az iskolák. Ez tartalmazza a tanuló iskolai viselkedését, a közösséghez való alkalmazkodást, az idősebbekkel használt beszédstílust és még sok minden mást.

Kétségtelen, hogy az iskoláknak a személyi lap a leghatékonyabb szocializációs eszköze.

A külső elvárásoknak megfelelő viselkedéshez a gyerekek éppoly gyorsan alkalmazkodnak, mint ahogyan azok jelentős részét magukévá is teszik. Ez utóbbi sajnos gyakran probléma, mert a szocializáció kettős értékrendje gyakran összezavarja a gyereket, különösen, ha a családnak nincs ideje erről otthon rendszeresen beszélgetni. Egyre kevesebb családban van erre idő. A mamák egyre nagyobb hányada dolgozik, a papa a családfő (ez fontos jogi és közigazgatási kategória Japánban, például a *koszeki*, azaz az anyakönyvi nyilvántartás esetében) és a fő pénzkereső. Japánban 17 év alatt nem találkoztam egyetlen, a felsőoktatásban dolgozó kollégával sem, aki elismerte volna a személyi lap létezését és jelentőségét az oktatási rendszerben. Több alkalommal különböző egyetemeken (köztük a Tokiói Egyetemen is) a kollégáim között rákérdeztem a személyi lap tartalmára, s ennek a továbbtanulásban betöltött szerepére. A kérdés hallatán úgy néztek rám, hogy azonnal elszégyelltem magamat. (Azóta is gyakran felidézem, hányszor jöttem zavarba és szégyelltem magamat amiatt, hogy egyenes, tárgyyszerű kérdéseket teszek fel beszélgetőpartneremnek.)

Kategorikusan, röviden és határozottan visszautasították már annak feltételezését is, hogy a jelenlegi japán oktatási rendszerben „ez az izé” létezhetsen.

Az egyetlen kolléga, aki ennél többet mondott, megnyugtató, hogy ez egy régi módszer, ami a háború előtt valóban érvényben volt, na de ma már... Mindezt csendben, némileg elbizonytalanodva hallgattam végig és megköszöntem a hasznos információkat.

Hazaérve újra meg újra elolvastam az összes fellelhető tanulmányt és könyvet, amelyben ott szerepelt a személyi lap és annak fontossága az iskolai előmenetelben. Tényként leírva, mindenféle minősítés nélkül.

Ekkor, immár sokadszor, elgondolkodtam azon, ugyan miért is kell nekik félrevezető vagy éppen a tényeket elhallgató információkat adniuk? Természetesen az első években nem értettem, hogy ebben (és az ehhez hasonló helyzetekben) beszélgetőpartnerem nem tett mást, mint saját

viselkedési előírásait (azaz a tatemae-t) követte, vagyis gondosan elkerülte az esetleges konfliktust azzal, hogy letagadta valaminek a létezését, amiről természetesen tudott. (Sőt, szinte bizonyos, hogy saját személyi lapja is volt.)

A szülők és a gyerekek azonban pontosan tudják, mennyire fontos a személyi lapon szereplő értékelés a továbbtanulás esélyei szempontjából. Az első hat iskolai év személyi lapját gyakran a gyerekeknek kell lezárt borítékban kézbesíteni a következő iskola (junior) felvételijére. Ugyanez történik a gimnáziumi felvételikor is.

A személyi lapon fele-fele arányban szerepel a tanulmányi eredmény és a diák viselkedése, magatartása, amibe rengeteg minden beletartozik az udvarias viselkedéstől a hétvégi „önkéntes”, iskolában végzett tevékenységig.

A jó vagy éppen kiváló tanulmányi eredmény tehát nem elegendő a sikeres továbbtanuláshoz. Legyen bármilyen jó a tanulmányi eredmény, ha a személyi értékelés rossz, csekély a valószínűsége a sikeres felvételinek a következő iskolába.

A gyerekek természetesen nincsenek tisztában a személyi lap részleteivel, mert nem láthatják azt. A szülők szintén nem láthatják a saját gyermekükről vezetett értékelést, csak a tanulmányi eredményeket. A személyi lap felvételikor történő figyelembevétel ma már iskolánként változik. Ennek ellenére előfordul, hogy egy gyerek a személyi lap értékelése miatt nem tud bejutni a szülők által megálmodott legjobb iskolába. Az egyetemekre van bízva, milyen mértékben veszik figyelembe a személyi lap minősítését. Ez azonban csak az utóbbi másfél évtized eredménye. Ennek egyik oka a felvételire jelentkezők rohamosan csökkenő száma. Ez részben a népesség fogyása miatt van így, részben pedig amiatt, hogy az egyetemek között ma már egyetlen ingyenes sincs Japánban. Az oktatás költségei tetemesek, viszont a gazdaság csaknem két évtizede elhúzódó stagnálása korántsem igényel annyi újonnan munkába lépőt, mint a nyolcvanas években. Egyre gyakoribb, hogy a család anyagi okok miatt egyáltalán nem tudja finanszírozni gyermeke(i) továbbtanulását. Ösztöndíj az egyetem vagy főiskola (négy, illetve három, esetleg két) évére nagyon korlátozott összegben áll rendelkezésre. Ez éppen ellentétes a külföldi diákok továbbtanulását támogató és finanszírozó japán állam stratégiájával. Japán diáknak teljes, a tandíj egészét fedező ösztöndíjat túlnyomórészt a mester-képzésre, valamint a PhD éveire lehet kérni. Minden iskolában működik a PTA (angol rövidítés, ugyanis ezt használja mindenki Japánban: Parents-Teachers Association) vagyis a szülői-tanári munkaközösség.

A PTA legfontosabb feladatai között szerepel a tanárok adminisztrációs terheinek könnyítése: néhány feladatot az anyukák vesznek át. Az ő dolguk megszervezni a csaknem minden iskolában kötelező hétvégi hasznos tevékenységek infrastruktúráját. A sor folytatható.

Egyik barátom vendégségbe hívott hozzájuk, s megmutatta, hogy a PTA-ban végzett „tevékenység” egy egész könyvespolcot betöltő iratkötegből áll, mivel három iskoláskorú gyermeke van. Az iskola mindenütt rengeteg adminisztratív és egyéb kötelezettséget ró a szülőkre, ami Japánban de facto az anyukák dolga. Egy japán közmondás szerint addig van minden rendben a gyerekekkel, amíg az iskola nem üzen semmit a szülő(k)nek. Azaz a hallgatás, a szóbeli kommunikáció hiánya jót jelent, az ellenkezője azonban rosszat sejtet, akkor van baj a gyerekekkel. Természetesen a japán család munkamegosztása miatt mind a PTA-ban, mind a szülői értekezleteken történő kötelező részvétel az anyukák dolga.

Az oktató mama (japánul *kjóikumama*) elnevezés az ötvenes években született. A mama állandó segítsége nélkül a gyermek aligha tudja megtanulni a világ egyik legnehezebb, azaz egyik legbonyolultabb írásrendszerét. A mama az, aki a gyermek megfelelő oktatását végzi az iskola előtt, az iskola után és a téli és nyári tanítási szünetek idején. A papa nagyon keveset van otthon, tehát a feladat teljes egészében a mamára hárul.

A hatvanas évek első fele jelentős változások időszaka volt a japán társadalomban. A jövedelmek megduplázásának terve (amely Ikeda miniszterelnök nevéhez fűződik és a japán közgazdászok

legjobbainak javaslatai alapján készült) hatalmas társadalmi átrendeződést, a mai napig példátlan méretű gazdasági növekedést és a bérek és fizetések ugrásszerű emelkedését eredményezte. A kormány a nagyvállalatok érdekvédelmi szervezeteivel közösen ekkor dolgozta ki az új idők új oktatáspolitikai koncepcióját.

Ettől az időszaktól kezdve az oktatási rendszer alapelvei és szerkezete a *vállalatok igényeit szolgálta*. A recept viszonylag egyszerű volt. A gazdasági növekedés egyre bővülő munkaerő-kereslettel járt. Az oktatási rendszer a nagyvállalatok munkaerő-keresletével összhangban működött.

Az egyetemek és főiskolák számának ugrásszerű növelésével az oktatásügyi tárca egyetemenként szabályozta a felvehető létszámát a felvételi keretszámok rendszeres kijelölésével. Ezzel egyidejűleg a családokat hatékony kampánnyal ösztönözték gyermekeik továbbtaníttatására. Ez utóbbi növelte a családok oktatási célú megtakarításait, hiszen a termelés és a kivitel bővülése lehetővé tette a bérek és fizetések összegének növelését. (Ez a sorrendiség nagyon fontos, mert kevesebb jövedelemből csak kevesebbet lehet megtakarítani.

Vagyis, folyamatosan bővülő termelés, export és a bérek és fizetések növekedése kellett ahhoz, hogy egyre több család vállalhassa gyermeke továbbtanulását, az erre a célra félretett megtakarításaiból.)

Annak érdekében, hogy a családok a kormányzati elgondolásnak megfelelően viselkedjenek, vagyis a gyakorlatban kövessék a kormány gazdaságpolitikai és jövedelempolitikai célkitűzéseit, országos kampány indult az érettségi utáni továbbtanulásért. Ekkor kezdődött tehát az évenkénti „felvételi láz”. Ennek természetesen legalább két előfeltétele volt. Az egyik, hogy a családok elfogadják „az oktatás azonos a biztos jövő megteremtésével” alapelvét. Vagyis a gyermek továbbtanulása a legjobb állást ígérte. A legjobb állás egzisztenciális és szociális biztonságot nyújtott. A diplomás, most már ragyogó állással rendelkező fiatal így szüleiéről is tudott gondoskodni. Ha tehát a továbbtanulás egyúttal szociális beruházás, akkor érdemes a gyermek továbbtanulását a szülőknek fizetni, azaz a család megtakarításainak egy részét a gyermekek képzésére fordítani.

Mivel az összes oktatási és képzési intézmény, valamint a nagyvállalatok munkaerő-szükséglete nagyjából becsülhető volt, az oktatásügyi tárca ennek megfelelően alakította a felvételi keretszámokat a főiskolákon és az egyetemeken. Érdekes módon, miközben alig öt év alatt az egyetemnek nevezett oktatási intézmények száma csaknem megduplázódott, az egyetemek korábbi, azaz a háború előtti „rangora” nem változott.

Az élvonalbeli tíz egyetem már a háború évei előtt is elitképző volt. Ezek az egyetemek megmaradtak annak, amik korábban voltak: a szakképzett állami bürokrácia, a gazdasági és pénzügyi élet vezetőinek képzői, valamint a politikai élet későbbi vezetőképzője. Számos (külföldi) kollégát hallgattam végig és számos rendkívül kritikus tanulmányt és szakkönyvet olvastam arról, hogy a japán egyetemeknek csaknem fele nem nyújt többet, mint egy szakfőiskola. A kilencvenes évek végére némileg romlott a helyzet, mert a szakfőiskolák (japánul *szemmon gakkó* vagy *tankidaj*) egyre növekvő hányada hasznosabb és megbízhatóbb képzést nyújtott, mint rengeteg egyetem.

A hatvanas években kialakított koncepció szerint az egyetemek számának ugrásszerű növelése demokratizálta a felsőoktatást. Az elitképzők azonban változatlanul elitképzők maradtak. Ebben a struktúrában azok a diákok, akik nem nyertek felvételt az elit egyetemek valamelyikére, mindig eggyel „lejjebb” próbálkozhattak, szinte biztos sikerrel. Ez volt az egyik vívmánya a hatvanas és hetvenes évek oktatási forradalmának. Az esélyegyenlőséget éppen az garantálta, hogy mindenki, felvételi eredményétől, azaz teljesítményétől függően bebocsáttatást nyert valamelyik felsőoktatási intézménybe.

A továbbtanulás érdekében folytatott sikeres kampány a családok egyre nagyobb hányadát

mozgósította, azaz az oktatásra szánt megtakarítások folyamatosan nőttek. Az oktatási minisztérium pedig a felvételi keretszámok megállapításával valódi (egyetemi) helyhiányt teremtett.

Az egyetemi továbbtanulás a felvételi keretszámok korlátozásával folyamatos versenyre kényszerítette a diákok többségét, mert az elitegyetemek keretszámai a legkisebbek. Az így előidézett „hiányállapot” (azaz az egyetemi férőhelyek és a szakmák keretszámainak állami szabályozása) pontosan azt a reakciót váltotta ki a gyermekes családok többségéből, amelyet ettől az oktatási tárca várt. A hatvanas években intézményesített foglalkoztatáspolitikai, azaz a felsőoktatás és a munkaerőpiac, s ezzel egy időben az iskolák és a munkaerőpiac közvetlen kapcsolata kitűnően működött egészen a kilencvenes évek végéig. Az oktatási intézmények közvetlen és rendszeres információkat szolgáltatottak a munkahelyeknek. Az elitképzőkben már a második egyetemi év befejezése után jó néhány cég megkapta a legjobb, azaz legígéretesebb diákok névlistáját. Annak ellenére, hogy ez a gyakorlat törvénybe ütközött, jól működött, mert a legjobb diákokat a legjobb cégek időben „lefoglalták”.

Akik tehát négyéves képzésre jártak, harmadévtől szinte nem tettek mást, mint állást kerestek. Ez ma is így van. Többségük emiatt szinte egyetlen órán sem vesz részt. Ez nyilvánvalóvá teszi az egyetemek többségének munkaerő-közvetítő szerepét. Az utóbbi években egyre gyakrabban hangzik el a javaslat, hogy az egyetemi oktatás időtartamát le kellene rövidíteni két vagy három évre, ez azonban mindeddig nem történt meg.

Az oktatási rendszer háború utáni esélyegyenlőségét csaknem négy évtizedig a verseny biztosította, mégpedig a diákok vizsgaeredményein keresztül. Minden vizsga írásbeli. (Az egyetem elvégzéséig egy alkalommal van szóbeli vizsga, az is a felvételin, s ez csak az utóbbi években került bevezetésre.) A vizsgaeredményeket mindig anonim módon értékeli a tanárok, azaz senki nem tudhatja, kinek a dolgozatát javítja.

A verseny természetesen a felvételi vizsga maximális pontszámáért folyik. Jó néhány alkalommal felvételiztettem, összesen nyolc év felvételi kérdéseit láttam. A természettudományoktól eltekintve a felvételi kérdések elsősorban többsége teszt formájában kéri számon a lexikális tudást. Azaz, ebben az oktatási versenyben az nyer, akinek jobb a memóriája, vagyis be tudja vésni mindazt, amit a teszt számon kér, és gyorsabban tudja azt kitölteni. (Minderre hatalmas segédkönyv-ipar épül, amely eligazít abban, hogyan kell rutinná fejleszteni a tesztek helyes kitöltését.) A legkeresettebb egyetemeken, illetve szakokon (ahol a legkisebbek a felvételi keretszámok, mint például az orvosképzés vagy a tokiói egyetem jogászképzője) nem ritka a húsz- vagy harmincszoros túljelentkezés. Ez természetesen „fokozza” a versenyt.

Oktatóként soha nem alkalmaztam Japánban tesztalapú vizsgafeladatokat. A teszt kérdéseire adott helyes válaszokból a tanár azt pontosan felméri, hogy mit *nem* tud a diák, vagy mit *nem tud jól*. Azt azonban szinte lehetetlen megállapítani a tesztkérdések alapján, vajon mit *tud* a diák. Társadalomtudományi tárgyaknál azonban ez utóbbi a fontosabb, így tapasztalataim szerint a teszt teljesen alkalmatlan a tudás, egyéni gondolkodás és szemlélet számonkérésére. Természetesen egy tesztet lényegesen könnyebben és gyorsabban lehet értékelni, mint egy esszét. Ami azonban rövidtávon rendkívül előnyösnek tűnik, az hosszútávon megbosszulhatja magát, hiszen akár az is kiderülhet, hogy a diák rendkívül tehetséges, de ez a tesztek kitöltésével szerzett pontszámai alapján nem derül ki.

Ez esetben nincs kevesebbről szó, mint az egyéni kreativitás és a tágabb értelemben vett képességek betereteléséről a memória ketreceibe. Természetesen hiba lenne azt feltételezni, hogy egy jó képességű diák nem tud megjegyezni néhány adatot és nevet.

A japán felsőoktatás felvételi tesztjei és vizsgacentrikussága az egyetemi évek alatt azonban elültették bennem a kételyt. Hogyan és mikor használhatja a tehetséges diák egyéni képességeit, például absztrakciós készségét, kritikai szemléletét, vagy éppen rendkívüli beszéd- és

írás-készségét? A válasz, oktatási tapasztalataimnak és olvasmányaimnak köszönhetően az, hogy az egyéni képességek nagyjából a mindenkori közösség illetve környezet érdekeinek vannak alárendelve.

Európaiként persze elgondolkodtam azon, hogyan is javítanék ki egyetlen egyetemen húsz- vagy harmincezer felvételi dolgot? A nagy számok természetesen nem feltétlenül zárnák ki a tartalmi, egyéni gondolkodás- és kreativitásalapú számonkérést. Az ilyen típusú felvételi kérdésekre adott válaszokat azonban időigényes és bonyolult lenne javítani és pontozni. Ráadásul ez tág teret nyújtana a szubjektív értékelésnek, ami komolyan megrendítené az objektív elbírálás szabályát. Ez utóbbi természetesen az Országos Egyetemi Felvételi és Vizsgaelőkészítő Bizottság álláspontja.

Az egyetemi felvételik időszaka sajátos: minden egyetem és főiskola részt vesz benne, mindegyik február-márciusban zajlik és a főállású egyetemi tanárok többségének kötelező a felvételik felügyelni. Minden évben új eljárási és lebonyolítási kézikönyv jelenik meg. (Ez bizalmas tanári anyag, azaz nem kerül nyilvánosságra.) A felvételik technikai szervezése, a vizsgafeladatok elkészítése (vagyis a tesztkérdések összeállítása), a főállású dolgozók mozgósítása engem meglepett, s megszokni sohasem tudtam. A mai napig nem értem, miért kell egyetemi tanárok ezreinek napokon át nyolc órát keringeniük egy hatalmas teremben (leülni nemigen lehet), hogy felügyeljék a felvételiket. Az ott adódó problémák többsége technikai, megoldásuk úgyszintén. Erre irányuló kérdéseimre sohasem kaptam választ.

A felvételi feladatsorok szigorúan titkosak. Az egyetemek (ideértve az egyetemi könyvtárakat is) erre az időszakra bezárják kapuikat. A felvételit lebonyolító tanárok (és a doktorjelölt diákok) csak egyetemi kártyájukkal léphetnek be bármelyik egyetemi épületbe. (A felvételik időszaka egyébként is tanítási szünet Japánban, mert a tanév áprilistól következő év február végéig tart.) A felvétellel kapcsolatos teendők többszázezer embert mozgósítanak. A felvételiző diákok létszámának drasztikus csökkenése miatt a legnevesebb és egyúttal nemzetközi hálózattal is rendelkező egyetemek ma már egy évben kétszer is felvételiztetnek. (A második időszak szeptember.)

A hatvanas évektől a nyolcvanas évek végéig, tehát az oktatási koncepció és a gazdasági stratégia összehangolásának köszönhetően a nagyvállalatok képzési és oktatási igényei pontosan úgy valósultak meg, ahogyan az a kormány terveiben szerepelt.

Eltekintve néhány, gyakorlati képzés nélkül nem létező szakmától (gépészmérnök, orvos, jogász) az egyetemeknek nevezett felsőoktatási intézmények többsége „megajándékozta” a diákokat négy szabad évvel.

Az első munkahely pedig elkezdte a valódi szakképzést. A munkahelyi felvételiknél közismert a diákok körében a kérdés: „Hogyan szeretne hozzájárulni a vállalat tevékenységéhez, ha felvételt nyer hozzánk?”

A helyes válasz: „Kész vagyok bármit megtanulni, amire a vállalatnak igénye van.”

Amennyiben a válasz az, hogy „kész vagyok hasznosítani az egyetemen tanultakat”, nem valószínű, hogy a vállalat ezt a jelentkezőt választja munkatársának.

2010-ig összesen hat különböző felsőoktatási intézményben dolgoztam. Az egyetemek típusainak csaknem teljes spektrumát láthattam, s abban a megtiszteltetésben volt részem, hogy mindegyikben taníthattam. Mielőtt és mialatt Japánban dolgoztam, legalább három különböző oktatási rendszert ismertem: a magyart, a kanadait és egy új-zélandi főiskoláét.

Japán pályafutásom utolsó hét évét az ország egyik legnagyobb magánegyetemének docensi állása koronázta meg. Igazi elitképző, a japán rangsorban az első tíz között van, de húsz évvel ezelőtt az első három egyike volt. Bárhol jártam az országban, az egyetem nevének pusztán említése azonnal egyhangú elismerést váltott ki, mondván, igen nagy dolog, ha valaki e nagy múltú, patinás intézményben dolgozik.

Oktatási és adminisztrációs tapasztalataim azt bizonyítják, hogy a japán oktatási rendszer sokféle gonddal küzd. Érdekes azonban, hogy a japán nyelvű szakirodalom szerzői rendkívül kritikusak, míg a nyugati (túlnyomórészt amerikai és angol) szerzők nagy része „elnézőbb” a japán oktatási rendszerrel. A kezdeti időszakban mentorom, Nagao Rjúicsi egy beszélgetésünkben szokatlan ingerültséggel azt mondta: Az egyetemeknek (néhány kivételtől eltekintve) nem a tanítás vagy éppen a képzés a dolga. Azt elvégzi az első munkahely. Ennél sokkal fontosabb - folytatta hogy a diák bepótolja az elmulasztott szórakozást, játékot, hiszen a sikeres egyetemi felvételiig mindegyik nem volt lehetősége. Azaz - tette hozzá most már mosolyogva - a gyermek lelkének fel kell nőnie a korához. (*Kokoro ga ókiku naru.*) Ezt a célt szolgálja hát elsősorban az egyetem. Költséges fejlődési szakasz, gondoltam, de nem mondtam.

Az egyetemek 2004-ig magán, állami és önkormányzati tulajdonban voltak. A magánegyetemek voltak a legdrágábbak, különösen amiatt, hogy az ösztöndíjak száma és összege korlátozott, s ezt a hatvanas években például vissza kellett fizetni. Az ösztöndíj visszafizetése mögött az a megfontolás állt, hogy a következő generáció ösztöndíjaira is gondolni kell, azaz a ma végzett diák, elhelyezkedése után, a most ösztöndíjjal támogatott diáknak, a következő nemzedéknek segít. Azóta természetesen az ösztöndíjrendszer korszerűbb.

Érdekes, hogy a Japánban tanuló külföldi diákok ösztöndíja mindig a sikeres vizsgákhoz kötött. Amennyiben valaki megbukik, az ösztöndíj-folyósítás automatikusan megszűnik. A külföldi diákok a fokozat megszerzésének elmulasztása esetén kötelesek visszafizetni a teljes ösztöndíjat, legalábbis a reform egyik rendeletének szövege szerint.

2004-től az ázsiai állampolgárok vízumfeltételei szigorodtak, s ezzel egyidejűleg minden ázsiai diáknak írásos garanciát kellett vállalnia, hogy Japánban folytatott tanulmányai befejezése után visszatér saját hazájába. (Az természetesen külön tanulmány tárgya lehetne, mi és hogyan valósult meg ebből a gyakorlatban.)

A Japánban tanuló külföldi diákok anyagi támogatása egyrészt nélkülözhetetlen, mert Japán igen drága ország, különösen a fejlődő országok diákjai számára. A külföldi diákok számára rendelkezésre álló, sokféle állami pénzügyi támogatás egyúttal a japán gazdaság hosszú távú beruházásaként is felfogható, mely akkor térül meg, ha egy japán nagyvállalat az illető országban üzleti lehetőségeket keres. Az információk tárolása, azok összehangolása az üzleti és az oktatási szféra között a minisztériumok feladata, melynek megbízhatóan eleget is tesznek.

Ismerőseim elmondása szerint egy gyermek megélhetése egyetemi tanulmányainak tandíjköltségével azonos, vagyis minden egyetemi tanév a szülőknek a tandíj kétszeresébe kerül. Az állami és önkormányzati egyetemek nagy része a kilencvenes évek végéig csaknem ingyenes volt. Az állami tulajdonban lévő elitképzők szintén olcsók voltak, de ezek más típusú, szintén költségekkel járó előkészítést igényeltek. A leghíresebb egyetemekre való bejutás kora gyerekkortól komoly és rendszeres beruházással jár, s ez is költséges. A kilencvenes évek végétől az állami és önkormányzati egyetemek is tandíjat kérnek, ez azonban töredéke a magánegyetemek tandíjának. Az alapoktatás jelentős része (egyedül a G-7 tagok között) szintén pénzbe kerül.

A hatvanas évektől tehát évről-évre nőtt a felsőoktatásban továbbtanulni szándékozó jelentkezők száma. A felvételi díj jelentős összeg, s ezt elutasítás esetén természetesen nem kapja vissza a jelentkező. A felvételi díj az egyik legjelentősebb bevételi forrása minden egyetemnek és főiskolának. Az ezt követő egyszeri alkalommal befizetendő összeg az úgynevezett beiratkozási díj. Emiatt a felsőoktatás minden egyes intézményében rendkívül fontos, hogy évente hányan felvételiznek (bevétel) és hány diákot vesznek fel (újabb bevétel). A felvételizők száma 2000 és 2010 között átlagosan negyven százalékkal csökkent, elsősorban a tizennyolc éves korosztály létszámának drasztikus csökkenése miatt.

A gyermekek sikeres továbbtanulása a záloga nemcsak saját jövőjüknek, de időskorú szüleik

támogatásának is. Mivel a felsőoktatás kizárólag a családi megtakarításokkal (rosszabb esetben bankhitellel) finanszírozható, a sikeres felvételi, a sikeres egyetemi tanulmányok a legjobb állások jövőbeni ígéretét jelentették.

Ez különösen igaz az elit egyetemekre felvettek esetében, hiszen az ott végzettek Japán legjobb állásainak várományosai. Az egyetemek neve és presztízse a döntő az állások sikeres elnyerésében, nem pedig az egyetemen tanultak.

A diplomás gyermek tehát idős szülei anyagi támogatásával viszonzta szülei támogatását. A kilencvenes évekig ez a modell kitűnően megfelelt a gazdaság munkaerőigényének, s egyúttal jelentős mértékben pótolta az állam szociális gondoskodását az idős emberekről. Azaz: családban maradt. A kilencvenes évek végén tűntek fel az első plakátok a vonatokon és a földalatti kocsikban. Ezekon a kormány a háromgenerációs család „igazi” „harmonikus” együttélésére buzdított, mely „a legszebb japán hagyományok egyike”. Ez a plakát s az azzal együtt induló kampány jelezte, hogy kimerülőben volt a szociális gondoskodás addigi modellje, vagyis hogy a fiatal generáció gondoskodjon a szülőkről és a nagyszülőkről.

Az oktatási rendszer egészének legfontosabb problémája a kilencvenes évektől az volt, hogy szerkezete és alapelvei a négy évtizeddel korábbi gazdasági céloknak megfelelően működtek. A japán gazdaság a nyolcvanas évek elejétől felnőttkorba lépett, megindult az iparágak külföldre települése, vagyis a deindusztrializáció. Az expanzív időszakhoz képest nyilvánvalóan csökkent a munkaerőkereslet is. Az oktatás céljai azonban jórészt változatlanok maradtak, csak a felsőoktatási intézmények száma szaporodott, úgy tűnik, megállíthatatlanul.

Az ellentmondás éppen abban állt - s ezt minden szülő és minden diák naponta tapasztalta -, hogy az oktatási rendszer nem alkalmazkodott a társadalmi fejlődéshez, valamint a gyorsan változó igényekhez. A 20. század hatvanas-hetvenes éveinek páratlan gazdasági növekedése, melyet a világon egyedül Japán tudott elérni, a társadalom sokféle változásához vezetett. Ennek ellenére az oktatás egésze nem követte ezt a fejlődést. A kilencvenes évek második felétől a kormány reformok sorozatát vezette be, éppen azért, mert az alap- és felsőoktatás már egyetlen szektor igényeit sem a gazdaság megváltozott igényeinek megfelelően szolgálta. Maga a japán államapparátus is egyre elégedetlenebb volt a hazai oktatási rendszerrel. A reformok kidolgozása a kilencvenes évek közepén kezdődött.

2004-ben léptek életbe az oktatási reformok. Ezek mindegyike neoliberális irányba mozdította el az oktatási rendszert. Ennek hátterében a japán gazdaság rendkívül magas technológiai szintje áll. A 21. század elején a nagyvállalatok világosan megfogalmazott igénye a differenciált oktatási rendszer volt. Míg a hatvanas és hetvenes évek nagyvállalati igénye az uniformizált oktatási rendszer és a felsőoktatási „szocializáció” volt, a 21. század japán gazdaságának egyre nagyobb szüksége lett a kreatív, önálló véleménnyel rendelkező magasan kvalifikált szakember.

A kilencvenes évek közepére csaknem megszűnt az „egy vállalat egyenlő egy munkahellyel” gyakorlata. A japán foglalkoztatáspolitikát egyébként ez tette rendkívül vonzóvá, elsősorban az USA-ban, annak ellenére, hogy az életre szóló foglalkoztatás a vállalatoknak mindössze húsz százalékát jellemezte. A kilencvenes évek második felétől a munkaerőnek csaknem kétharmada már csak ideiglenes szerződéssel vagy részmunkaidőben tudott állást találni, hiszen ez lényegesen kisebb költséggel járt a cégek számára. Ennek megfelelően a nagyvállalatok érdekképviselői ragaszkodtak a magasan szakképzett (elit technokrata), kreatív képességeit kamatoztató egyének oktatásához, és az átlagos képességűek, vagyis a részmunkaidőben dolgozók minimális oktatásához. A világ egyik legfejlettebb technológiájával rendelkező gazdasága nem igényli többé az egyetemet végzett munkaerő tömeges, felsőoktatásban szerzett képesítését. A betanított munka, a robotok kezelése és karbantartása mindössze minimális oktatást és képzést tesz szükségessé. Ezzel nemcsak a vállalati bérköltség csökken (hiszen az ideiglenesen vagy részmunkaidőben foglalkoztatottak bére lényegesen alacsonyabb), de radikálisan apasztja az

oktatási és képzési költségeket is. Japán bizonyos tekintetben ezzel a lépéssel közelítette felsőoktatási rendszerének egy részét az amerikai oktatási rendszerhez. A három- vagy négyéves „college”-nek nevezett felsőoktatási intézmények nagy részének legfontosabb feladata a különböző középiskolai végzettségek kiegyenlítése, és a diákok felkészítése az első munkahelyre. A többi a vállalat dolga.

A 21. század első éveitől tehát a japán oktatás kettévált: minimumra és maximumra. Az előbbi érdekében az oktatási minisztérium az alapoktatásban (általános és középiskola) drasztikusan csökkentette a korábbi tananyag mennyiségét és tartalmát, minden tárgyban, kivéve az írást és olvasást.

2004-től tehát megszűnt a japán oktatási rendszer legfontosabb alapelve, az esélyegyenlőség, s ennek intézményesített garanciái. A japán állam tehát nyíltan szakított ezzel az alapelvvel, mert szakemberei úgy látták, hogy Japánnak a jövőben már nem erre kell költenie a pénzt. Az oktatási reformbizottság egyik tagja egyenesen úgy fogalmazott, hogy Japán eleget tett a korábbi fél évszázadban az egyenlőség követelményének az oktatásban, úgyhogy ideje ezzel szakítani. Az természetesen a mai napig vitatott kérdés, ki „érdemes” az elitképzésre, s ki nem. Oktatási szakértők szerint ez a legkényesebb pontja az új, neoliberális alapelveket érvényesítő japán oktatásnak.

Ezzel egyidejűleg az oktatási tárca a felsőoktatásban is az alapoktatáshoz illeszthető, azzal összhangban lévő változásokat léptetett életbe. 2004 óta folyamatosak az összevonások a kétéves iskolák között (*tankidaj*). Az elitegyetemeknek hatékonysági kritérium-rendszert állítottak össze (mely nagyon hasonlít az EU-s egyetemek követelményrendszerére). Az egyik követelmény (a középmezőny egyetemei számára) mester- és doktorképző iskolák létrehozása, mert ennek hiányában a központi költségvetés támogatásait nem lehet megpályázni. 2004-ben a minisztérium az interneten bárki számára hozzáférhető, kétnyelvű szakmai adatbázist hozott létre, melyhez minden egyetemnek csatlakoznia kellett. A tudományos publikáció elmaradása a kutatási támogatás megvonásával jár. (Évente ellenőrzi az egyetem és a minisztérium.)

Végül, az elitegyetekem rendelkeztek egyedül azzal a kapcsolati tőkével és felhalmozott tudásanyaggal, amely lehetővé tette a Kiválóság Központjainak (Centers of Excellency) gyors megnyitását.

Az egyetemi tanárok ugyan kifogásolták, hogy a Központok állami finanszírozásának feltételei mennyiségiek, s a minőséget ezek nem feltétlenül garantálják, de a minisztérium ragaszkodott a rendszer beindításához. A Kiválóság Központjai nagyon hasonlóak, mint az EU-s pályázatok rendszere.

Az az EU-s egyetem, amely pályázatában nemzetközi kutatási és oktatási bázis létrehozására képes, elnyerheti az EU oktatási célokra folyósított, jelentős összegű támogatását. A japán egyetekem többsége tehát nem működhet tovább a régi (automatikus finanszírozási) rendszerben. Nincs többé a központi költségvetési forrásokból automatikusan finanszírozott oktatási intézmény, azaz a puha költségvetési korlát időszakának, úgy tűnik, vége.

Minden egyetemnek dokumentálnia kell dolgozóinak kutatási eredményeit, s ennek minisztériumi elbírálásától függ, hogy kaphat-e és mekkora összegű állami támogatást. Mindezek működésének azonban két, eddig nem említett feltétele van. Az egyik annak a feltételezése, hogy a minisztérium szakképzett alkalmazottai objektív kritériumrendszer alapján képesek elbírálni a szakmai pályázatokat. A másik az, hogy az egyetekem rendelkeznek azzal a kutatói gárdával, amely képes a minisztériumi követelményeknek eleget tenni.

Első oktatási tapasztalataimat egy magánegyetemen szereztem. Mivel vendégtanár voltam, ezért a tanszék belső életébe nem lehetett betekintésem. (Jobb is, hiszen nem tudtam japánul.)

Ismereteim a saját oktatási tevékenységemhez nélkülözhetetlen adminisztrációs feladatokra

redukálódtak, melyeket az egyik kollégám angolra fordított.

Azt mindenesetre érdekesnek találtam, hogy bár az egyetem rendszeresen hirdetett vendégtanári állásokat, ennek nyelvi és kulturális, azaz „be- és elfogadó” feltételeit azonban nem teremtette meg. Visszatekintve az akkori időszakra, nyilvánvaló, hogy egy külföldi vendégtanár jelenléte emelte az egyetem presztízsét.

Heti kötelező óraszámom az első évben kettő, a második évben négy volt. (Egy egyetemi óra hossza 90 perc.) A második évben, tekintettel az órák közkedveltségére, az akkor megnyílt mesterkurzuson is tanítottam.

Lassan értettem meg a diákok látszólag passzív viselkedését az órákon. Ebben az időszakban számomra az egyetlen lehetőség az volt, hogy átlátom, milyen oktatási élményeket hoztak magukkal a diákok, s ezt tudva - gondoltam - talán elhiszik nekem, hogy nem ellenfél vagyok a barikád másik oldalán, hanem szövetséges az ő oldalukon.

Nem volt könnyű.

Mivel óráim túlnyomó többsége nem az igazságok felsorolása, hanem a diákok korábbi tudására épített interaktív munka, nélkülük egyetlen óra sem születhet meg.

Nagyon nehezen fogtam fel, hogy a diákok réges-rég, már a középiskola éveiben megépítették azt a védőfalat, mely láthatatlanul, de megbízhatóan mindenből kizárt minden felnőttet (gyakran saját szüleiket is). Számukra öntudatlanul, de ellenfél voltam. Nem idegenségem miatt, hanem egyszerűen amiatt, hogy tanár voltam és nem diák.

Az igazi áttörés csak akkor következett be, amikor minden diák elhitte és megértette, hogy tisztában vagyok mindazzal, ami korábban, érettségi előtt, az iskolában történt vele. Nem feltétlenül az idzsimére kell gondolni (bár diákjaim csaknem kétharmada aktívan és passzívan is elszenvedte, azaz adott is és kapott is), hanem arra, hogy az iskolarendszer egésze, a normák és szabályok, valamint ezek bevésése és követése minden diákot megtanított a legfontosabbra. Ez pedig az iskola elviselése, a követelmények teljesítése, és ahogy sok-sok diák fogalmazott: a túlélés. „Tudtam, hogy túl kell ezen is lenni, ki kell bírni, mert ha kibírom, akkor később majd jobb, talán sokkal jobb lesz nekem.” Súlyosan tévedne azonban a kívülálló, aki valamiféle tragédiát, nyomasztó s emiatt elviselhetetlen időszakot képzelne maga elé.

Tengernyi előnye van a japán oktatási rendszer szocializációs programjának, mert ezt nehéz lenne másként hívni. Megtanít mindenkit a csoportvélemény tiszteletére a sajátjával szemben, megtanít a feladat iránti türelmes alázatra. Megtanít a kitartásra, a kudarcok ellenére is. Egyszerűen az iskola mindarra megtanítja a tanulók többségét, ami nélkülözhetetlen a mindennapokban felnőttként.

Japán nyelvtudásom hiánya (és a diákok rettenetes szorongása a csoport előtti megszólalástól) tovább nehezítette az órákat. Évekbe tellett az is, amíg megértettem, hogy a nyelvi hierarchia (a tanár „lefelé” beszél, a diák „felfelé”) megkönnyítette volna a diákok dolgát. Ismert helyzet, rutinfeladat, könnyen ment volna. Ami nekik könnyebbség lett volna, az nekem igazi nehézség volt, még akkor is, ha nagyon jól használtam az udvariassági nyelvek különböző formáit. Az órák stílusa megváltozott, hiszen az angol nyelv használata áthidalta a formai alá- és fölérendeltséget.

Óráimra nem akartam bevinni a japán nyelvű hierarchiát, mert tudtam, hogy ez tovább növelné az amúgy is szinte áthidalhatatlan távolságot köztem és a diákok között. Ezért minden diáknak azt mondtam, hogy én egy kukkot sem tudok japánul. (Természetesen többségük sejtette, hogy tudok japánul, de megértette, miért nem használom a tanteremben velük a japán nyelvet.

Mindenki megértette, szavak nélkül. Ez is bizonyítja, mennyivel okosabbak nálunk, felnötteknél.)

1999-től kezdtem el nemzetközi programokban alkalmazni újonnan megtanult szakmámat, azaz a japán gazdasági és társadalmi modernizációt. Először egy olyan programban tanítottam óraadóként, ahol egyetlen félév leforgása alatt híre lett az óráimnak: nyolc különböző ország diákjait fogadtuk egy csereprogram keretében. A kurzus ugyan csak egyetlen szemeszterből, vagyis 15 hétből állt, de a „Japán modernizáció” hetek alatt a legjobb órasorozat lett, annyira,

hogy három külföldi egyetem dékánja és rektora jött el az órára, amikor a csereprogram bővítésekor Japánba látogattak. A vicces az volt, hogy a programnak otthont adó egyetem tanulmányi osztályvezetője is velük jött, aki az óra után bevallotta: először hallott a mandzsúriai (gyarmatosított) gazdaságról. Japán egyetemen végzett ő is.

Sajnos az én órám kivül alig volt sikeres tantárgy a programban. A második félév után a japán (azaz a programnak otthont adó) egyetem rektora megkért, hogy a kurzus amerikai vezetőjével karöltve tegyünk valamit, mert a program az összeomlás szélén áll. Tettünk. Megállapodtunk az átalakítása alapelveiben, és nekiálltunk. Hónapokig hét-nyolc órás értekezleteken ültem, melyeknek tárgya nem volt más, mint elfogadtatni az egyetem dolgozóival a program átalakításának alapelveit, s ennek szükségességét.

A könnyebb érthetőség kedvéért ehhez hozzá kell tennem, hogy a csereprogramok többsége, hasonlóan a világ bármely más egyeteméhez, elsősorban azt a célt szolgálja, hogy a programot fenntartó egyetem a saját diákjait a program partneregyetemeinek valamelyikére tudja küldeni tanulni. A japán egyetem nemzetközi programjainak tartalma és színvonala lényegesen különbözött a külföldi diákok otthoni egyetemi óráitól. A program tehát azért került csődközeibe, mert egyre kevesebb diák jött külföldről, hiszen jónéhányuknak - például az amerikai diákoknak - ez komoly pénzbe került. Érthető volt, hogy nem akartak olyan programban részt venni - bármennyire egzotikus hely is Japán -, amely nem adott konvertálható és hazai tanszékük számára is elfogadható tudást.

Nos, én ebből indultam ki. Az átszervezendő programnak otthont adó kis egyetem - mely szerintem semmilyen egyetemi kritériumnak nem felelt meg, sokkal inkább egy főiskolára emlékeztetett - a csereprogramban régi ismerősöket, barátokat és menyeyi küldötteket foglalkoztatott. Néhány kolléga rendszeresen késett az óráiról és korábban fejezte be azokat. Az óráknak nem volt követhető és a diákok számára érdekes tartalma. Volt olyan instruktorként, aki rendszeresen teára és süteményre hívta meg az egész csoportot, az óra helyett. Ráadásul ő fizetett mindenkinek. A maratoni hosszúságú értekezleteken arról próbáltam meggyőzni a kollégákat, hogy a program csak versenyképes tárgyak és versenyképes, magas színvonalú oktatás bevezetésével maradhat fenn. Ehhez nemzetközi weboldalakon kell minden tanári állást meghirdetni, azonos követelményekkel és a legjobbakat nyilvános meghallgatáson kell elbírálnunk, illetve kiválasztanunk.

1999-ben ez úgy hangzott, mintha én Japán, a „japánok” és az egyetem mindenre elszánt ellensége lennék. Javasoltam, hogy minden, korábban a programban résztvevő tanártól ugyanúgy kérjünk pályázati anyagot és óraterveket, mint az új pályázóktól.

Az értekezleteken az amerikai kollégán kívül - aki a program adminisztratív vezetője volt - senki sem támogatta azt a javaslatomat, hogy minden pályázónak legyen PhD-je. (Ez, a társadalomtudományok területén Japánban 1999-ben korántsem volt általános követelmény egy egyetemi tanári állás sikeres betöltéséhez, a japán kormány csak 2005-ben tette általánossá és kötelezővé. A természettudományok esetében természetesen nehezen lehetett volna a nemzetközi tudományos vérkeringésbe bekapcsolódni e nélkül.)

Ezen a csöppnyi egyetemen a kollégák nem támogathatták javaslatomat, hiszen többségüknek még mesterképző fokozatuk sem volt.

„Attól még jó tanár lehet” - hangzott az elutasító válasz. További olajat öntött a tűzre, hogy a külföldi diákok számára érdekes, korábban nem tanított tárgyakat javasoltam, például tantárgyat a társadalom marginalizált csoportjairól, vagy a modernizáció és a gyors gazdasági növekedés negatív társadalmi hatásait. A dékán enyhén indignált válasza erre az volt, hogy a program nem mutathat „negatív képet” Japánról a külföldieknek. A helyzet ironiája az, hogy az egyetem a tokiói agglomeráció egyik marginalizált csoportjaival bőven ellátott területe. Válaszom, mint mindig, az volt, hogy nem a képzeletet és a fantáziát kell szolgálnunk, hanem a diákok tényeken alapuló

tudását. Nincs a világon olyan társadalom, ahol csak szép és jó van. Minél realitásosabb képet nyújtunk a japán gazdaságról és társadalomról, az annál érdekesebb. Ráadásul - érveltem - ez, és csakis ez ösztönzi a diákok némelyikét arra, hogy továbbtanulását Japánban folytassa.

Néhány, a programban korábban „informális alapon” résztvevő kolléga a lakásomon hívott fel azért, hogy magánbeszélgetésben győzzön meg súlyos tévedésemről. Senki nem tudott meggyőzni. A program régi tanárai közül egy sem teljesítette a pályázatban előírt feltételeket. Nagyon komoly indulatokat váltott ki (egyébként a többi nemzetközi programban is, ahol később dolgoztam), egyértelmű, teljesítmény-centrikus szemléletem. Úgy tűnik azonban, hogy egymással ellentétes célokat nem lehet sehol a világon megvalósítani. Nem lehetett megmenteni a programot úgy, hogy minden marad a régiben, legfeljebb néhány formai változást vezetünk be amerikai kollégámmal együtt. Ami pedig az indulatokat illeti, ezek érthetőek voltak, de a kollégák elfeledkeztek arról, hogy ez nem magánakció. Engem az egyetem rektora bízott meg ezzel a feladattal, vagyis nem személyes szimpátiák alapján harcoltam a program sikeréért. Öt hónapnyi munka után az új program fölkerült a világhálóra, és a jelentkezők száma a korábbi ötszörösére emelkedett.

Mindaddig, amíg a program az átalakítás időszakában volt, nem tanítottam benne. Ezt egyetlen kolléga sem értette. Véleményem szerint ugyanis összeférhetetlen volt az új instruktorok keresése és kiválasztása (természetesen a kollégáimmal együtt) abban az esetben, ha én továbbra is belső ember vagyok, azaz egy álláshelyet elfoglalok, miközben ugyanerre az állásra pályázatot írtunk ki. A program átszervezéséért havonta harmincezer jent (akkori árfolyamon hatvanezer forintot) kaptam.

Mivel az egyetem nem Tokióban volt, a havi utazási költségem havi fizetésemnek csaknem hatvan százalékát felemésztette. Meggyőződésem volt, hogy a program átalakítása legfontosabb beruházásaim egyike, mert rengeteg új dolgot tanulhattam.

Teendőim az új program beindulása után sem csökkentek. Amerikai kollégám megnősült és feleségével együtt visszament Amerikába. Szövetséges nélkül maradtam. Csaknem hat hónapi programvezetés után fizetésemelést kértem (természetesen írásos kérvény formájában).

Elutasították, s hozzátették, hogy rendkívül ellenszenves az anyagias szemléletem. Ez a fizetés azonban mélységesen sértette önbecsülésemet, s azzal fenyegetett, hogy nem tudok visszatérni a munkaerőpiacra. Bejelentettem, hogy otthagynom a programot. A diákok szomorúak voltak ugyan, de sejtették, hogy komoly okom van a távozásra. Nagyon sokat köszönhetek ennek a munkának. Megtanultam a programszervezést és az órákon is rengeteget tanultam.

Akkori diákjaim közül néhányan ma Japánban dolgoznak, egyikük például az IKEA japán egységének vezérigazgatója volt 2010-ig.

A következő két évben további két egyetemen szerveztem nemzetközi csereprogramot, s ma is mindkettő kitűnően működik.

2000-ben elkezdtem dolgozni teljes állásban egy újonnan létrehozott egyetemen, Hamamacuban. Minden nehézség ellenére rettenetes izgalommal vártam azt a pillanatot, amikor igazi kolléga leszek, ráadásul egy vidéki városban. Akkor már elég jól tudtam japánul, tehát attól nem kellett tartanom, hogy nem leszek egyenrangú tagja a tanszéknek. Annak ellenére, hogy angoltanárként alkalmaztak, és hogy fizetésem az egyik legalacsonyabb volt az egyetemen, rengeteg kedvezményt kaptam az első években (szállásdíj térítése, utazási költségtérítés). Egyik pillanatról a másikra belecsöppentem egy vidéki kisváros életébe, melyről korábban semmiféle ismeretem nem volt. A kisváros (azóta városi rangot kapott) országos hírnevet szerzett magának például azzal, hogy a településen még átutazni sem engedte a japán maffia tagjait.

A három nagy cég jelenléte miatt (Suzuki, Honda és Yamaha) rengeteg külföldi (vendég)munkás él és dolgozik Hamamacuban. Tudomásom szerint az ország egyetlen települése, ahol a japánon kívül négy hivatalos nyelven van újság és helyi rádióadó. Ezek a portugál, a spanyol, az angol, valamint

a koreai.

A vendégmunkások jó része Dél-Amerika valamelyik országából jött. Jelenlétük elsősorban annak köszönhető, hogy a nyolcvanas évektől néhány óriáscég a kormány segítségével és aktív közreműködésével Dél-Amerikából hozott munkásokat, akiknek nagyszülei vagy dédszülei japánok voltak. Japán ugyanis a két világháború közötti időszakban több ezer eladósodott, rendkívüli szegénységben élő japán család kivándorlását támogatta, a többi között Dél-Amerika néhány országába. Az ő leszármazottaik dolgoznak ma Hamamacuban. Az állampolgársági törvény megkönnyítette a délamerikai, de japán származású emberek egyébként elég bonyolult vízumszerzését, hiszen az állampolgárság megszerzésének kritériuma Japánban a származás. Van ez alól néhány kivétel, de a külföldiek többsége nem szumó-bajnok vagy híres focista.

A település árszintje lényegesen magasabb, mint Tokióé, hiszen szinte minden kereskedelmi egység és a teljes városi közlekedést üzemeltető cég monopolhelyzetben van.

Hamamacu még valamiről híres, ez pedig a város japán lakosainak „sajátos” viszonyulása a külföldiekhez. Ottlétem alatt még az országos sajtóban is szerepelt egy eset, melynek szereplőit ismerem, s abban a szerencsében volt részem, hogy az incidens megtörténte után helyben követhettem az eseményeket. Ha most részletesen ismertetném, nem kerülhetném el a vádat, hogy eltúlzom ennek jelentőségét. A probléma azonban messze túlmutat egy-egy eseten. Hasonló, mint a bérelhető lakások esete: soha senki nem tudja bizonyítani, hogy az ingatlanügynökségek közül jó néhány nem ad ki külföldieknek lakást. Soha senki nem tudja bizonyítani, hogy a japán mindennapokban *láthatatlanul* azaz búvópatakként létezik az ambivalencia, és ez mindenkit érinthet, külföldit éppúgy, mint japánt. (Az utóbbiról egy japán nyelven nem tudó külföldi nem értesül, mert nem tudja követni japánul az eseményeket, például a napisajtóban.)

Hamamacuban számos nyilvános helyen (étterem, bár) külföldieknek nem javasolt a tartózkodás, mert a vendéglátóegység nem látja őket szívesen. Voltam én is olyan vendéglőben, amely kongott az ürességtől, de a pincér rezzenéstelen arccal mondta: sajnós minden asztal foglalt. Vannak bárók, ahol a bejáratnál angolul és japánul (!) ki van írva, hogy külföldieket nem szolgálnak ki.

Kérdésekre, hogy miért, a válasz az, hogy ez a japán törzsvendégek kívánsága, az üzlet tulajdonosa erről nem tehet.

A japán alkotmány a japánok jogbiztonságát garantálja. Japánban nem számít szabálysértésnek vagy bűncselekménynek a diszkrimináció, ha az nem japánok ellen irányul.

Az egyik órán, egy külföldivel történt „incidens” (szívemnek igen kedves szó ez japánul: *dzsihen*) után, megkérdeztem a diákokat, miért a nagy averzió a külföldiekkel szemben.

A válaszok többsége az volt, hogy a külföldiek nem ismerik a japán szokásokat, tehát veszélyesek. Mivel veszélyesek, ezért könnyebben követnek el bűncselekményeket, mint mi, mondta egy mosolygós kislány. Mire én azt válaszoltam, hogy akkor én is potenciális bűnözőjelölt vagyok, hiszen én sem ismerem jól a japán szokásokat.

A csoport egésze kórusban tiltakozott. A tanárnő az más, mondták szinte egyszerre.

A pontosság kedvéért elismételtem a korábbi logikát: a külföldi veszélyes. Én (is) külföldi vagyok. Tehát én is veszélyes vagyok. No, nem, mondták, a tanárnő esete más. Ennek a beszélgetésnek köszönhetem, hogy megértettem, az ambivalencia, a megkülönböztetés és elutasítás helyzettől függő, vagyis soha nem lehet bizonyítani.

Abban a városban, ahol legalább négy ország és három földrész munkásai teszik lehetővé a három nagy cég, s azok alvállalkozói számára, hogy termékeik továbbra is versenyképesek, azaz nyereségesek legyenek a világ összes országában, a lakosság csak ambivalenciával tud viszonyulni a külföldiekhez. Hamamacu többek között a külföldi (rendkívül olcsó) vendégmunkának köszönheti kiemelkedően magas életszínvonalát. Ez nehezen fér össze a fejekben a japán egyediséggel és kiválósággal.

S akkor jött az első tanszéki értekezlet. Japánul, immáron az egyetem főállású tanáraként ültem be életem első, igazi tanszéki értekezletére, s bevallom, kicsit izgultam. Először a tanulmányi osztály egyik beosztottja mindenkinek odaadta a csaknem húsz oldalas témajegyzéket. Az abban található napirendi pontok „kerültek megbeszélésre”. Minden egyes napirendi pont témáját más és más tanszéki kolléga olvasta fel egy papírról. Amennyiben igazán lényeges változásról volt szó, például a tanszék költségvetésének módosításáról, azt a napirendi pontot a tanulmányi osztály vezetője terjesztette elő, aki szintén egy papírról olvasott fel.

Ezalatt az összes kollégám (legalábbis az első fél órában) szóról-szóra követte a beszámolót, illetve az előterjesztést, ami természetesen a kiosztott anyagban is mondatról mondatra szerepelt.

Japánban voltunk, tehát magnetofon is kísért mindannyiunkat, azaz a teljes (csaknem négy óra hosszát tartó) tanszéki értekezletet rögzítették. Zavarba jöttem. Arra gondoltam, hogy nem lehet igaz, amit látok, és hallok. Igaz volt. Ezen az egyetemen tanultam meg a „japán típusú demokrácia” kifejezést, itt értettem meg, hogy a tanszéki értekezleten előterjesztett napirendi pontok elsőprő többsége (olykor mindegyike) az értekezlet előtt már eldöntött ügy. Mindaz, ami az értekezleten történik, az egyfajta intézményes, azaz a munkaadó és munkáltató közötti *tatema*e. Ez azt jelenti, hogy mivel mindent leírnak előre, s a tanszéki értekezleteken történő hozzászólások lényegében szimulálják a demokratikus döntéshozatalt, mindenki elégedett, s ritkán borul az előre elkészített konszenzus, azaz egyetértés.

Néha persze borul, jómagam is nemegyszer tanúja voltam egy nagyméretű homokszem csikorgásának a látszólag tökéletes gépezetben. A konfliktus, vagy az ellenvélemény egyformán a személyes csatornákon talál kompromisszumos megoldásokat: telefonon, egy vendéglőben vagy akárhol másutt. Jaj annak, aki ezt nem tartja be, és a nyilvánosság előtt emel súlyos kifogást! (Ezt a hibát természetesen a japán szokásokat nem ismerő külföldiek, s nagyritkán japán kollégák is elkövetik.) Tapasztalataim szerint ez minden kollégának a kétségbeesett, tehát utolsó próbálkozása, hogy sérelmét orvosolja. Ha ez sem segít, akkor bírósághoz fordul. (Ez utóbbi egyre gyakoribb.)

A hierarchikus szervezetekben, ahol az autoriter stílus az egyetlen közös nyelv, minden egyes alkalmazott rákényszerül, hogy bármiféle nyilvánosságot elkerülve személyesen „járja ki” saját helyzetének rögzítését, az esetleges kedvezményeket, vagy éppen a részleges felmentést a munkakötelezettség alól. A kari és tanszéki értekezleteken semmi sem hangzik el, amivel a főnökség előzőleg nem értett egyet. Ha mégis, akkor az többnyire nem a lényegre érinti. Újra meg újra elolvastam a szakma legjobbainak tanulmányait, mert azt akartam megtudni, ők hogyan interpretálják mindazt, amit én naponta összesen nyolc éven át, főállású egyetemi alkalmazottként tapasztaltam egy vidéki és egy fővárosi oktatási intézményben. Kizárólag azok a szerzők írnak a fentiekről, akik maguk is hosszú évek óta japán egyetemeken dolgoznak. Természetesen velük együtt tisztában vagyok azzal, milyen fontos *nem* beszélni a valódi helyzetről. Nekem mindkét egyetemen alá kellett írnom az általam hűségnyilatkozatnak nevezett dokumentumot. Ebben az áll, hogy senkinek, aki nem az egyetemen dolgozik, semmilyen információt (különösen az egyetem hírnevének ártót) nem adhatok át, illetve nem beszélhetek róla „külsőknek”. (Hogyan írhatnék például tényeken alapuló tanulmányt saját tanszékem tevékenységéről, ha ezt a szabályt követem? Második főállású munkahelyemen ugyanis a fenti szabály megsértése elbocsátást vonhat maga után.)

Nagy hát a csend. Áthatolhatatlan. Holott az egyetemek és főiskolák működését lehetetlen megérteni a tények nélkül. Szinte szürreális a hallgatás az egyetemek mindennapi működésének részleteiről. Két kolléga (ma már egyikőjük sem Japánban él) munkásságának kivételével eddig csak a megszépítő messzeségből készített elemzéseket olvastam az egyetemek valódi működéséről.

Az egyetemek, függetlenül attól, hogy magán- vagy állami (önkormányzati) tulajdonban vannak, szoros állami, minisztériális ellenőrzés alatt állnak. A 2004-től induló reformsorozat ezen nem változtatott. Éppen ellenkezőleg. A neoliberális fordulat a korábbinál sokkal komolyabb állami kontrollt és intézményi függést eredményezett minden egyetemen. Megszűnt a különbség a magán- és állami egyetemek közötti jogi distinkció, azaz mindegyik az állam közvetlen fennhatósága alá került, csak most már „tudományos” kritériumok alapján. Jól látható, hogy mialatt a japán felsőoktatási rendszer egy lépést tett előre, hogy a rendszert közelebb vigye a nemzetközi gyakorlathoz, ezzel egyidejűleg még jobban eltávolította a japán intézményeket ettől, egyszerűen az állami ellenőrzés kiterjesztésével.

A 2004-es reform előtti időszakban is a magánegyetemek költségvetésében szereplő állami támogatás biztosította a minisztériumi ellenőrzés jogát minden magánegyetemen.

Tapasztalataim szerint minden egyetem működése kettős pilléren nyugszik.

Ennek minden fontos eleme a magyar nyelvre szinte lefordíthatatlan adminisztratív (bürokrata) egységek kötelessége és felelőssége (japánul *dzsimmu* illetve *kjómu*).

Alapszabály minden, korábban japán egyetemen nem dolgozó tanár számára (ez különösen a külföldiekre érvényes), hogy az adminisztratív dolgozókkal kell jól működő napi kapcsolatot kiépíteni, mert e nélkül (kis túlzással) az órákat sem lehetne megtartani komoly fennakadások nélkül. Természetesen minden tanszék és minden kar minden egyes adminisztrátorának munkája részfeladatokra bontott, vagyis más foglalkozik a tanterembeosztással, más az elsőévesek órarendjével, és más a tanárok hivatalos utazásaival vagy éppen költségtérítésükkel.

Az adminisztratív osztály őrzi valamennyi tanár életrajzát, a diákok róla szóló értékeléseit, kurzusainak részletes leírását (ami az utóbbi hat évben már az interneten is olvasható). Az adminisztratív egységek lényegében az oktatási minisztérium kihelyezett egységei.

Egy egyetem és egy új tanszék létrejöttét követhettem közvetlen közletről, vagyis bepillantást nyerhettem abba, mi a tényleges szerepe az államnak a japán felsőoktatás irányításában, és hogyan zajlik a „kézi vezérlés”.

A rendelet szerint minden új tanszék, kar vagy egyetem létrehozása az oktatásügyi tárca engedélyéhez van kötve. Ez a világon mindenütt így, vagy hasonlóan zajlik. A tárca és az új oktatási egység tervezési időszaka a működés előtt minimum három évvel korábban kezdődik. Ebben a korai tervezési időszakban a minisztérium minden egyes mutatót kijelöl. Létszám, költségvetés, külföldi alkalmazottak aránya, tantárgyak, tanterv. Amennyiben az új oktatási egység alkalmazottainak tíz százaléka (az utóbbi időben 12 százalék) külföldi, a minisztérium engedélyezi az új egység működését, és biztosítja az ehhez szükséges pénzügyi fedezetet.

Az új tanszék (kar, egyetem) működésének első négy éve teljes egészében a minisztérium közvetlen ellenőrzése mellett folyik. A tárca egyúttal előírja a maximális oktatói főállású alkalmazottak számát - ami gyakran ki nem mondott létszámstopot is jelent —, az oktatás profilját, az óraszámot, s ami a legfontosabb, a felvételi keretszámokat.

A laikus természetesen azt kérdezi ilyenkor, milyen módon garantálja a minisztérium a terv megvalósítását-megvalósulását?

Az első és legfontosabb ellenőrzési mód a minisztérium néhány alkalmazottjának ideiglenes áthelyezése az új oktatási egységbe (egyetem, kar vagy tanszék). (A delegált dolgozói rendszer japán neve *sukkó*.) A második, hogy a minisztérium kötelezi a leendő új egység minden adminisztratív alkalmazottját a rendszeres beszámolóra a minisztériumnak. Ez mind szóban, mind írásban kötelező. Végül, a létrehozott oktatási egység finanszírozása közvetlenül a terv végrehajtásának a függvénye.

Mindez a gyakorlatban természetesen kissé áttekinthetetlen, különösen egy újonnan felvett, külföldi tanár számára.

Az nyilvánvaló minden egyetemen, hogy az intézmény tényleges döntéshozói a minisztériumi

alkalmazottakhoz hasonló képzettségű adminisztratív egységek. Az „akadémiai”, pontosabban tanári állásban dolgozók alárendeltek a bürokratikus érdekeknek és döntéshozatalnak. Mindig, mindenben, naponta.

Az egyetem tehát sokkal kevésbé oktatási intézmény, mint inkább a mindenkori egyetemi tanárok foglalkoztatója és a leendő munkaerő (a diákok) munkahelyekre történő közvetítője.

Természetesen mindez ritkán jelenik meg akár egy tanulmányban, akár egy szakkönyvben. Hiba lenne azonban azt feltételezni, hogy az egyetemek szigorú, csaknem kérélméletlen bürokratikus irányítása valamiféle titok a japán mindennapokban. Mindenki gyakorolja és tapasztalja ezt, aki egyetemen dolgozik, vagy éppen diákként néha megfordul az egyetem valamelyik épületében. Nemrég jelent meg egy interjú a japán egyetemek

legjobbának rektorhelyettesével, aki elismerte, hogy a japán egyetemek ma bürokratikusabban működnek, mint felettes hatóságuk, az oktatásügyi tárca. Az egyetemek többsége a minisztérium kihelyezett „osztályaiként” működik, mert olyan széleskörű döntési jogkör és tevékenység összpontosul a bürokratikus irányítás kezében. Annak ellenére, hogy egyetlen tanszék sem tudna működni szakképzett egyetemi tanárok nélkül (hiszen valakinek tanítania is kell), a szakmai, oktatási tevékenység elsősorban és döntően a bürokrácia, vagyis az egyetemi adminisztráció napi ellenőrzése és irányítása alatt áll.

Emiatt a legjobb kutatók, akik egyetemen dolgoznak, kénytelenek napi rendszerességgel együttműködni az egyetem adminisztratív osztályaival, azok tagjaival, mert ennek hiányában teljesen elszigetelődnének, és minimális munkaköri kötelezettségeiknek sem tudnának eleget tenni. A munkaköri kötelezettség leírásában sohasem szerepel az adminisztratív kötelezettségek többsége. Az egyetlen, amit a leírás tartalmaz, az a tanszéki értekezlet, melyen minden tanárnak kötelező részt vennie, havi rendszerességgel.

(Csak igazoltan lehet erről távol maradni.) Szó sincs a munkaköri leírások egyikében sem a tanszéki bizottságokról, melyek valamelyikében mindenkinek tagságot kell vállalnia, s ez a tagság két- illetve háromévenként cserélődik. Ezek a bizottságok szimulálják a demokratikus döntéshozatalt, hiszen a bizottság feje tartalmilag mindig az adminisztratív irányítással egyeztet, s nem a kollégákkal. Látszólag ez egy nagyon bonyolult rendszer, valójában azonban még egyetemi végzettség sem kell ahhoz, hogy valaki megértse.

A tanszék vezetői munkaidejüknek csaknem kilencven százalékát a tanszéki, a kari valamint az egyetemi adminisztráció vezetőivel töltik, különböző bizottsági megbeszéléseken. Ez is a demokratikus döntéshozatal és a döntéshozatal része. A probléma mindezzel csak az, hogy egyetlen bizottság sem hoz a vezetés és az adminisztratív irányítás „ajánlásaitól” eltérő javaslatot. A végeredmény pedig a tanszéki, kari értekezletek formális, tartalom nélküli rítussorozata, ahol senki semmilyen lényegi kérdésben nem dönthet, hiszen az értekezlet előtt minden eldől. Ezt az is bizonyítja, hogy amennyiben egy kollégának *egyéni* észrevétele, vagy *egyéni javaslat* van a tanszéki értekezleten, s nem elégszik meg annak informális közlésével, akkor azt az értekezlet előtt be kell jelentenie. Felveszik a napirendi pontok közé (szerepel a 20 vagy éppen 25 oldalas előzetes anyag napirendi pontjai között), majd a kolléga felszólal az értekezleten is. Szóban megismétli, ami a napirendi pontokról készült ismertetőben már egyszer röviden szerepel.

Természetesen személyi kérdésekben, vagy éppen a tanszék tagjainak ellenvéleménye esetén előfordul a tényleges szavazás, de ez kivétel, ami a fenti szabályokat erősíti. Ez vezet a többi között oda, hogy az egyetemi tanárok az adminisztratív vezetés döntéseinek próbálnak megfelelni, valamint a tanszékvezetőnek. Kevés egyetemi tanárral találkoztam tizenhét év alatt, aki adminisztratív kötelezettségeit elhanyagolta, vagy éppen csendben szabotálta. Akiknek ez sikerült, kizárták magukat a „döntéshozatalból” s ezzel rendkívül rossz helyzetbe kerültek, mégpedig a saját hibájukból. Megtűri őket a mechanizmus (engem is megtűrt), de minden intézménynek ezernyi eszköze van az illető lassú ellehetetlenítéséhez. Aki nem működik együtt a fent leírt

mechanizmussal, intézményesített személyi és szakmai kontrollal, arra nem sok jó vár (például előléptetése ügyében). Tapasztalataim ellenére ma sem értem az egyetemek működési alapelveit, s napi gyakorlatát.

Kétségtelen, hogy az egyetemi munka lényegének a tanítást és a kutatást tartom, ami formailag a japán egyetemek esetén is a legfontosabb két cél. Nyilvánvaló az is, hogy a helybeli alkalmazottak számára az egyetem szervezeti működése, napi rutinja természetes. Ebben a mechanizmusban azonban én kezdetben nem tudtam, később pedig nem akartam jobban részt venni, mint amennyit az egyetem kötelező minimumként előírt.

Ezeknek a kötelezettségeknek eleget téve azt reméltem, hogy a tanítás, valamint a publikációim megvédik szakmai és emberi integritásomat. Ebben is tévedtem, mert aktív és a szervezet céljait teljes egészében elfogadó napi *részvétel* nélkül az előbbi kettő nem sokat ér. (Nem szabad arról sem elfeledkezni, hogy a főállású tanárok előléptetése is adminisztratív döntéssorozat eredménye.)

Ez a mechanizmus vezet olyan aránytévesztésekhez is, mint az egyetemi órák látogatásának tilalma, a tanárok személyiségi jogaira hivatkozva.

Véleményem szerint egy öt óra hosszát tartó tanszéki értekezlet, amelyen senki nem része semmiféle döntésnek (mert az már az értekezlet összehívása előtt megtörtént), sokkal súlyosabb korlátozása minden alkalmazott személyiségi jogainak, mint egy kolléga óralátogatása.

Minden tanárról születnek mendemondák és kedves vagy éppen kevésbé kedves szóbeszéd. Rólam is született a tizenhét év alatt, nem is egy. Neveztek mozgó könyvtárnak és száguldó katalógusnak, hisz nemigen volt olyan könyv, melynek adatait ne tudtam volna kívülről, ha éppen igény volt rá. Számomra az egyik legkedvesebb diákvélemény az volt, hogy „a legmagasabb követelményeket támasztja a diákokkal szemben, s ha valaki igazán tanulni akar valamit, a Ferber valamelyik kurzusára kell járni. Egyébként biztos vagyok abban, hogy a tanárnő egy örült.” Valóban. Igaza van minden diáknak, aki éles szemmel felismerte, hogy valami olyat teszek, méghozzá rendszeresen, ami minden józan észnek ellentmond.

Súlyos félreértés lenne azonban azt hinni, hogy a diákok egyik pillanatról a másikra örömmel és lelkesen fogadták az erőfeszítéseimet. Ahelyett, hogy jó néhány kollégám módszerét alkalmaztam volna, azaz viccesen, de kérlelhetetlenül irreális követelményeket szabtam volna a sikeres vizsga letételéhez, az igazat és csakis az igazat mondtam minden kurzus első órájának első öt percében. (Több időt erre sajnáltam volna, hiszen a tényleges tanulástól rabolta volna el a csoport idejét.)

Nem kérdeztem meg senkitől a teremben, honnan jött (a nevekből ugyanis sejtettem), hogy ezzel újabb fél órát vegyek el a munkánktól. Nem voltam se kedves, se vicces.

Tudom, hogy rengeteg diák visszahőkölt az első órámon, és mindenkinek elmesélték mily borzalom a tanár, aki én vagyok.

Holott nem történt más, mint hogy nevén neveztem a célokat, amikért érdemes az órákra járni, felkészülni és a közös gondolkodás örömeiben osztozni.

Sokat segített természetesen az is, hogy az utolsó munkahelyemen gyakran annyi országból jöttek a diákok, ahányan voltak. (Gyakran 20-nál is több ország képviseltette magát.)

Nem tartott sokáig, amíg mindenki, kivétel nélkül megértette, mi az órák célja.

Nem a vizsga. Még csak nem is a saját személyem vagy éppen tudásom fitogtatása.

Az első év, vagyis két szemeszter után a diákok csaknem kilencven százaléka tudta, hogy óráimra csak akkor érdemes járni, ha tanulni szeretnének. Megértették.

A hír gyorsan terjedt, s sokan, akik az első órán visszahőköltek „nyersségetemtől”, egy vagy két szemeszterrel később visszajöttek. Én is megértettem, miért. Egyetlen visszatérő diákot nem kérdeztem arról, miért jött. Mindketten tudtuk.

Mendemondák keringtek rólam, hiszen a tanári szerep valóban egy különleges helyzet. Soha nem közöltem magamról semmiféle személyes információt.

A diákok egymás között versenyezni kezdtek, ki a legjobb a következő órán. Amikor kollégámnak helyettesítenie kellett engem, nem értette, hogy a diákok miért kérnek plusz (azaz a kötelező irodalmon felüli) szuvenírt (azaz japánul *omijagét*). Ma sem érti, hogyan értem el azt, hogy a diákok többet akartak olvasni, hogy az órákon jobban teljesítsenek.

Három év, azaz hat szemeszter után a diákok nagy részének az volt a véleménye, hogy az a legokosabb közöttük, aki az én kurzusomra (is) járt.

Lehet tehát igazán szeretettel és örömmel tanítani még abban a környezetben is, ahol sok szól ez ellen.

Tizenhét év alatt legalább ezer diákot tanítottam. Többet tanultam tőlük, mint bármelyik szakmai leírásból. Ezért aztán a köszönet kevés, hogy kifejezzem mindazt, amit együtt csináltunk Japánban 1993 és 2010 között.

歴史

Reksi: Történelem

A KIBESZÉLHETETLEN történelem

Gazdaságtörténész vagyok. Japánban azonban lehetetlen volt gazdaságtörténetre akár gondolni is, amíg a modern kelet-ázsiai történelmet sem tudtam. A legnehezebb ismét a szembenézés volt, mégpedig a saját tudatlanságommal. Rég nem voltam már pályakezdő fiatal, alig emlékeztem már arra, milyen is volt az az időszak. Szárnypróbálgatásom valószínűleg mulatságos volt a külső szemlélőknek. Nekem kevésbé.

Nem sok eredménnyel járt az indulásom előtt lebonyolított „felkészülésem” sem. Kapkodva és csaknem pánikban keresgéltem valamit a könyvtárakban Japánról. A legnagyobb baj az volt, hogy nem tudtam, mit keressek.

A gimnáziumban alig tanultunk valamit erről az országról. Rémllett az Anti-Komintern paktum, tudtam, hogy Japán Hitler és Mussolini szövetségese volt. Természetesen az atombomba ledobása is ismert volt számomra, de ennél többet nem tudtam felidézni. Annyi derengett, hogy a japán gazdaság (hasonlóan a náci Németországhoz) komoly technológiai fejlődést és jelentős ipari kapacitásokat mondhatott magáénak. Hosszas keresgélés után mindössze egyetlen magyar nyelvű kötetet találtam a japán gazdasági fejlődésről. Kicsit elszomorodtam, amikor a könyvet végigolvastam, mert semmit nem tudtam meg a japán gazdaságról. Rengeteg könyv volt azonban „japán építészet” címmel, a kabuki-színházról, a japán fotóművészetről, de ami a japán történelmet illeti, szinte semmit sem találtam. Az egyetlen engem érdeklő könyv szerzőjét személyesen is ismertem. Ez azonban nem változtatott azon, hogy nem sokat tudott a japán gazdaságról, illetve annak történetéről. Később sokszor járt Japánban, megkeresett engem is, de a nyelvet sohasem tanulta meg, és otthoni tudományos elismerései nem igényelték az alapos szakmai tájékozódást sem.

Még otthon voltam, amikor néhány japán pénzügyi lap megjelent a hazai pénzpiacon. Részt vettem a Bankárképző alapításában. Az új oktatóközpont célja pénzügyi szakemberek képzése volt.

A Bankárképzőbe én is jártam egy tanfolyamra. A sikeres vizsgázók jutalma egy három hétig tartó japán utazás volt. Munkahelyi főnököm azonban nem engedett el. Kijelentette, hogy Japán „nem egy nagy szám”, hiszen ő már többször is volt ott, és alig van látnivaló. Szívesen hittem volna neki, ha én is láttam volna, amit ő. A baj azonban az volt, hogy ő javasolt engem a Bankárképzőbe.

Ráadásul aláírásával garantálta, hogy elmehetek Japánba. Ma is rejtély, miért gondolta meg magát. Tény azonban, hogy kirúgással fenyegetett, ha mégis elutazom a többiekkel.

A csoport tehát nélkülem ment el, de hazatérésük után többen meghívtak, hogy együtt nézzük végig a videofelvételeket, amelyeket Japánban készítettek. A buli után az egyik barátnőm vitt haza. Az autóban azt mondtam neki, fogalmam sincs róla, hogy mikor, de egyszer majd elmegyek én is Japánba, még hozzá hosszú időre. Két évvel később mentem el egyetemi tanárként Tokióba. Közvetlenül az elutazásom előtt felkerestem egy fiatal közgazdászt, aki részt vett Japánban egy hathónapos pénzügyi továbbképzésen.

Minisztériumi államtitkárként fogadott hivatalában. Izgatottan érdeklődtem tőle a japán pénzpiacról és a pénzügyi intézetekről. Egyre csalódottabban hallgattam a pénzügyi szakembert, mert még nekem sem tudott újat mondani.

Kérésemre belekukkanthattam abba a tankönyvbe is, melyet a tanfolyamon használtak. Ez egy jól ismert (s még csak nem is a legkorszerűbb) amerikai makrogazdasági kiadvány volt. Nem mondtam, de meggyőződésem volt a csaknem húsz percig tartó beszélgetés után, hogy az államtitkár az égvilágon semmit nem tud a japán pénzügyi szektor működéséről. Ha mégis, azt szigorúan bizalmas információként kezelte, vagyis ismereteit nem osztotta meg velem. (A tanfolyam költségeit a japán EXIM Bank fizette.)

Japán részvétele a hazai piacgazdaság megteremtésében mára már szinte feledésbe merült, holott

a hosszúlejáratú kölcsönök, a Bankárképző alapítása, valamint a magyar szakembereknek Japánban tartott tanfolyamok különösebb hírverés nélkül, ám nagyon hatékonyan készítették elő a magyar piacot a japán beruházásokra. Mindez 1989 és 1992 között történt.

A kelet-európai térségben Magyarország vette fel a legtöbb hosszúlejáratú kölcsönt japán pénzügyintézetektől. (Ebben az időszakban a magyar gazdaság teljes külföldi adósságállományának csaknem hatvan százaléka, a hosszúlejáratú kölcsönöknek pedig kétharmada japán pénzügyintézetektől származott.)

A japán kölcsönnyújtás azonban nem járt együtt a kereskedelmi kapcsolatok bővítésével. (A működőtőke behozatala ezen nem változtatott.) A „kedvező feltételű” hitelek emiatt komolyan veszélyeztették a magyar pénzügyi stabilitást. 1990-ben még az is felmerült néhány, zárt ajtó mögött folytatott tárgyaláson, hogy a magyar valuta árfolyamát esetleg a japán jenhez lehetne kötni, s ezzel a forint részleges konvertibilitásának megteremtését is el lehetne érni. A tervből végül nem valósult meg semmi.

Sokat tanultam, s szerettem volna a szomszédaimmal is beszélgetni mindarról, amit Japánról olvastam.

A környezetemben élő emberek azonban nem tudtak segíteni, hiszen aki semmiről nem tud semmit, azzal nincs miről beszélgetni. Arra gondoltam először, hogy az Európáról és a volt Szovjetunióról megszerzett tudásom talán segít a szakmai kapcsolatok megteremtésében. Tévedtem. Környezetemben nagyrészt amerikai kutatók voltak. Szinte állandóan a japán-amerikai összehasonlításokat hallgattam, s egy kukkot sem értettem a beszélgetésekből. Évekkel később úgy fogalmaztam, hogy a „nyugatiaknak” túl keleti voltam, a japánoknak pedig nem voltam elég „nyugati”. Valószínűleg ez volt az egyik oka annak, hogy nehezen találtam szakmai partnerekre, akikkel kölcsönösen és jól megértettük volna egymást.

Mivel nem japán szakos voltam (azaz szakmám nem a japanológia volt), elveszetten bóklásztam a komoly szakértők között. Gyorsan rájöttem, hogy ezen a téren nekem kell alkalmazkodnom, azaz lehetőleg mindent megtanulnom, amit a japanológusok tudnak. Ha nem ezt teszem, reménytelen a szakmai párbeszéd. Itt meg kell állnom egy pillanatra, mert az olvasónak szinte elképzelhetetlen, mibe csöppentem. Sohasem jártam angol nyelvű egyetemre és nem tudtam a Japánnal kapcsolatos minimumot sem. Semmiben nem voltam tehát rutinos. Hiába voltak előnyeim a kelet-európai és orosz gazdaságfejlődés terepén, ez senkit sem érdekelt mindaddig, amíg nem értem el a Japánnal foglalkozó (nagyrészt amerikai és angol, valamint ausztrál) társadalomtudósok szakmai szintjét. Későn jövő térségből érkeztem, sokat tudtam a „felzárkózás” gazdasági buktatóiról. A japanológusokhoz képest komoly ismeretekkel rendelkeztem a szovjet és kelet-európai erőltetett iparosításról, a hadigazdálkodásról: röviden, nem voltam pályakezdő. Ők azonban, a korábban említett Chalmers Johnstól kivéve, nemcsak kezdőnek, de furának és kissé tudatlannak tekintettek.

Japánul nem tudtam elég jól, angolul pedig soha nem írtam nemzetközi színvonalon tanulmányt. Külön meg kellett tanulnom a szakma nyelvét angolul, ezzel két évet töltöttem, a japán nyelvi környezetben, magyar gondolkodással és szemlélettel.

A kilencvenes években ugyan egyre több japán szakmunka vált angolul is hozzáférhetővé, a japán szerzők munkáinak angol nyelvű változata és az eredeti mű azonban jelentős mértékben különbözött egymástól. Az olvasónak néha az a benyomása támadt, hogy csak a mű szerzője volt azonos.

Ez a nyelvet cenzúraként felhasználó szemlélet eredménye, amelyre Japánban (is) rengeteg példa van. A társadalomtudósok némelyike ezt egyenesen nyelvi nacionalizmusnak hívja.

Arról már nem is szólva, hogy a Japánnal kapcsolatos mítoszipar (nevezik imázs-iparnak is), az egyik legsikeresebb export-ágazata az országnak. Nincs abban semmi különös, ha egy ország

mindent megtesz azért, hogy a külvilág kedvező képet alakítson ki róla, hiszen ez a nemzetközi kapcsolatokban éppúgy fontos, mint a turizmusban. Japán esetében azonban a realitás és a „kedvező kép” csaknem ellentétes egymással.

Az elmúlt évtizedekben szinte akadálytalanul került el- és befogadásra mindaz a világban, ami enyhén szólva köszönőviszonyban sincs a japán hétköznapokkal, azaz a tényleges helyzettel. Ez japán részről természetesen önvédelem, ami azonban csak akkor derül ki, ha valaki hosszabb ideig él az országban, s nem külföldi cég alkalmazottja, hanem éppúgy él és dolgozik, mint a helybeliek. Ezeket a különbségeket a valódi illetve a külföldnek exportált országkép között először nem értettem. Később megpróbáltam a *honne* (tényleges helyzet) és a *tatemaie* (elvárt helyzet) kettősségével magyarázni. Ennél azonban ez a jelenség kissé bonyolultabb.

A Japánban továbbtanuló Ázsián kívüli országokból jövő diákokban természetesen él egy kép Japánról, amikor megérkeznek. (Esetemben ez nem így volt, mert szinte semmilyen információ nem volt Japánról.) A valóság számos esetben okoz „kultúrsokkot”. A probléma azonban az, hogy ennek elsősorban nem a japán kultúra mássága az oka (hiszen minden kultúra más), hanem az ország zártsága. Pedagógusként rengeteg időt töltöttem el kétségbeesett diákok megnyugtatóásával, megtépzott önbizalmuk helyreállításával. Megpróbáltam segíteni mindazoknak, akik bajban voltak, mert semmit sem értettek mindabból, ami körülöttük zajlott. (A helyzet ugyanis ismerős volt.)

Ma is elszomorodom, ha felidézem, hányszor nem tudtam segíteni, mert a diák megfutamodott a rá váró nehézségek elől. Szerencsés esetben félbeszakította tanulmányait és hazament. Kevésbé szerencsés esetben belebetegedett a küzdelembe. A kilencvenes években a legtöbb egyetemen nem volt angol nyelven működő lelkesítő-szolgálat a nyugati diákok számára. Nekem nem ez a szakmám, márpedig komolyabb probléma esetén a megoldás szakember segítségét igényli. Az egyetemeknek kétségtelenül fontos a külföldi diákok jelenléte Japánban, de az intézmények döntő többsége nincs felkészülve a „problémás” helyzetekre. Abból indul ki szinte minden egyetem, hogy a külföldi diáknak mindent meg kell szoknia és tanulnia, bármilyen nehéz is. Ha erre mégis képtelen, az az ő hibája (gyengesége, alkalmatlansága miatt).

Hetente legalább két cikket írtam a Magyar Hírlapnak. Minden cikkre fel kellett készülnöm, hiszen annyira hiányos volt a tudásom. Politikai, gazdasági, nagyrítván pedig kulturális eseményekről tudósítottam (annak ellenére, hogy sohasem nevezett ki a napilap főszerkesztője a lap tudósítójának, mert nekik ez volt a legolcsóbb megoldás.) Minden cikk témája felért egy egyetemi vizsgával. Ma, újraolvassva a cikkeket, nincs miért szégyenkezni. Ennek ellenére a tanulás újabb és újabb tanulást követelt, mert a japán rendszer egésze nehezen érthető és rejtőzködő. Vállalatokról akartam írni vagy éppen bankokról, de azt sem tudtam, hogyan kell a nevüket kimondani. Fogalmam sem volt a cégek eredetéről, működéséről vagy éppen a pénzügyi szektor szerepéről a japán gazdaságban. A legnagyobb fejtörést azonban a politikai események okozták. Ezen a területen derült ki ugyanis azonnal, mennyire nem tudok semmit a japán politikai rendszerről. (Kár tagadnom, hogy ma is vannak ebben hiányosságaim.)

Lemondott például az egyik miniszter, mert tagadta, hogy 1893 és 1945 között Japán *gyarmatosította* volna a szomszédait.

Szerinte a japán kormány akkoriban nem tett mást, mint felszabadította Tajvant, Koreát, Mandzsúriát a nyugati (gyarmati) elnyomás alól. A japán felszabadító akciók nem nevezhetők gyarmatosításnak, mert ugyanaz az etnikai népcsoport (a japán) anektált ázsiai népcsoportokat. Japán tartózkodásom első éveiben számos miniszternek kellett lemondania a fentihez hasonló „elszólás” miatt. Minden ilyen nyilatkozatot ázsiai diplomáciai tiltakozás követett, majd a miniszter lemondott. Hogyan írjak erről értelmes cikket a hazai olvasóknak, ha sohasem hallottam a japán gyarmatosításról és annak ideológiáiról?

Minden elérhető információt tudásom gyarapítására használtam, köztük a televízió történelmi filmsorozatait és különböző interjúkat is.

Véletlenül akadtam rá az állami TV csatornán (az NHK-n) egy délelőtti műsorra, mely „keresőszolgálat” volt. A műsorban Kínában felnőtt japánok keresték japán hozzátartozóikat. A stúdióban ültek, tolmács fordított, hiszen egyikőjük sem tudott japánul. Kezükben megsárgult anyakönyvi kivonatok, foszladozó levélkéék és egy-egy mosolygós gyermekkori fénykép lapult. Megrendítő látványt nyújtottak.

A stúdióba meghívottak kivétel nélkül a háborúban „hátrahagyott” gyerekek voltak. Szüleik Kínában dolgoztak, pontosabban a Japán által 1931-ben elfoglalt Mandzsúriában. 1945-ben, a Vörös Hadsereg és a kínai csapatok előrenyomulásakor azonban saját biztonságuk érdekében ismerőseiknél vagy szomszédaiknál hagyták a gyermekeiket. A menekülés és túlélés szinte reménytelen volt csecsemőkkel és karonülőkkel. Ezért hagyták őket szüleik Kínában. A felnőttek valószínűleg abban reménykedtek, hogy később újra láthatják gyermekeiket. Nem így történt. A Kínában hátrahagyott gyerekek csaknem öt évtizeddel később felnőtként, kétségbeesetten igyekeztek rokonaikat megtalálni. Kivétel nélkül hatvan év körüli emberek ültek a stúdióban. A fényképek és levelek tárgyi emlékként szerepeltek, hátha valamelyik őket látó rokon ezek alapján felismeri saját gyermekét. Bennem azonban a műsорт nézve szinte azonnal megfogalmazódott a helyzet tragikumája: ha a múltban nem keresték ezek a szülők a gyerekeiket, mennyi esély van arra, hogy most jelentkeznek? A műsorból nem derült ki, hányan találták meg hozzátartozóikat. A második világháború - akárcsak Európában, vagy a volt Szovjetunióban - milliókat kényszerített otthonuk elhagyására. A japán gyarmatbirodalmon belül sem volt ez másként. A több mint hárommillió japán állampolgárt, aki a birodalomban, azaz nem Japánban harcolt vagy dolgozott, vissza kellett juttatni otthonába. Ugyanez természetesen lényegesen nagyobb népességet érintett a gyarmatosított, majd felszabadult területeken.

Ez a sorozat kérdések özönét indította el bennem. Mikor, mi és *miért* történt? Pontosan úgy tettem mindezt, ahogyan néhány tanár tanított engem. Ezt a módszert használtam a cikkek írása közben is, mert az újságírás hármasszabálya is ez. A diákokkal később ugyanezt a módszert használtam, azaz előbb a tények, s aztán a miértek. Gondolatban tehát nagy utazás előtt álltam - várt rám a japán történelem.

Japánnak gyarmatbirodalma volt. Nem tudtam róla. 1931-ben katonai akció segítségével annektálta Mandzsúriát. Sohasem hallottam erről. Háborút indított Kína ellen 1937-ben, amelyet természetesen 1945-ben elvesztett, de az 1937-es nankingi mészárlásról sem volt fogalmam. Mi történt Kelet-Ázsiában 1931 és 1945 között? Eleinte szinte biztos voltam abban, hogy az óráimra járó diákok többsége segít nekem, azaz megválaszolja néhány kérdésemet.

Nem így történt, s ettől az addigi bizonytalanság gyanakvássá fokozódott bennem. Én, a tanár, jöttem zavarba válaszaiktól. Felhívták figyelmemet Hirosimára és Nagaszakira. Jóindulattal, megértően magyarázták el, hogy Japán a világ egyetlen országa, ahova ledobták az amerikaiak az atombombákat. Néhányuk a hirosimai békemúzeumot javasolta, ahol minderről részletes információt kaphatok.

Rám jellemző makacssággal én újra meg újra a harmincas évekről kérdeztem őket. Erre azonban hosszú csend volt a válasz. Megértettem, itt valami újabb titok lappang.

Kiderült, hogy a középiskolai tananyag mindössze három oldalban foglalja a második világháború japán történelmével. Ennek azonban kétharmada a világon mindenütt jól ismert két fénykép. Az egyik az atombomba „gombafelhője”, a másik pedig a megsemmisített Hirosima látképe. Nincs szó a japán gyarmatbirodalomról, annak szerepéről, nincs szó a nankingi tömegmészárlásról, valamint nincs szó az Ázsiában történt pusztításokról. Ez a kilencvenes évek végétől változott valamicskét, de nem sokat.

A tankönyvet olvasva mindenkinek az a benyomása támad, hogy Japán a második világháború

áldozata volt. Csaknem egy évtizeddel később az általános és középiskolai tankönyvek egy része az említettél valamivel többet tartalmazott a japán agresszióról, de ismét fotókkal illusztrálva. A szülők azonban tiltakoztak, hiszen 12-13 éves gyermekeknek nem feltétlenül a megkínzott és kivégzett áldozatok fényképein keresztül kell megtanulniuk a japán történelmet. Szöveges magyarázat ugyanis a képekhez alig volt.

A kilencvenes évek második felében néhány társadalomtudós és egy népszerű képregény-szerző (Kobajasi Josinori) társulatot alapított a történelemoktatás megújítása és reformja érdekében. Emlékszem, amint a mozgalom vezetőinek nyilatkozata után a Tokiói Egyetem egyik leghíresebb gazdaságtörténésze keserűen felsóhajtott: „Az én generációm azért tanult és publikált, hogy ez még egyszer ne történhessen meg Japánban.”

1996-ban, a társulat megalakulásakor, az egész ügy néhány értelmiségi ártalmatlan kedvtelésének tűnt. (Nekem azonban szinte azonnal gyanús lett, mivel nyilatkozataik egyértelműen jobboldali és sovinszta stílusra emlékeztettek.)

A kissé hosszú névvel induló mozgalom „Japán egyesület a történelem tankönyvek reformjáért” alig két év alatt országos ismertségre tett szert. Az alapító tagok úgy látták, hogy Japánban megérett az idő a pozitív történelemszemlélet kialakítására, mely nélkülözhetetlen a hazafias szemléletű ifjúság neveléséhez. Elég volt a mazochista történelemszemléletből, mellyel az ifjúságot a történelemkönyvek mérgezik. Nem bűnlajstromot kell tanítani, hanem a japán történelem szépségeit. A hazafias nevelés első és legfontosabb eszköze a történelemoktatás. Ezért a társulat új tankönyvet készített és az meg is jelent. Az oktatásügyi minisztériuma a szokásos revíziók után engedélyezte az „Új történelem tankönyv” forgalomba hozatalát. A társulat arra számított, hogy az eladott tankönyvek között legalább tíz százalékos értékesítési hányadot ér el. Az elért „siker” azonban mindössze 0,039 százalékos volt (azaz összesen 543 példányt vásároltak meg). 2006-ban azaz négy évvel később ez az arány 4912 példányra nőtt (0,39 százalékos piaci részesedés).

A történelemtankönyvek kivétel nélkül a „tények, valamint a politikailag semleges, objektív szemlélet” szellemében íródnak - legalábbis az oktatási tárca szerint. Ez az érvelés, a jól ismert „objektív és semleges” történelem, azonban fikció. A tények elhallgatása kétségessé teszi a tárgyilagosságot. Az objektív szemlélet megvalósíthatatlan, ha a tények egy része ismeretlen vagy nyelvileg „felvizezett” (amire a japán, csakúgy, mint minden más nyelv, alkalmas).

A jelenleg forgalomban levő történelemtankönyvek nagy része világos politikai szemléletet tükröz, mégpedig leplezetlenül. Japán áldozat-szerepének hangsúlyozása csaknem teljes egészében zárójelbe teszi mindazt, ami 1945 augusztusa előtt történt Japánban, a gyarmatokon és a harctereken. Természetesen nem Japán a világ egyetlen országa, ahol a történelemoktatás a politika szolgálóleánya és kétséges, hogy valaha az élet tanítómestere válhat-e belőle.

Az azonban tény, hogy az USA atombomba-támadása, valamint a japán háborús bűncselekmények megítélése a két ország közötti kapcsolatokban semlegesítették egymást.

A két hatalom (egy ázsiai és egy nyugati) egyszerre volt áldozat és bűnös. Ebből a kettős szorításból mindkét fél kitartó próbálkozása ellenére nem sikerült kitörnie egyiknek sem. Minél hosszabb idő telik el, annál kevesebb esélye van a megoldásoknak. Jó példa erre az az Amerikában a kilencvenes évek végén közzétett lista, amelyben „japán háborús bűnösök” nevei szerepelnek, akiktől *emiatt* az amerikai bevándorlási hatóság megtagadja a beutazási engedélyt, azaz a vízumot. Ez a lista bizonyára hatásos hír volt a médiában, de aligha lesz bármilyen gyakorlati következménye. A listán szereplő személyek idős emberek, s nem valószínű, hogy amerikai utazást terveznének.

A diákok azt is elmondták, hogy az egyetemi felvételi feladatok között nem szerepel egyetlen, 1868 utáni időszakra vonatkozó kérdés sem. Akiket tanítottam, alig tudtak valamit saját országuk újkori, modern történelméről. (2009-ben láttam az első olyan felvételi tesztkérdést, mely a gyarmatosított

Koreára vonatkozott.)

Kár lett volna erre időt fecsérelni, magyarázta nekem mély meggyőződéssel az egyik diák. Azt is hozzátette, hogy sem a dzsukuban sem a jobikóban nem foglalkozott a tanár semmivel, ami nem szerepelt a korábbi évek felvételi anyagában. A középiskolák nagy része természetesen ugyanezt a gyakorlatot követte. Elképedtem.

Milyen tudatossággal és felelősséggel bír az a fiatal, aki semmit sem tud saját társadalmának egyik legizgalmasabb korszakáról, a modernizációról, a nyugati nyitásról, azaz Japán sikereiről és kudarcairól? Miért nem lehet tanítani a japán gyarmatbirodalmat? Mi az oka annak, hogy a diákok sohasem hallottak sem Koreáról, sem Tajvanról, mint japán gyarmatról? Miért hirdet az egyetem „Postcolonial studies” címmel kurzust (a gyarmatosítás utáni időszak tanulmányozása), ha a gyarmatokról sem tud semmi lényegeset az egyetemista?

Hogyan történhet meg a világ második legnagyobb gazdaságában, hogy a fiatal generációk nem hallottak semmit Japán 1931 és 1945 közötti történelméről?

Ez a kérdés akkor merült fel bennem, amikor kiderült, hogy az óráimra járó diákok betéve tudják a japán gazdaság hatvanas években elért eredményeit (különösen a 10 illetve 12 százalékos évi növekedést a hatvanas években.)

Azt is mindenki egyszerre mondta, szinte kórusban, hogy Japán a világ második legerősebb és legnagyobb gazdasága. Ez ugyanis felvételi anyag az egyetemeken.

Ugyanezek a diákok azonban a japán bankjegyeken szereplő arcképek egyikéről sem tudták, hogy kit ábrázol, és miért fontos a japán történelemben. Egyetlen japán diák sem tudta, hol van az értéktőzsde, de azt sem, merre kellene keresni a Japán Nemzeti Bank épületét. Ezért minden modernizációt tanuló diákkal elmentünk a Jegybankba és a tőzsdére, és ott tartottam meg egy-egy órát.

1995, a második világháború befejezésének félévszázados évfordulója szintén sokat segített a tájékozódásban, mert Japánban jelentős változások történtek, éppen az évforduló alkalmából.

Annak ellenére, hogy a japán kormányt nem hívták meg az ötvenedik évforduló nemzetközi ünnepségeire, a japán könyvpiac, valamint az írott és elektronikus sajtó hirtelen tele lett új dokumentumokkal és új kutatási eredményekkel. Még a középiskolák némelyike is részt vett a megemlékezésekben egy-egy interjú elkészítése erejéig. Az egyikre ma is szinte szó szerint emlékszem, mert az indította el bennem a bizonytalanságot és főleg a gyanakvást a japán „hivatalos” történelemfelfogással kapcsolatban. A csaknem egy órás riportfilm hibátlan.

A képernyőn egy hetven év körüli, mosolygós ember elmeséli, hogy 1938-ban a kínai frontra küldték, s a háború végéig ott harcolt.

Amint meghallotta a kapituláció hírért, melyet maga Hirohito császár olvasott fel a rádióban, a hihetetlen kellett elhinnie, „a kibírhatatlant kellett kibírnia” (idézet Hirohito császár beszédéből). Ez a mondat jelentette a japán vereséget. Maga a szó, *vereség* nem hangzott el a beszédben. Évtizedekig a szó - „elveszett” - is tabunak számított. Japán a két atombomba ledobása után feltétel nélkül kapitulált. Bejárta a világot az a fénykép is, amely megörökítette a rádióbeszédet hallgatók arcán tükröződő kétségbeesést és hitetlenséget. (Rengetegen sírtak és többen rituális, azaz hagyományos ön-gyilkosságot követtek el a kapituláció után.)

El kellett tehát fogadni az elfogadhatatlant. Bele kellett törődni, hogy a japán társadalom erőfeszítései hiábavalónak bizonyultak. A gyarmatbirodalom is elveszett, vele együtt vált „múlttá” az összes gyarmati beruházás, létesítmények ezrei és sok minden más.

Az idős ember, miközben felidézte a császár beszédét, újra átélte a vereséget, s arcán leírhatatlan szomorúság tükröződött. Mint mondta, félt mindattól, ami a háborúban legyőzött katonákra, azaz rá is várt.

A mosoly újra visszatért az arcára, amikor elmesélte, hogyan hagyta Kínában a valódi nevét, hogyan égette el személyes iratait, s hazatérése után miként jelentkezett be a helyi polgármesteri

hivatalban, most már új néven. A háborút és az atombomba ledobását követő káoszban ezt viszonylag könnyen megtehetette. Bevonulásakor ugyan két gyermeket és feleséget hagyott hátra, de őket sem látta soha többé. Lemondott mindenkiről és mindenről, előző életéről. Halottnak nyilvánította magát, hogy életben maradjon.

Sikeres hazatérése után új névvel kezdett új életet, s az interjúban sem mondta meg eredeti, azaz valódi nevét. Újra családot alapított, megnősült, további két gyermek apja lett, ma már unokái is vannak. A két televíziós műsor között nem nehéz felfedezni az azonosságot. Nem pusztán az elhallgatott, és ma már kibeszélhetetlen egyéni történelemről van szó. Az életben maradás feltétele mindkét esetben lemondás az emberélet alapvető viszonyairól, a gyerekről, a saját személyiségről.

Vajon hányan teheték ugyanezt? Milyen eszközökkel lehetett nemcsak túlélni, de átélni a vereséget abban az országban, ahol mindenki, kivétel nélkül a császárért harcolt? Hogyan vált valaki egy másik emberré a túlélés érdekében? Miként gondolt eredeti nevére és „előző” életére? Hogyan magyarázta el önmagának, hogy új élet kezdődik? Valódi volt-e a felejtés, vagy csak úgy kellett tenni, mintha elfelejtette volna?

A fél évszázadon át tartó hallgatás (mindkét esetben) eszembe juttatta a japán mindennapok egyik fontos alapelvét a: a kellő ideig tartó hallgatás megöli a problémát. (A japán kifejezés *mokuszacu*, azaz hallgatással ölni.)

Meggyőződésem, hogy a japán társadalom tagjainak jelentős része súlyos árat fizet a hallgatásért, még akkor is, ha ez nyilvánosan nem derül ki. Rengetegen látogattak el (magánemberként) Kínába, sokan keresték fel azokat a helyeket, ahol katonaként szolgáltak. Számos dokumentumfilm örökíti meg egykori japán katonák szembenézését mindazzal, amit tettek vagy éppen elmulasztottak megtenni. Ez azonban a privát történelem. Nehéz tanítani mindezt, mert ellentmond a hivatalos történelemfelfogásnak, ha egyáltalán van ilyen Japánban. Könnyen lehet minderre azt mondani, hogy ez a sokféleség éppen a demokrácia egyik fokmérője. Mégis, európaiként nehéz (nekem pedig lehetetlen) elszakadni az egyoldalú szemlélettől, mely szerint a háborús bűnök elévülhetetlenek. A társadalmi szembenézés a jövő generációinak fontos, hiszen nehéz elképzelni, hogy a múlt ismerete nélkül a felelős, autonóm állampolgárok felismerik az esetleges veszélyt, s fel is lépnek ellene.

A történelem az élet tanítómestere, hallottam a gimnáziumban Vásárhelyi Editet (nekem Edit néni), aki életem legjobb történelem tanára volt. Neki és óráinak köszönhetem, hogy tanár lettem. A latin mondást gyakran idéztem magamnak, mert egyre nagyobb kíváncsisággal figyeltem minden Japánnal kapcsolatos, második világháborús hírt, cikket, tanulmányt és könyvet. Ma is nyugtalanság fog el, ha eszembe jut Gavan McCormack könyve, s különösen a kötet háborúval kapcsolatos fejezete. A könyv címe angolul: *The Emptiness of Japanese Affluenc* (magyarul: A japán gazdagság semmitmondása).

A könyvet első megjelenése után számos nyelvre lefordították, köztük kínaira is. McCormack könyvének köszönhetem, hogy szégyelltem magamat. Hetekig égett az arcom. Elítéltem magamat azért, mert minderről nem tudtam, s haragudtam magamra, hogy mindennek elhittem az ellenkezőjét. Ebben a könyvben olvastam először a mai napig tisztázatlan, „elmaszatolt”, kibeszélhetetlen és a mindenkori japán kormány szerint nem létező eseményekről, melyeket Japán 1931 és 1945 között követett el. Az nem lehet, gondoltam hosszú hónapokig, hogy mindezt nem tanítják Japánban. Az nem lehet, hogy mindez a feledés és felejtés jótékony homályába süpped. Az nem lehet, hogy én ezzel akár hallgatólagosan is azonosuljak. Végül, elképzelhetetlen ma is (s remélem ez a kötet is tanúsítja), hogy mindezt ne tanítsam. Európai értelmiségiként, gondolkodó emberként erkölcsi kötelességem volt, s az ma is, hogy a történelem legfontosabb eseményeit ne hallgassam el, s főként ne relativizáljam.

Melyik történelem tehát az élet tanítómestere Japánban? Mit tud a ma harminc- vagy negyvenéves mindarról, ami történt? Miért kell minderről hallgatni? Milyen politikai vagy éppen oktatáspolitikai érdekek fűződnek a történelem ilyen mértékű csonkításához?

Végül, ami a legfontosabb, mi a teendőm ebben a társadalmi környezetben tanárként?

Élénken élt bennem a pécsi tanítás tapasztalata, ahol történelem szakos tanárjelölteket kellett tanítanom. A legfontosabb és egyúttal a legkönnyebben tanítható, kissé bárgyú és nevetséges a hivatalos történelem volt. Ezután a némileg fellazított változat jött, hiszen a középiskolás diákok 1987-ben már jókat kuncogtak a haldokló kapitalizmus és a dicsőséges szocializmus hallatán. Végül a tisztesség úgy diktálta, hogy megtanítsam a „betiltott”, illetve elhallgatott történelmet is, melynek anyagait nagyrészt illegális kiadványokból szedegtettem össze.

A három, egymástól markánsan különböző történelem segítségével a tanárjelöltek valóban felkészülten kezdhettek tanítani. A nyolcvanas évek második felében ezt már következmények nélkül meg lehetett tenni. (Egy-egy buzgó diák mindenestre tájékoztatta a helyi pártbizottságot az óráimról, de nem esett bántódásom.)

Ezekből a tapasztalatokból indultam ki. Megértettem, hogy Japánban is meg kell tanulnom a történelem sokféle értelmezését. A „hivatalos” történelem a mindenkori középiskolai tananyag volt, hiszen erre építettem az egyetemi órákon. Egyszerre volt könnyű és nagyon nehéz ez a feladat, hiszen a diákok többsége, aki japán középiskolába járt, szinte semmit sem tudott a „kellemetlen” eseményekről. Ha ezeket megtanítom, az egyrészt „japán-ellenesség”, másrészt teljesen felborítja a diákok értékrendjét. Mindennek tudatában a teljes modernizációt tanítottam, a gyarmatbirodalom megteremtésével együtt. A hadigazdaságot tanítottam annak elméleteivel és intézményeivel együtt.

Évekig lámpalázás voltam minden órám előtt. A dokumentumfilmek közös megbeszélése alatt nemegyszer láttam felháborodott és nyilvánvalóan rám dühös diákokat.

Mivel nem segített senki, sok-sok buktatóval tettem mindezt. Arra gondoltam azonban minden kudarc után, hogy az amatőr tanulásnak ez az ára. Nem voltam japán szakos, emiatt mindent magamnak kellett megtanulni, kipróbálni és megérteni.

Csaknem tíz esztendeig tartott, amíg elértem egy számomra elfogadható színvonalat.

Mindehhez azonban hozzá kell tennem, nem lettem soha „igazi” japán szakos történész. (Nem is volt célom azzá válni.) Nem csupán hátrányokkal indultam, voltak előnyei is kelet-európai tudásomnak és szemléletemnek. Sopánkodás és siránkozás helyett tisztáztam magam, hogy egy olyan országban dolgozom, ahol a múlttal való társadalmi (azaz kollektív) szembenézés a kilencvenes években messze elmaradt az európai országokétól.

Olvasmányaim alapján azt is megértettem, hogy a múlt nagyon fontos intézményei ma is szinte változatlan formában működnek Japánban. Felismerésemet egy tanulmány elolvasása segítette, amely eredetileg egy japánul megjelent könyv egyik fejezete volt, angolul. Címe: Az 1940-es japán rendszer. A szerző, Nogucsi Jukio történész tétélesen bebizonyítja, hogy az 1940-ben történt gazdasági és pénzügypolitikai reformok lényegi változtatások nélkül segítették a háborút követő újjáépítést, a gazdasági növekedést és a társadalmi békét. 1997-ben történt először, hogy az 1940-es Japán Nemzeti Bankra vonatkozó törvényt a pénzügyi kormányzat egy új törvénnyel korszerűsítette. (Ideje volt.)

A könyv briliáns. Új korszakot nyitott a két világháború közötti időszak kutatásaiban. Nem volt számomra kevésbé meglepő Okazaki Tecudzsi fiatal gazdaságtörténész doktori disszertációja, majd az ebből készült könyve sem. Okazaki a nehézipar állami irányításáról írt, s ő volt az első, aki bátran alkalmazta a Szovjetunióban elhíresült erőltetett iparosítás, valamint a szisztematikus gazdasági tervezés gyakorlatát a japán hadigazdálkodásra. (Kornai János munkáit is ismeri, és használta is ezeket ebben a könyvében.)

A hadigazdálkodás és a gyarmatbirodalom egyaránt támaszkodott a harmincas években sikeresnek

tekintett szovjet tervgazdálkodás gyakorlatára, különösen Mandzsúriában, Japán legnagyobb gyarmatán. Japán mindezt kormányhivatalnokok, mérnök-végzettségű technokraták (azaz a reformbürokraták) és marxista kutatók közreműködésével valósította meg 1931 és 1945 között. Ha a folytonosság nemcsak elméletileg, de a gyakorlatban is ennyire nyilvánvaló, mármint háború alatti és utáni időszak között, gondoltam, akkor elég egyszerű okai lehetnek annak, hogy miért nincs következetes szembenézés mindazzal, ami 1931 után történt.

Nem arról van szó tehát, hogy a japán oktatáspolitikai szakértői nem tudják, mi történt 1931 és 1945 között Japánban és Kelet-Ázsiában, vagyis a japán gyarmatbirodalomban. Éppen ellenkezőleg. Miközben a nemzetközi közvélemény minden egyes „elszólásnál”, „szerencsétlen” megfogalmazáskor, minden egyes újra-cenzúrázott tankönyv megjelenésekor tiltakozik, a japán gazdasági és pénzügyi rendszer egésze nagyon komoly mértékben támaszkodik ma is az 1931 és 1945 közötti időszak intézményeire, gazdaságpolitikai gyakorlatára és bizonyos tekintetben a pénzpolitika folytonossága is nyilvánvaló. (Személyi folytonosság is van, de erről később.) Történészek egybehangzó véleménye szerint egy adott ország történelemoktatása nem pusztán belügy. A legtöbb ország történelemszemlélete nemzetközi következményekkel jár: elég itt a svájci, 2000-ben felfedett titkos bankszámlákra emlékezni, mely több mint húszezer közép- és kelet-európai ember kifosztásából származott, mielőtt a gázkamrákba küldték őket. Nemzetközi botrány lett belőle, s nem állt meg a svájci határoknál.

A történészek egyik jól ismert összehasonlítása a német és a japán háborús múlt, valamint az ezzel történő szembenézés mikéntje.

Németország és Japán háborús múltja azonban alapvetően különbözik egymástól, ahogyan a múlt társadalmi feldolgozása is.

Japán sohasem készített végiggondolt tervet különböző népcsoportok szisztematikus megsemmisítésére. Komoly teret nyert a rasszista, azaz faji szemlélet, még kormánykörökben is, de ez sohasem vált a gyarmatosítás és a háború *kizárólagos* alapelvevé. Japán Ázsiát japán vezetés alatt akarta egyesíteni, s ezzel kizárni a nyugati országokat Ázsiából. A pán-ázsiai elméleteknek és gyakorlatnak egyaránt súlyos következményei voltak a japán gyarmatbirodalomban. A birodalom azonban nem népcsoportok vagy fajok kiirtására jött létre.

A háborús, emberellenes bűncselekmények mellett Japánnak a háborútól csaknem vagy teljesen független akciói a gyarmatosított területeken a mai napig kibeszéletlenek a japán társadalomban. (Ebben a tekintetben talán reálisabb összehasonlítás a brit gyarmatbirodalom s annak mai értékelése, mint a német „életér-politika”)

A történészek között évtizedek óta folyik a vita arról, hogy az 1931 és 1945 közötti Japán mennyiben tekinthető fasiszta rendszernek. A vita érdekes és kiterjed az ideológiai és intézményesített fasizmus elemzésére is.

Véleményem szerint Japán több-kevesebb sikerrel egyszerre használta fel a náci gazdaságpolitika néhány megoldását, vegyítette a szovjet tervgazdálkodás egyes elemeivel és ezzel megteremtette egy új, korábban ismeretlen gazdasági és pénzügyi rendszer alapjait. Az új rendszert a háború után három évtizeddel a nyugati országok mindegyike a japán „csodának” hívta.

Japántól eltérően, a német társadalom a hetvenes évek óta minden területen (médiában, történészvita stb.) rengeteget tesz a társadalmi, azaz a nyílt vita érdekében, amely a holokauszttól a náci rezsim gazdaságpolitikájáig szinte mindenre kiterjed. (Meggyőződésem, hogy ez a fájdalmas, de könyörtelen szembenézés mindazzal, ami Németországban és a világban történt 1933 és 1945 között, nagymértékben hozzájárul a mai német demokrácia működőképességéhez.)

A felemás és ellentmondásos japán megoldásokat ismerve úgy láttam, hogy Európában lényegesen nyíltabban és radikálisabban folyik a múlt feltárása.

Németország újabb és újabb egyéni kártérítéseket is fizet, például a német vállalatoknál kényszerrel

alkalmazott külföldieknek vagy örököseiknek. Japánban ezzel szemben 1945 után a legnagyobb iparvállalatok (a *zaibacuk*) gyarmati veszteségeik fejében éveken át folyósított kártérítést kaptak az államkasszából.

Nem arról van tehát szó, hogy a gyarmatosítás, a lakosság brutális megfélemlítése és a gyarmatosított országokban, valamint Kínában folytatott szörnyűségek feledhetőek. Arról sincs szó, hogy az 1937-es nankingi tömegmészárlás vagy az U-731 elnevezésű halálgyárak (emberkísérleteket folytató titkos laboratóriumok) „kisebb” bűnök lennének.

1945-ben Japán amerikai megszállás alá került. A háborúban elkövetett bűnök feltárása, jogi megítélése felemás és ellentmondásos volt.

A háborús bűnösök tokiói pere a nürnbergi törvények szerinti cselekményeknek mindössze egy részét tárta fel. A bűnösnek vélelmezett vezetők nagy része letartóztatása után néhány évvel szabadlábra került, ügyük sohasem került bíróság elé.

Mivel Japánt az amerikai hadsereg megszállta, így Japán politikai és gazdasági demokratizálása valamint a háború lezárása felemásan és rengeteg ellentmondással történt. A múlt társadalmi, azaz nyílt feltárását és lezárását az amerikaiak nem tartották feladatuknak. Egyszerűbb volt számos japán intézményt saját céljaik érdekében megtartani. Hirohito császár háborús felelőssége nem merült fel, s a császárság intézménye a békés átalakulás és átalakítás egyik legfontosabb eszköze lett.

Ezzel egy mai napig vissza nem térő lehetőség maradt kihasználatlanul: Japán az USA legfontosabb szövetségesevé vált. Az amerikai stratégiai tervnek megfelelően és Kelet-Ázsia gazdasági újjáépítésében Japánnak kulcsszerepe volt, hasonlóan, mint Németországnak Európa újjáépítésében. Mindkét ország esetében jelentős szerepet játszottak a helyreállításban az amerikai pénzügyi és technológiai „segélyek”.

Japán azonban a hidegháborúban, 1947 után a kommunizmusellenes ázsiai harc előretolt hadállása lett. Nem az volt fontos tehát (ami korábban), hogy a japán demokrácia minden tekintetben működőképes legyen. Ennél sokkal fontosabb cél volt Japán politikai semlegesítése. A fordulat évétől (melyet japánul és angolul egyaránt a „fordított időszak” névvel [*reverse course*] illetnek a történészek), 1949-től az USA a japán baloldali, szociáldemokrata csoportok leszerelésére és háttérbeszorítására koncentrált. Sikerrel.

Kissé leegyszerűsítve, a kommunizmus elleni harcban az USA legfontosabb ázsiai szövetségese Japán lett. A „békeharc” a kommunizmus ellen sikeres volt, mert elszigetelte Kínát, és megakadályozta, hogy Japánban szocialista vagy szociáldemokrata kormány legyen. Semmi sem volt fenyegetőbb az USA számára, mint ez a (reális) veszély.

Ebben a harcban az amerikai kormány legfontosabb partnerei a japán kormány és a szakképzett bürokrácia háború alatt tapasztalatokat szerzett vezetői voltak. Többségük jobboldali nézetekkel, határozott baloldal-ellenességgel és ami a legfontosabb, szinte páratlan tudással és gyakorlattal rendelkezett.

Így történhetett meg, hogy tizenkét évvel a kapituláció után Kisi Nobuszuke lett Japán miniszterelnöke, aki az egyik vezetője volt a gyarmatosított Mandzsúria iparosításának, valamint a Kelet-Ázsiai Kölcsönös Együttműködés azaz a „blokk” megteremtésének. Ez utóbbi nem volt más, mint a gyarmatbirodalom gazdasági és pénzügyi integrációja, természetesen japán vezetéssel. Kisi csak egyike volt a hadigazdaság technokrata csapatának. A „reform-bürokraták” nagy része 1952 - az amerikai megszállás befejezése - után a fontos minisztériumi pozíciókba került, s ily módon járult hozzá a gazdaság újjáépítéséhez.

Japán gazdasági helyreállítása nélkül Kelet- és Délkelet-Ázsia gazdasági stabilitása és növekedése egyszerűen elképzelhetetlen volt. Az ötvenes évek végétől tehát a legfontosabb feladat a gazdasági növekedés feltételeinek megteremtése volt. Ezzel megnyílt a lehetőség a térség stabilizálása előtt, s ennek szakértői, döntéshozói szinte kivétel nélkül a japán gyarmatbirodalom

idején is aktív technokrata értelmiség köreiből kerültek ki.

Mindez az úgynevezett Josida-alapelv nyomán történt. Japán szövetségese lett az Amerikai Egyesült Államoknak, s cserébe a japán gazdasági, pénzügyi és politikai intézmények többsége a folytonosság jegyében vitte sikerre a gazdasági háborút. Josida Sigerü, a diplomata és miniszterelnök így fogalmazott: „Szerencsére elvesztettük a háborút. Mostantól a gazdasági háborút kell megnyernünk.” Japán lemondott az önálló hadseregről, a fegyverkezésről, s az USA-ra bízta mindezeket. Ezzel a kapacitások nagy részét a gazdaság versenyképességének újbóli megteremtésére tudta használni, amerikai technológia segítségével és amerikai pénzügyi segítséggel.

Japán gyakorlatilag az USA védőszárnyai alatt keresett menedéket: a háborús felelősségre vonás nagy részét pedig elkerülte. Ez akkor is így van, ha a japán társadalom jelentős része ezt a háború utáni években másként látta.

Japán a mai napig teljes egészében az USA-nak alárendelt ország, hiába a világ egyik legfejlettebb gazdasága. Japán, egyebek mellett ennek a szövetségi rendszernek köszönheti, hogy először a modern korban egyenrangú tagja lett a világgazdaságot vezető „klubjának”.

1999-ben tanítottam először japán gazdasági és társadalmi modernizációt, valamint a gyarmatbirodalom történetét (1868-1945).

Abból indultam ki, hogy a képi megjelenítés lényegesen érdekesebb, mint az adatok, nevek és események unalmas felsorolása. Ma is emlékszem arra a fényképgyűjteményre, amelyet életem első modernizációs órájára bevittem.

Négy képet volt nálam, egy nyugati fényképész sorozatából Japánról, mely az 1860-as években készült.

Japán erőszakos - azaz katonai fenyegetéssel történő - megnyitása 1852-ben alapjaiban rengette meg a japán társadalmi és politikai rendszert. Csaknem két és fél évszázados viszonylagos zártság után a „nyugatiak” azaz a külföldiek bebocsátást nyertek az országba. (Az *utolsó samuráj* című film erről az időszakról szól, hollywoodi szemüvegen keresztül.)

Az első kép kormoránokkal halászó embereket mutat. A második gyönyörűen felöltözött, tökéletesen sminkelt örömlányokat ábrázol, rács mögött. A kép Japán egyik leghíresebb vigalmi negyedében, Josivarában készült.

A harmadik fotó hagyományos öltözékben és hagyományos hajviselettel az első Amerikába utazó japán delegációt örökítette meg. Férfikimonóban és természetesen mindegyikük oldalán kard van. Végül a negyedik kép egy szóbeszéd alapján készült portré, mely Perryt, az amerikai kapitányt ábrázolja, aki 1852-ben a japán partokra vitte hadihajóit, s Japán megnyitását követelte. Perryt aligha láthatta a „tömeg”, így a portréfestő csak elbeszélésekre hagyatkozhatott. Perrynek a képen hatalmas orra van. Mivel azt mondták a festőnek, hogy az idegen szeme kék, Perry szeme barna, ellenben a művész Perry szeme fehérijét kékre festette.

A hallgatónak elemezniük kellett mindegyik képet.

A fenti képek között látszólag semmiféle kapcsolat nincs. Az én feladatomban éppen az, hogy ezt megteremtsem, mégpedig a diákok elemzése alapján.

A kormoránnal halászó, csónakban ülő ember gyönyörű példája annak, hogy Japán, 250 évig tartó, részleges elszigeteltsége ellenére pontosan azokat a módszereket használta, mint a világ bármely táján, így Európában is a halászok. (Jó példa egyébként arra is, miként lehet a természet *rombolása* nélkül a természetet az ember javára használni.) A kormorán madzagon tartva és vízrebocsátva megfogja a halakat, s a halász egyszerűen visszahúzza a csónakba. Kiszedi a madár torkából a halakat, s övé a zsákmány. (Néha, jutalmul a madár is megtarthat egy-egy halat.)

A második, kevésbé derűs fénykép a már Japánban levő nyugatiak hatását ábrázolja.

Japán Kelet-Ázsiában, az erőszakos megnyitás előtt s páratlan vigalmi iparral rendelkezett. Mivel a

kormány nem engedélyezte az ópium behozatalát, és a prostitúció (hasonlóan más szakmákhoz) rendszeres hatósági ellenőrzés alatt állt, a vigalmi negyedek legálisak, biztonságosak és nyereségesek voltak. A szexuális kultúra, az erotika a világ egyik legszebbje volt, toleráns, nyitott és megértő. Festmények ezrei tanúskodnak erről.

Ketrecről, rácsról azonban tudomásom szerint a nyitást megelőzően szó sem volt. Ezt, mint sok minden mást, a nyugat „felvilágosult” képviselői ajándékozták Japánnak. A magyarázat erre az európai példák sokasága volt, miszerint a prostitúció rendkívül káros és veszélyes a társadalomra, különösen a nemi betegségek terjesztése és az erkölcsi „fertő” miatt. Ebben a magyarázatban kimondatlanul az a feltételezés köszönt vissza, hogy az „elmaradott” ázsiai országban ez feltehetően még inkább így van...

Azaz a kép megrendítő módon adja vissza a szinte áthidalhatatlan különbségeket a „fejlett nyugat” és az elmaradott, a nyugat által primitívnek tartott Japán között. A harmadik csoportkép ugyanezt a benyomást erősíti. A hagyományos (japán) hajviselet, az öltözék, a kardok mind-mind komikusnak tűnhettek Amerikában, ahova a fiatalemberekből álló delegáció ellátogatott. Naplók sokasága örökítette meg, milyen egzotikus, s egyúttal furcsa volt a nyugaton egy-egy japán ember megjelenése. A japán kormány kitartó erőfeszítéseinek köszönhető az is, hogy a 19. század utolsó éveiben Japánt a nyugat már nem keverte össze Kínával.

Végül a negyedik, a Perry admirálisról szóbeszéd alapján készült portré mindezek ellenkezője: a japán ábrázolás inkább a japánok által kedvelt istenségre (a termékenység istenére), Tengura hasonlít, mint egy amerikai parancsnokra.

Nincs kevesebbről szó ezeken a képeken, mint a kétféle, egymást kizáró világról. Japán gazdasági és társadalmi modernizációja külső fenyegetés és belső kényszersorozat hatására történt. A modernizáció eszköztára azonban teljes egészében a korábban felhalmozott tudás, tapasztalat és a meglévő japán, fejlett intézmények segítségével történt.

Az 1880-as évek végére mindez látszólag a múlt kelléktárát gyarapította, hiszen a kormány szinte mindent átvett a fejlett nyugati országoktól, ami korszerűnek számított.

A japán modernizáció egyik legizgalmasabb sajátossága az, hogy a nyugati intézmények átvétele mesteri módon ötvöződött a nyugat által lenézett, fejletlennek tűnő intézményekkel.

A nyugat megjelenése egyúttal arra kényszerítette a kormányt, hogy újrafogalmazza a japánság lényegét.

A tizenkilencedik század utolsó évtizedében Japán háborút nyert Ázsia nagyhatalmával, Kínával szemben. Igen közel került tehát a gyarmatbirodalmakkal rendelkező nyugatiak klubjához. 1895-től Formosa (japán nevén Tajvan) japán gyarmat lett.

1905-ben Japán a térség másik nagyhatalmát győzte le egy újabb háborúban, mégpedig a cári Oroszországot. 1910-ben a nyugati hatalmak csendes asszisztálásával Japán újabb gyarmattal gazdagodott: Korea (japán nevén Csószen) is a gyarmata lett.

1931-ben katonai puccsal Mandzsúria is japán fennhatóság alá került. Ez utóbbi a nemzetközi tiltakozás miatt formailag független maradt. Mandzsúria (japán nevén Mansúokoku) azonban Japán legnagyobb szabású modernizációs kísérletének terepe lett.

Japán 1937-ben megtámadta Kínát.

Ez a felsorolás csak az olvasó tájékozódásában segít, azaz nem válaszol a kérdésre, miért nem sikerül a japán társadalom nagy részének szembenézni a korábbi generációk történelmével. Miért nincs lehetőség társadalmi kibeszélésre, feltárulkozásra, s így a megnyugvásra? Miért nem lehet letenni ezt a terhet?

A hallgatás módszere nem sokat segít, ez kiderült az elmúlt ötven évben.

Történészként az a véleményem, hogy a múlttal történő felemás, illetve hamis (azaz látszólagos) szembenézés és a japán nemzeti identitástudat problémái szorosan összefüggenek egymással.

1852 után, a japán társadalmi modernizáció legfontosabb feladata a nemzeti egység

megteremtése, valamint a nemzettudat kialakítása volt.

Ez különösen sürgető és bizonyos tekintetben súlyos feladat volt, mert Japán a nyugati fegyveres fenyegetés hatására változott meg, azaz modernizált, s ez egyúttal azt jelentette, hogy addigi, hagyományos kelet-ázsiai kapcsolatrendszere is zárójelbe került. Elfordult Ázsiától a nyugat felé, ahogyan azt egyik úttörő gondolkodójuk, Fukuzava Jukicsi javasolta, és akinek portréja a tízezer jenes bankjegyet díszíti. A nyugat felé fordulás Japán nemzeti identitásának átfogalmazását is jelentette.

Japán lett a nyugat Ázsiában.

A nemzettudat „létrehozása” elsősorban az 1868-ban megteremtett császári intézmény segítségével, másodsorban pedig a modern iskolarendszer kiépítésével történt.

A nemzet (japánul *kokutaj*) a császár személyében öltött testet (a kokutaj kifejezés ugyanis nemzettestet jelent), mivel minden japán a császár „gyermeké” volt. A császárság (ideológiai) eredete isteni volt, azaz földön kívüli. Ez egyrészt hasonlított az európai monarchiák koncepciójára (az uralkodó dinasztiák és az egyház kapcsolata), másrészt hozzásegítette Japánt saját nemzetének a többi kelet-ázsiai nemzettől történő megkülönböztetéséhez. Japán a nyugati intézmények átvételekor elfordult addig természetes közegétől, Ázsiától. Ez nélkülözhetetlenné tette a japánság újbóli definiálását. A japán nemzet tehát nem ázsiai eredetű lett, hanem isteni. Ez a korszak teremtette meg a „japán az egyetlen nem ázsiai etnikum Ázsiában”, valamint „a japán etnikum az egyetlen fehér etnikum Ázsiában” mítoszait. A japán nemzettudat valódi próbája éppen néhány szomszédos kelet-ázsiai ország gyarmatosításával zajlott. Angliát kivéve, Japán a világ egyetlen országa, amely ázsiai nemzeteket gyarmatosított. Angliát kivéve, példátlan volt, hogy ugyanaz az etnikum gyarmatosítsa ugyanazt az etnikumot. A gyarmatosítás legfontosabb ideológiája ugyanis a darwini eszmék társadalmi alkalmazása volt. Azaz, a 19. század a darwini tanokat a „fajokra” és azok alá- és fölérendeltségi viszonyaira alkalmazta, melynek ma már tudjuk, hogy semmiféle biológiai illetve genetikai alapja nincsen.

Azzal, hogy a japán kormány saját etnikumát gyarmatosította, a japán etnikum felsőbbrendűsége politikailag, gazdaságilag és katonailag igazolt tény lett.

Japán kizárólag ázsiai országokat gyarmatosított 1895 és 1945 között. A japán nemzeti identitás ennek köszönhetően nyert valódi tartalmat. Azaz a tajvani, koreai, kínai (mandzsú) társadalmak birodalmi integrációja, asszimilációja egyaránt a japán nemzeti identitást erősítette. Ezzel vált Japán elfogadott gyarmattartó nagyhatalommá a nyugati országok számára.

1945-ben, a feltétel nélküli kapituláció aláírása a japán birodalom bukását jelentette. A japán identitást újra meg kellett teremteni, mert kettős pillére, a császárság és a gyarmatbirodalom egyaránt súlyosan kompromittálódott.

A függetlenségüket elnyerő kelet-ázsiai országok saját identitás-tudata évtizedekig a nyílt nacionalizmuson, nyugat- és Japán-ellenességen alapult.

Csakhowy Kelet-Ázsia háború utáni újjáépítése és stabilizációja elképzelhetetlen volt Japán nélkül.

Így az a paradox helyzet állt elő, hogy japán gazdasági segítséggel és közreműködéssel indult meg a keletázsiai gazdasági növekedés - miközben a térségben a japán gyarmati és háborús történelem kibeszéletlen maradt. A japán csend a most már önállóságukat visszakapott országok vezetőinek azt bizonyította, hogy Japán nem tagadta meg birodalmi szerepét, nem kért nyilvánosan bocsánatot a tengernyi szenvedésért, amelyet okozott. Kína esetében ez a mai napig különösen súlyos feszültségek és konfliktusok forrása.

Japán csak 1972-ben állította vissza diplomáciai kapcsolatait a kínai kormánnyal, Henry Kissinger amerikai külügyminiszter hivatalos látogatása után. A gyarmati és háborús károkat elszenvedett országok jóvátételt kaptak. A jóvátételt előíró szerződések azonban rögzítették, hogy az átutalt összegekből kizárólag japán cégek gyártmányait lehet vásárolni. Így lett a japán jóvátétel egyszerre a japán export ösztönzője, és eredményezett példátlan nyereséget - a japán vállalatok

számára.

Egyéni vagy csoportos kártérítést Japán nem fizetett senkinek. A háborúban a japán hadsereg által okozott károk helyreállítása a japán kormány véleménye szerint megtörtént a segélyekkel, kölcsönökkel, valamint a technológiai együttműködés révén.

A gyarmatokon és a hadműveleti területeken „összegyűjtött” vagyontárgyak visszaszolgáltatása azonban esetleges volt. Az Amerikai Egyesült Államok megszálló hatóságainak kulcsszerepük volt abban, hogy Japán elkerülje az egyéni, illetve csoportos kártérítések ezreit. A megszállás alapvetően a japán politikai és gazdasági rendszer „reformjára” koncentrált. Nem minden „feudális” és „fasiszta” intézmény szűnt meg azonban a reformok nyomán.

A régi japán államforma, az abszolút monarchia ugyan megszűnt, de a császárság intézménye megváltozott formában megmaradt. Azaz, átalakult. Az amerikai megszállás egyik sürgető feladata a régi, 1885-ben elfogadott alkotmány érvénytelenítése és új alkotmány elkészítése volt. A császárság azonban a kapituláció után nem tűnhetett el teljes egészében a történelem süllyesztőjében. Az amerikai megszálló hatóságok tudatosan használták fel a császárság intézményét és Hirohitót. A császár egy titkos megállapodás alapján mentesült a háborús bűnök vádjától. Neve fel sem merült a tokiói háborús bűnösök perében.

Az új alkotmány szövege szerint a császárság intézménye nem rendelkezik döntési jogkörrel az államügyekben, szerepe mindössze „jelképes”. A megszállás alatt a császár korábbi szerepe „átalakult”: békés tudós emberként szerepelt a médiában. Az intézményt, az amerikai megszálló hatóságok szerint meg kellett tartani, hiszen ez volt a legfontosabb „összetartója” a társadalomnak, s teyük hozzá, egyben a nemzeti identitás jelképe is.

Nem volt azonban többé kohéziós szerepe a császári intézménynek, s a gyarmatbirodalom sem tartotta fenn a japán etnikum különlegességét és egyediségét. Ez adott ösztönzést új nemzeti definíciók megalkotására és az „új” kohézió megteremtésére.

A feladat nem volt könnyű, mivel 1945 után Japán soknemzetiségű ország lett, éppen a gyarmatbirodalom széthullása következtében.

Százezrek maradtak Japánban, akiket vagy gazdasági vagy katonai kényszer vitt a birodalom székhelyére 1895 és 1945 között. Szinte követhetetlen átrendeződés történt a területileg gyorsan növekvő japán birodalomban. Mandzsúriai kínaiak találták magukat koreai gyárakban, koreaiak Szahalin szénbányáiban dolgoztak, indonéz és koreai kislányokat szállítottak (hadtápként könyvelve) hajókon valamelyik kínai vagy éppen pápua új-guineiai vigalmi állomásra.

Japánban 1948 után több mint egymillió gyarmati „alattvaló” volt. Több millióra tehető azok száma, akik a gyarmatbirodalom különböző részein dolgoztak és 1945 után soha többé nem tudtak visszatérni szülőföldjükre. Több mint hárommillió japán állampolgárt kellett hazaszállítani a gyarmatosított területekről.

Nem véletlenül született tehát új elmélet a japán etnikumról. A mai napig komoly hatású az egységes etnikum mítosza.

Erre nyilvánvalóan nagy szükség volt, hiszen ennek éppen az ellenkezője volt a helyzet. Az erőszakos asszimiláció helyébe - melyet korábban a japán gyarmatokon használt a kormány - az olvasztótégely elmélete lépett. A japán társadalom fenyegetettsége a háború utáni években érthető volt. Az „egy nemzet, egy etnikum” elmélete természetesen nem az egyetlen volt, amely formálta és alakította a mára már békés, de nekem érthetetlen nemzettudatot.

A hatvanas évektől meginduló gazdasági sikerek a japán társadalmat a fogyasztás növekedésével definiálták. A hetvenes évek a Sony walkman-láztól egészen a Toyota sikeréig terjedtek.

Ezek azonban ideiglenes megoldásnak bizonyultak, mivel a társadalom elsöprő többségének továbbra is szüksége volt valamiféle önmeghatározásra.

A nyolcvanas években, amikor a japán gazdaság, először saját történelmében, a világ vezető gazdasági hatalmává vált, megszületett a japán nemzettudat új elmélete, a kulturális alapú

különlegesség. A japánság-vita (japánul *nihondzsín-ron*) kétségtelenül komoly előrelépés volt a korábbi kísérletekhez képest.

A japán egyediség és különlegesség elméletének azonban volt legalább egy hátránya: elszigetelte az országot a világtól és újabb gyanakvást ébresztett a kelet-ázsiai szomszédokban.

A nemzettudat állandó változása arra utal, legalábbis a külső megfigyelő szemszögéből, hogy a japán identitás kérdése és etnikai hovatartozása 1945 óta problematikus. Ezért, és elsősorban ezért kibeszélhetetlen a múlt bizonyos szakasza. Érdekes, hogy éppen az a korszak kibeszélhetetlen, amikor Japán elnyerte világosan definiált, nemzetközi (azaz nyugati) körökben is elfogadott hatalmi pozícióját s ezzel megerősítette a nemzeti identitását.

*** A történelem nem pusztán letűnt korok eseménysorozata. A világ egyik legismertebb történésze (Tessa Morris-Suzuki) segített nekem abban, hogy felismerjem a történelem valódi jelentését. Ő fogalmazta meg először, hogy a történelem nem azért fontos nekünk, élőknek, mert valamiféle erkölcsi parancs ezt diktálná. A jelent nem tudjuk a múlttól elválasztani. (Ez nem egy nyers tojás, ahol a sárgája és fehérje könnyedén elkülöníthető.) Mindannyian az előző generációk által megteremtett eredményekből élünk.

A történelem tárgyilagos elemzése és oktatása azért fontos minden generáció számára, mert csakis ebből érti meg mindenki, milyen eszközökkel és intézményekkel, ideológiákkal és politikai nézetekkel jött létre mindaz, ami *jelenleg körülvesz bennünket*.

Kétségtelen, hogy kelet-európaiként más szempontok szerint olvastam mindent Japán háborús történetéről, mint egy japánszakos amerikai diák. Világos volt szinte az első évtől, hogy Magyarország háborús szerepe, a holokauszt rémtetteiben való aktív részvétel, majd mindezek teljes feldolgozatlansága sokat segített a japán múltat övező csend megértésében.

A két ország csendje azonban másként volt beszédes.

Az egypártrendszer fél évszázados hazai regnálása alatt valamicskét változott a történelemfelfogás Magyarországon, a lényegi szembenézés azonban mindvégig elmaradt.

Az 1955-ben Japánban létrehozott pártkoalíció, melynek győztese, s 1993-ig gyakorlatilag egyedüli kormányzópártja a Liberál-Demokrata Párt (LDP) volt, némileg megtörte a múltat övező csendet. Tette ezt annak ellenére, hogy vezetői és frakcióvezetői között szép számmal akadtak a háború éveit alatt nem éppen pozitív tevékenységet folytató személyek. A mérleg azonban sajnálatos módon negatív, elsősorban a nyolcvanas évektől (ismét) megélénkülő nacionalista megnyilvánulások és a Jaszukuni-szentéllyel kapcsolatos nemzetközi tiltakozássorozat miatt. A Jaszukuni-szentélyt, mely a sintó (állam)vallás egyik legfontosabb építménye, a Meidzsi-korszakban állították. Eredeti funkciója a hazáért életüket áldozó hősök emlékhelye volt. A sintó vallás szerint az eltávozottak lelkei, amennyiben a szentélyben emlékhelyük van, békében „élnek” egy másik szférában.

A szentély azonban az 1970-es évek végétől elvesztette kegyeleti jellegét. A hozzátartozók tiltakozása ellenére ekkor ugyanis a kormány utasítására a tokiói tizennégy halálra ítélt és kivégzett A-kategóriás háborús bűnös hamvait átszállították a szentélybe. Rajtuk kívül több mint ezer, más országok által háborús bűnösnek nyilvánított személy hamvai nyugszanak a Jaszukuni szentélyben. Csaknem két és fél millió hazájáért elesett hős lelkének szentélye a tokiói Jaszukuni. A nyolcvanas évek óta a kormánytagok többsége minden augusztusban ellátogat a szentélybe, hogy lerója tiszteletét a háborúban elhunyt hősök emléke előtt, köztük a tokiói per kivégzettjei előtt is. (Nehezen tudnám ugyanezt Németországban elképzelni.)

Minden kormánylátogatás újabb diplomáciai tiltakozást vált ki a környező országokban.

Ráadásul ez alkotmányellenes is, hiszen az állam és egyház szétválasztásának alapelvét veszi semmibe.

A szentély szomszédságában hatalmas üvegpalota áll: ez a Júsúkan, vagyis a Béke Múzeuma. Ne tévesszen meg senkit a név, ugyanis ez a múzeum Japán legnagyobb háborús múzeuma. Csaknem

tíz évig minden félévben legalább egyszer ott tartottam a történelemóráimat. Tekintettel arra, hogy szinte minden kelet-ázsiai ország diákjait tanítottam, fontosnak tartottam, hogy a dél-koreai diákok éppúgy lássák ezt a múzeumot, mint a kínai diákok, japán és amerikai csoporttársaikkal együtt. Egyetlen alkalommal sem hiányzott senki, ellenben elhívták kollégiumi szobatársaikat és barátait is a múzeumlátogatásra. Gyakran történt, hogy egy félévben háromszor is el kellett mennünk, mert annyian jelentkeztek.

Nagyon érdekes hely a Júsúkan, mert Japán összes háborúját (1852-től, vagyis az amerikai hadihajók megérkezésétől kezdve) védekezésésként mutatja be a nyugattal szemben. A koreai és a mandzsúriai gyarmatosítás a helyi lakosság teljes egyetértésével történt, legalábbis a kiállított fotók és azok magyarázata szerint.

A múzeum azért fontos helyszín, mert ott a diákok meggyőződhetnek a történelem sajátos értelmezéséről.

A Jaszukuni szentély és a Júsúkan múzeum épületeihez egy park is tartozik. Itt minden évben, augusztusban különböző szélsőjobboldali csoportok, anarchista egyesületek és baloldali szerveződések csapnak össze. A tüntetések oka és tárgya ugyanaz: Japán háborús múltjának megítélése a mai politikai viszonyok tükrében.

Az évente ma már rutinszerűen ismétlődő kormánylátogatások és a rendszeres tüntetések néhány éve arra indították Japán leghosszabb ideig kormányzó politikai pártját, az LDP-t, hogy dokumentumfilmet rendeljen egy kínai (!) filmrendezőtől.

A film költségének jelentős részét az egyik legnagyobb állami kulturális alapítvány fizette. (7 és félmillió jent, ami körülbelül 15 millió forint.) Csaknem tíz évig készült, ázsiai koprodukcióban. Li Yu, Japánban élő dokumentumfilm-készítő 2007-ben befejezte a filmet, s várt a megígért, beharangozott országos bemutatóra. Ez azonban szélsőjobboldali csoportok fenyegetése miatt elmaradt. A film elkészítését támogató LDP egyik tagja pedig egyenesen úgy fogalmazott (miután már látta a filmet több kollégájával együtt), hogy a film Japán-ellenes, s a rendezőnek emiatt vissza kellene fizetnie az állami támogatást.

Természetesen ez inkább propaganda volt, mint valóság. A filmet késéssel, de bemutatták, és a médiában nagy vihart kavart előzetes hírek nyomán hosszú sorok álltak a pénztáraknál, hogy láthassák. A film egyébként elnyerte a hongkongi nemzetközi fesztivál nagydíját.

A fenti példák ismét a kibeszélhetetlen múlt nem kívánt következményeit illusztrálják.

A Jaszukuni szentély és a Júsúkan múzeum más módon, de a japán háborús múlt dicsőítése. Ez pedig elkerülhetetlenül újabb provokációt jelent a környező országoknak.

Hiába voltak önkritikus japánok, akik saját maguk keresték fel egykori tetteik színhelyeit, hiába voltak személyes visszaemlékezések (regényes vagy kevésbé regényes formában), a tabuk nagy része érintetlen maradt.

Ezek közül a legfontosabbak a következők.

A japán birodalom, azaz a gyarmatok és Japán gazdasági és pénzügyi fejlődése nem szerepel egyetlen iskolai tananyagban sem. Annak ellenére nem szerepel, hogy a japán modernizáció szinte minden szakasza összekapcsolódott az újabb területfoglalásokkal.

A gyarmatbirodalom három legfontosabb területe, Tajvan, Korea és Mandzsúria kulcsszerepet játszott a japán gazdaság- és pénzügypolitika *fejlődésében, különösen a háború utáni újjáépítésben*. A gyarmatok a japán megszállás időszakában szinte minden tekintetben újítások és kísérletek terepei lettek.

Az anyaország mindhárom területen szisztematikus gazdasági és pénzügyi tervezéssel, új technológiák bevezetésével modernizálta a gyarmati gazdaságokat. Atul Kohli gazdaságtörténész ezért nevezi a japán hódításokat fejlesztés-centrikus gyarmatosításnak. Természetesen a koncepciózus és tudatos fejlesztés nem zárta ki a gyarmatosított területek lakosságának

megfélemlítését és erőszakos asszimilációját.

Japán megkésett birodalomépítése nemcsak hátrányokkal, de előnyökkel is járt. A késői gyarmatosítás ugyanis más birodalmakban már kipróbált módszerek tárházát nyújtotta, melyekből a japán kormány rengeteget tanult, hasonlóan a kudarcokból.

Óráim legfőbb problémája tehát az volt, hogyan is tanítsam a diákoknak mindazt, ami a mindennapokban tabuként szerepel? Az ugyanis egyértelmű volt, hogy mindezeket meg kell tanítanom, éppen azért, mert tabuk.

Annak ellenére, hogy 1993-tól kezdve több miniszterelnök is nyilvánosan bocsánatot kért az 1931 és 1945 között törtétekért, a szomszédos országok többségét ez nem nyugtatta meg. A kérdés, hogy vajon miért? Hányszor kell még a nemzetközi nyilvánosság előtt megkövetni a háborúban súlyos pusztítást elszenvedő országokat, hogy ez számukra elfogadható legyen? A válasz erre az, hogy a bocsánatkérések ténye örvendetes, hitelességük azonban kérdéses. Ennek egyik oka, hogy rengeteg háborús cselekmény soha sem került az igazságszolgáltatás elé. A német kormány gyakorlatával ellentétesen, sem egyéni, sem pedig csoportos kártérítés vagy más pénzügyi jóvátétel nem követte a bocsánatkérést japán részről. A japán szénbányákban rettenetes körülmények között dolgozó kínai és koreai munkások, akik természetesen fizetést sem kaptak, évtizedek óta perlik a japán államot. Néhányuk nyert csak az utóbbi évtizedben. Erkölcsi győzelmüket azonban nem szabad lebecsülni, hiszen sokat szenvedett, ma már idős emberekről van szó.

A legfontosabb „tabuk”, amelyek újra és újra felszítják a szomszédos országok indulatait, a következők. Mindenekelőtt a japán történelemtankönyvek tartalma, pontosabban mindaz, amit a tankönyvek *nem* tartalmaznak.

Az első egy „hazai” példa, ami a Japánhoz tartozó Okinava megye történelmének meghamisítása. Ez utóbbi kifejezés nem tőlem származik, az okinavai történészek mindegyike ezt vallja.

A háború utolsó szakaszában Okinava vált a japán katonai küzdelem utolsó bástyájává. Okinava lakosságának egyharmada elpusztult a harcokban. Ez áll a Tokióban cenzúrázott és az okinavai iskolákban használt tankönyvekben évtizedek óta. A civil lakosság (különösen nők, gyerekek és idős férfiak) legalább fele azonban nem a harcokban halt meg. A hírhedt katonai rendőrség, a Kempejtaj, valamint a civilek ellenőrzésére létrehozott Tokkó, a japán katonákkal együtt ezeket kényszerített öngyilkosságra, hogy ne kerüljenek az ellenség kezére. Okinaván ennek eltitkolása miatt gyakran óriási tömegtüntetéseken folyamatosan tiltakoznak a tankönyv szövegének megváltoztatásáért.

A következő tabu, Japán titkos „halálgái” az U-731-nek nevezett kémiai laboratóriumok hálózata, melyekben a különböző „fajokon” végzett kísérletek folytak, különböző vegyszerekkel, vírusokkal és baktériumokkal. A fajok „besorolásához” használt emberkísérletek emlékeztetnek Mengele doktor szörnyű tudományára, működésére. A tokiói perekben nem szerepelt a titkos laboratóriumok ténye, azok fenntartói valamint az ott dolgozók egyike ellen sem indult bírósági eljárás.

Titkos egyezmény született azonban az amerikai katonai vezetés és a japán főparancsnokság között. Ennek tartalma a nyolcvanas években került nyilvánosságra, hála egy amerikai történész kutatásainak. Az U-731 néven ismert laboratóriumokban tárolt anyagok és tudományos eredmények átadása fejében a japán hadvezetés mentesült (ez ügyben is) a felelősségre vonás alól. Az USA a koreai háborúban használta először a japán kémiai fegyverek egy részét.

A következő tabu, melyben ellentmondásos és felemás megoldások születtek, a vigalmi hálózat, melyet a Japán Császári Egyesített Haderők főparancsnoksága hozott létre 1932-ben. Ezek célja a katonák harci kedvének fenntartása volt. A vigalmi állomások alkalmazottainak nagy része a gyarmatokon kényszerrel elfogott fiatal nő vagy kislány volt. 1992-ig a vigalmi hálózatba kényszerített egykor szexuális rabszolgamunkát végző nők nem álltak a nemzetközi nyilvánosság

elé. Számukat 200 ezerre becsülik a történészek. 1993-tól nemzetközi összefogással kezdtek tiltakozásba, nagyrészüket Dél-Koreában. A japán kormány tagadta, hogy ez a hálózat valaha létezett, s azt állította, hogy a nők a magas díjazás reményében vállalták el a munkát. Az archívumokban őrzött dokumentumok azonban nem ezt bizonyítják.

A tiltakozások, a nemzetközi összefogás a nők védelmében a kilencvenes évek végére cselekvésre kényszerítette a japán kormányt. Létrejött egy magánalapítvány (természetesen a kormány közreműködésével), mely a károsultaknak fejenként egymillió jent (akkori árfolyamon kétmillió forint) ajánlott fel kártérítésként. Az alapítvány létrehozása azonban újabb nemzetközi tiltakozást váltott ki. A japán hadsereg, különösen a főparancsnokság a japán állam katonai szervezete volt, s emiatt a még élő, bocsánatkérést követelő idős hölgyek egyetlen fillért sem fogadtak el a magánalapítványtól, mondván, ez nem a felelősséget teljes egészében viselő mindenkori japán állam akciója. Amikor pedig nemzetközi konferencia (s azt rögzítő dokumentumfilm bemutatása) zajlott Tokióban, az erről szóló tudósítást az állami TV csatorna (NHK) cenzúrázta.

Az angolul *comfort-woman* (japánul *janfu*) elnevezéssel jelölt, ma már idős hölgyek erkölcsi elégtételt követelnek, nem pedig pénzügyi kártérítést. Életük tönkrement, sokuk soha nem tudott férjhez menni, szégyenük gyógyíthatatlan sebeket ütött rajtuk. Hazatérve többségük sohasem beszélhetett arról, min ment keresztül. Sokuknak sohasem lehetett gyereke a katonai táborokban elszenvedett bánásmód miatt.

A vigalmi szolgáltatás a japán birodalom különböző pontjain 1932 és 1945 között zavartalanul működött. Még Pápua Új-Guineában is, ahol a japán hadsereg mindössze két évig folytatta a harcokat.

A tabuk listáján Kína speciális helyet foglal el. 1972-ig semmiféle diplomáciai kapcsolat nem volt Japán és (a kommunista) Kína között. Ez megkönnyítette a japán kormány dolgát, legalábbis ami a jóvátételt, valamint a különböző kártérítések ügyét illeti.

Holott történelmi tény, hogy Kína kárai szinte felbecsülhetetlenek voltak.

A nankingi vérengzés (tömegmészárlás, japánul *dajkaku*) ezek között talán a legismertebb.

Nanking, Kína korábbi fővárosa 1937 novemberében a japán hadsereg megszállása alá került. A város elesett, s megfélemlítésként a japán hadsereg parancsot adott a „partizángyanús” nankingiak meggyilkolására. Természetesen ártatlan nők és gyerekek is áldozatul estek a két hétig tartó vérengzésnek.

Nankingban hatalmas emlékmű és múzeum tanúskodik a borzalmakról. Az emlékművön a 200 ezres szám áll, ez becsült adat. A történészek 30 és 100 ezer közé teszik az áldozatok számát. Ma már ennek hatalmas az irodalma, mindkét oldalon. Kétségtelen tény azonban, hogy a japán történészek feldolgozásai lényegesen pontosabbak és indulatmentesebbek, mint kínai kollégáiké. A nankingi események megítélése a két ország közötti kapcsolatok talán legfontosabb rendezetlen kérdése. Igazi tragédia, hogy mindkét ország kormánya és mérvadó körei a múltban igen gyakran használták fel ürügyül a nankingi eseményeket saját nacionalista céljaik igazolására. Kína azonban úgy tűnik más rendezetlen múltbeli tabut is kihasználhat.

Japán csaknem egymillió kémiai fegyvert hagyott Kínában, melynek nagy része hat évtizede mérgezi a talajt, a folyókat és tavakat. A mezőgazdaságilag megművelt földeken is vannak bomló mérgek ebben a formában, melyek a természetesen keresztül gyógyíthatatlan betegségeket okoznak generációk során. Csaknem egy évtizeddel ezelőtt a japán kormány vizsgálóbizottságot nevezett ki és küldött Kína mérgezett területeire. Nekem nincs információm nagyobb, és technológiai tekintetben hatékony megoldásról, mellyel ezeket a vegyi fegyvereket hat évtized után semlegesíteni lehetne.

Mindannyian, kivétel nélkül a korábbi generációk cselekvéseinek eredményeiből élünk, függetlenül attól, hogy azokat saját korunkban ki hogyan ítéli meg. Mivel európai ember vagyok, az egyetlen, számomra követhető stratégia az volt, hogy megtanulom mindazt, amit a szakma legjobbjai már

megírtak, s megpróbálom európaiként tanítani Japán tizenkilencedik és huszadik századi történelmét. Ezt csaknem másfél évtizeddel ezelőtt nem tudtam, de ezt tettem, ennél se többet, se kevesebbet. A kérdés természetesen az volt, megtehetem-e ezt, azaz taníthatok-e „idegenként” úgy Japán történelmet bármely Japán felsőoktatási intézményben, hogy tabukat döntögetek, és feloldom a kezdetben feloldhatatlan görcsöket, szorongásokat, amelyek a diákok többségében öntudatlanul munkálnak. Gyorsan megértettem azt is, hogy ennek egyik oka a Japán középiskolai történelem tankönyvek „hazaszeretet” (Japánul *ajkoku*) fogalma. A középiskolai történelemtankönyvek csaknem mindegyike a bevezetőben ugyanis ezt a kifejezést használja. Nemegyszer keveredtem (órán kívül) fiatalokkal vitába, s válaszuk mindig az volt, hogy szeretik hazájukat, tehát nem mondhatnak rosszat, márpedig amit én mondtam, az rossz dolog volt, például a Nankingi vérengzés.

A logika, mellyel szembeszálltam, jól ismert Magyarországon is. Aki a hazáját szereti, azaz jó magyar (Japán), az nem gondol és nem mond „rosszat” hazája történelméről. Mindezt némileg leegyszerűsítve, a Japán (magyar) történelem dicsőségei és győzelmei sorozata, ami pedig nem az, azt elegánsan el kell felejteni, vagy teljes egészében át kell értelmezni. A vereségből sikertelen próbálkozás, egy ország lerohanásából annak felszabadítása, s egy civil lakosság megtámadására kiadott parancs, valamint annak precíz végrehajtása „nyugati ellenséges propaganda” lesz. Japán kontextusban ez nem jelent kevesebbet, mint a történelem átértelmezését.

Az alábbiakban, egyetlen példán keresztül, mely sokszor fordult elő valamelyik órán, bemutatom, milyen megrázó és számomra ismeretlen következményekkel járt a hazaszeretet efféle értelmezése, pontosabban oktatása.

Rendszeresen tanítom a Japán társadalomban élő, úgynevezett marginalizált kisebbségek történetét és jelenlegi helyzetét. A kötelező és ajánlott irodalom szerzői között Japán szociográfusok éppúgy vannak, mint amerikai vagy éppen európai történészek.

A burakuminok helyzete természetesen ugyanúgy témája az órának, mint a háború után Japánban maradt koreai származású kisebbségeké.

A burakuminok (faluközösségek) helyzete az utóbbi évtized hivatalos erőfeszítései ellenére is elkeserítő. Az ezt részletesen elemző tanulmány, melyet az órára feladtam, váratlan reakciót váltott ki a (Japán) diákok többségéből. Szokásos kérdéseimre, milyen volt a tanulmány, van-e kérdésük ezzel kapcsolatban, egyikük szemmel láthatóan felindultan a következőt mondta: „Én eddig a burakuminokról sohasem hallottam. Ha mindez igaz, amit ebben a tanulmányban olvastam, akkor szégyellem, hogy Japán vagyok. Ez egyszerűen felháborító. Hogyan írhat le ilyet bárki? Ez a szerző tényleg Japán?” Az utóbbi kérdés lepett meg a legjobban. Miért - kérdeztem vissza ha a szerző nem Japán, akkor mennyiben más a burakuminok helyzete? Az órán hatalmas vita tört ki, így életem egyik legizgalmasabb óráján „koordinálhattam” a diákok hozzászólásait. A diákok egymást győzték meg - csaknem egy óra vita után -, hogy a tényleges helyzetelemzés nem hazafiatlan, s a (láthatatlan) kisebbségek helyzete nem attól rossz, hogy valaki leírja, hanem a mindenkorai kormányzat kisebbségekkel kapcsolatos gazdasági, pénzügyi és szociálpolitikája miatt. A modernizáció egyik óráján a Japán gyarmatbirodalom óriási méretű népességmozgását és mozgatását tanultuk, többek között a koreai és tajvani munkások Japánban történő (s nem mindig önkéntes) foglalkoztatását. A legalább tíz országból jött diákok kissé elhűlve hallgatták a háború utáni nem Japán lakosság helyzetének ismertetését. Az egyik diák felállt, hallván a kételkedő megjegyzéseket, s a következőket mondta: „Jómagam is koreai családból jövök. Nagyszüleim a háború után nem tudtak visszamenni szülőföldjükre. Családunk szinte minden tagja attól tartott, hogy engem, ha koreai nevem van, hasonló hátrányok érnek a mindennapi életben, mint szüleimet. Éppen ezért Japán nevem van, bár tudok koreaiul is, s szüleim szerint csakis így vagyok biztonságban.” A következő órán együtt néztük meg az *Ószakai történet* című dokumentumfilmet, melyet egy Japánban született és felnőtt koreai férfi készített, aki jelenleg is Angliában él.

A film hallatlan pontossággal és zavarba ejtő együttérzéssel mutatja be egy, a harmincas években Ószakában munkát kereső család történetét és mindennapjait. A család a film elkészítésekor már semmiféle hátrányos megkülönböztetésben nem részesült: saját vállalkozásaik vannak, a férj, vagyis a filmrendező apja, rendszeresen visszajár Dél-Koreába (ott van egy másik, koreai felesége is). A család természetesen asszimilálódott, aminek egyik legszebb példája, hogy a filmrendező öccse, aki majd az apa vállalkozását örökli, golfozni tanul, csakúgy, mint a japán cégek sok-sok alkalmazottja.

A filmben alig hangzik el koreai szó. A filmrendezőről - aki elsőszülött, vagyis a leendő „családfő” a kelet-ázsiai hagyományok szerint - a film végére kiderül, hogy kakukktojás, mert homoszexuális. A filmben nem szerepel ez a beszélgetés a szülőkkel, de a nézők mindegyike tudja, hogy ez talán a legnagyobb csapás mindkét szülő számára.

A film minden alkalommal lenyűgöző és gyönyörű gondolatcserét indít el a diákok között.

Hamis állítás, hogy Japánban minden kisebbségnek egyformán rossz a helyzete. Az egyértelmű szabályozás késlekedése, a társadalmi zártság és a mássághoz fűződő ambivalens viszony azonban szinte láthatatlanná teszi a kisebbségek létezését, emiatt helyzetük javulása vagy éppen romlása úgyszintén nehezen jut el akár a médiáig is.

17 év alatt egyetlen alkalommal sem láttam tudósítást vagy éppen riportot egyetlen kisebbségi csoportról, illetve annak tagjairól.

Kétségtelen tény, hogy a háború zűrzavaros évei után a gyarmatbirodalom nem japán alattvalóinak mindössze töredéke tudott hazatérni. (Ezt nehezítette a közben kitört koreai háború is, melynek Korea mai napig tartó kettéosztottsága az eredménye.) A Japánban maradt koreaiaknak, tajvaniaknak kérvényezniük kellett a japán állampolgárságot, amit a koreaiak érdekvédelmi szervezete évtizedeken át erkölcsi (és történelmi) okok miatt visszautasított. Magyarozatuk erre az volt, hogy nem jószántukból kerültek Japánba, s nem rajtuk múlt, hogy nem tudtak visszatérni szülőföldjükre. Szahalin szigetén például csaknem tízezer koreai élt a kilencvenes években, akiket bányászati munkára vittek oda a japán hajók. Egy velük készült dokumentumfilm tanúsága szerint mindenki elfelejtette őket. (A film címe is ez: *A Forgotten People: Koreans in Sakhalin* - azaz: Elfelejtett emberek: koreaiak Szahalin szigetén.) Többségük a háború után automatikusan szovjet állampolgár lett, azaz nem utazhatott Dél-Koreába. A Szovjetunió széthullása után sem javult sokat az addigra már idős emberek helyzete. Anyagilag nyilván nem tudták megoldani hazatérésüket. A dél-koreai kormány következetesen a japán kormányt teszi felelőssé ez ügyben (is), de az elfelejtett koreaiak s a több millióra tehető gyarmatbirodalmi alattvalók végleges elszakítása otthonuktól fél évszázad után a feledés homályába merült.

Óráimon nagyon sok koreai diák tanult Dél-Koreából, s számos koreai diák, akinek japán neve van. Biztos voltam abban, hogy mindkét dokumentumfilm nagyon mély nyomokat hagyott bennük, mert sohasem fordult elő, hogy ezeket a filmeket hamisnak, vagy éppen erőltetettnek tartották volna. Ez a filmek alapján írt esszékükből világosan kiderült.

A kibeszélhetetlen történelem az órákon lassan, fokozatosan feltárult.

毎

日

Majnici: Mindennapok

A MINDENNAPOK

„Si fueris Romae, Romano vivito more” Ha Rómában vagy; élj úgy, mint a rómaiak.

Kétségtelen, hogy a japán mindennapok ellentmondásait sokkal gyorsabban észrevettem, mint a környezetemben élő külföldiek többsége.

Mindez nem azért történt, mert kudarcot kudarokra halmoztam, s még csak nem is amiatt, mert *idegenkedtem* a környezetem reakcióitól. Felnőtt emberként, sok-sok tapasztalattal indultam el Japánba, a bőröndömön kívül azonban vittem magammal mást is, amit a vámnál soha nem kellett bemutatnom. Ez - mint az első fejezetben leírtak is bizonyítják - az a képességem, hogy mindig azonnal megérezem, ha egy helyzet nem az, aminek látszik. (Nem kerülhettem volna jobb helyre - mondtam nevetve magamnak évekkal később.) A japán mindennapok tudatosan megkettőzött normái és értékrendje (a *honne* és a *tatema*) kezdettől fogva gyanakvóvá és óvatossá tettek. Nem eléggé, mint azt a Japánban eltöltött tizenhét év bizonyítja.

Azon azonban a japán környezet sem tudott változtatni, hogy bármilyen helyzetbe kerültem, csakis az igazat mondtam, ami természetesen több hátránnyal járt, mint előnnyel. (Rajtad még Japán sem tud változtatni - jegyezte meg mosolyogva Hirosi, egyre gyakrabban.)

Nehezen ismertem fel a legegyszerűbb helyzetekben rejlő csapdákat. Senki sem azt mondta, amit gondol, hanem mindig mást, s az a más is állandóan változott.

Mindenki jól ismeri azokat a helyzeteket, amikor egy ismeretség pusztán a kellemes, de soha meg nem valósuló ígéreték és gesztusok sorozata: „igazán találkozunk kellene”, „ebédeljünk egyszer együtt” „hamarosan felhívlak”, a sor folytatható. Én mindezeket a kezdeti időkben komolyan vettem. Nagyon örültem minden egyes gesztusnak, mert azt hittem, ezzel új ismerősre, esetleg egy új baráttra is szert teszek.

Túl sokáig nem vettem észre, hogy ezek a mondatok nem jelentenek többet, mint hangulatjavító fordulatokat, tartalom szinte sohasem volt mögöttük. Azaz, az égvilágon nem jelentettek semmit.

A hiba bennem volt, hiszen nyitottságomat és közvetlenségemet nem voltam hajlandó valami másra cserélni, pusztán azért, mert egy számomra új, ismeretlen világba csöppentem. Ma sem bánom, hogy így tettem. Volt és van miből adnom. Sem sértettség, sem harag nincs bennem. A mindennapok emberei nem tettek mást, mint amit a helyzet szerintük kívánt, vagyis saját értékrendjük szerint viselkedtek. Ha akarnám, sem tudnám összeszámolni, hányan mondtak valótlan és mennyi ígéretet kaptam, melyből egyetlenegy sem valósult meg.

Gyakran komoly, számomra rendkívül fontos ügyekben kaptam ígéreteket, s amikor ezek nem teljesültek, és az illetőt emlékeztettem az ígéretére, felháborodás és sziszegő elutasítás volt a válasz. A legrosszabb az volt, amikor a másik ember ígérete az én hazugságom lett. Rengetegszer mentem haza zokogva, hiszen semmi sem érintett olyan mélyen, mint az, ha valaki nem mondott igazat, s engem vádolt meg ezzel. Keserves leckék sorozatán keresztül tanultam meg, hogy soha, egyetlen ígéretet ne vegyek komolyan, és ne higgyek el semmit, ami jól hangzó, de soha meg nem valósuló lehetőség. Többször is megtörtént, hogy egy angol nyelvű napilapban közzétett álláshirdetésről kiderült: szó sincs arról, hogy „ismeretlennel” szóba álljanak vagy éppen a pályázatát elolvassák. Azóta az álláspályázatok „valódisága” javult, de a kilencvenes években személyes kapcsolatok nélkül nem sok értelmük volt. Honnan tudtam volna mindezt? Nemegyszer hívtak meg informális találkára, meglebegtetve az esetleges álláslehetőséget, de minden alkalommal kiderült, hogy erről szó sincs. Meghívásomra pusztán azért került sor, mert kellett egy külföldi is az összejövetelhez.

Örökre emlékezetes marad számomra az a telefonbeszélgetés, amikor egy állás meghirdetése előtt egy japán professzorasszony informális találkára hívott, amelyen az állást meghirdető

egyetem néhány dolgozója vett részt.

Egy héttel a meghívás előtt meghalt egy gyerekkori barátóm. Gyászoltam.

Tudtam, Japánban az a szokás, hogy haláleset után egy évig semmilyen meghívásnak nem tesznek eleget a hozzátartozók. A professzorasszonynak elmagyaráztam, hogy egyik legközelebbi barátomnak előző nap volt a temetése, ahova még elmenni sem tudtam, hiszen az Magyarországon volt.

Ő többször és egyre ingerültebben mondta, hogy el kell mennem az összejövetelre. Érzékeltette, hogy ha nem megyek el, akkor nem vesznek fel. (Mindez természetesen a pályázat beadási határideje előtt két héttel hangzott el.) Igaza lett. Nem mentem el, megpályáztam az állást, s nem vettek fel. Nekem nem az volt új, hogy nem az enyém lett az állás, hanem a kettős mérce.

A kettős értékrend megteszi a maga hatását, hisz egyszerre védi alkalmazóját és támadja azt, aki ezen kívül áll, mert nem érti e kettősség változó és (egy külső számára) nagyrészt követhetetlen jelentéseit.

Értetlenül és tehetetlenül szemléltem mindezt. Az azonban gyorsan magától értetődő lett számomra, hogy előbb-utóbb meg kell teremtenem önálló életemet Japánban (is).

A szívességek s a cserébe vállalt kötelezettségek rendkívül fontos szerepet játszanak a japán társadalom mindennapjaiban. Otthoni tapasztalataim alapján úgy döntöttem, hogy kerülöm a szívességek elfogadását - már amennyire erre lehetőségem van. Természetesen nem a szívességekkel, vagy azok viszonzásával volt a gond, hanem az etikai és erkölcsi megfontolások miatt érzett aggodalommal. Nem voltak kapcsolataim, melyeket mozgósítani tudtam volna. Én, aki kizárólag saját teljesítményemnek köszönhettem, hogy eljutottam Japánba, gyanakodva figyeltem a kölcsönös szívességek hálózatát, mert tisztában voltam azzal, hogy teljesítmény nélkül ez legfeljebb időleges hatással lesz japán pályafutásomra. Ma sem tudom, vajon nekem volt-e igazam ebben.

Azt pedig egyenesen illúzióknak tartottam, hogy tanítás mellett folyamatosan kutatni és publikálni tudjak. Képtelen lettem volna erre. Az órák minősége mellett döntöttem, holott azt is tudtam, hogy ennek semmiféle „haszna” nem lesz, legalábbis az én karrieremet tekintve. Minden tantárgy, amit tanítottam, minden óra, amit tartottam a legfrissebb szakirodalmi eredmények felhasználásával történt. Minden ellenvélemény dacára ma is nagyon büszke vagyok arra, hogy jó néhány külföldi kollégám legújabb tudományos eredményeit, akár könyv, akár tanulmány formájában mindig beépítettem a tananyagba.

Rengeteg, kutatásban is használható kérdésem volt az órákon, és most sem szégyellem, hogy ezt a diákokkal osztottam meg, tanulmányok és könyvek írása helyett.

Tudtam persze, hogy publikációk nélkül (mely a japán egyetemeken is követelmény volt a kilencvenes évek végétől) hosszútávon semmiféle szakmai elismerésre és ismertségre nem számíthatok. Kényszernek éreztem azonban azt is, hogy csak és kizárólag angol nyelvű publikációk számítanak, hiszen nekem egyszerre két nyelvvvel kellett megbirkóznom - idegenben. Nem volt pénzem fordításokra, s egy idő után arra gondoltam, hogy talán leküzdhetetlen az a hátrány, hogy Japánban nem angol anyanyelvűként dolgozom.

Ott voltak azonban a különböző kutatásra adott ösztöndíjak és alapítványi pénzek. Tizenhét éven át sohasem pályáztam meg japán állami ösztöndíjat. Ezt csupa nagybetűvel kellene leírnom.

Korábbi könyveim olvasói közül néhányan azt hiszik, hogy Japánban állami pénzből kritizáltam egy s mást, ahelyett, hogy „hálás” lettem volna a japán államnak, mert az ott eltöltött éveimet finanszírozta. Tizenhét év alatt egyetlen egyszer sem kaptam állami juttatást. Ugyanezt a stratégiát követtem akkor is, amikor már rendkívül jó állásom volt. Az állami kutatási ösztöndíjak megpályázása munkahelyi elvárás volt, mert ez javította az egyetem, illetve a tanszék tudományos értékelését. Ennek ellenére sem voltam erre hajlandó, mellyel nem titkolt ellenszenvet vívtam ki a kollégáim között. Ha a többiek pályáznak, nekem is pályáznom kell - magyarázta kissé

türelmetlenül főnökeim egyike. Válaszom tovább rontotta az amúgy is feszült légkört, amikor azt mondtam, hogy a fizetésemén kívül nincs szükségem egyéb jövedelemre.

Alapelvem azonban az volt, hogy nem kérek attól az intézménytől pénzt, amelyhez nem titkolt kritikával viszonyulok. Nagyon sokan kinevettek emiatt, de ez sem tudta álláspontomat befolyásolni. Az egyetlen ösztöndíj, amelyben részesültem, Nagao Rjúicsi korábban említett, családi alapítványa volt. A szellemi függetlenség, valamint az intellektuális autonómia megőrzése „sokba kerül”, de nekem megéri ezeket a javaimat megtartani. Tárgyilagossá kellett maradnom, hiszen egyszerre kellett megbirkóznom a japán és az angol nyelvvel, valamint mindazzal, ami lehetővé tette, hogy Japánban szakmailag működőképpé válhassak.

Aki külföldön tanult vagy dolgozott, jól ismeri az abszurd helyzeteket, amelyek elsősorban a nyelvhasználat és annak bonyolultsága miatt állnak elő. Sokszor és sokat tévedtem, s megértést, segítséget, valamint türelmet ritkán hallottam a másik oldalról. Érdekes volt mindez, hiszen sokáig úgy gondoltam, hogy akinek anyanyelve a japán, játszi könnyedséggel megérti a kínlódó és dadogó külföldi erőlködését is. Tévedtem.

Akkoriban még nem volt kellő tapasztalatom, azaz nem tudtam, melyik nyelvet kell használni a különböző helyzetekben. Gyakran összezavarodtam, mert azt sem tudtam eldönteni, hogy mindig mindenkivel az udvarias nyelvet kell-e használnom (ez volt ugyanis a nyelviskola egyetlen hasznos instrukciója), vagy vannak helyzetek, amikor kockázat nélkül használhatom a „hétköznapi” nyelvet is. Nem tudtam, hogy az életkor vagy a társadalmi pozíció, esetleg a partner neme dönti el, mikor, kivel, melyik nyelvet kell igénybe vennem. Azt mindenképpen kerülni akartam, hogy udvariatlannak, sőt, iskolázatlannak tartson bárki, hiszen a nyelv nem megfelelő kiválasztása és használata ezt a benyomást (is) keltheti a beszélgetőpartnerben.

Mindig minden helyzetben udvariasan és becsületesen viselkedtem, de ez sem változtatott a kettős értékrenden, a kettős beszéden, valamint a saját tehetetlenségemen. A szavaknak nem sok közük volt a gondolathoz, az érzelmeket már nem is említve. Nem is kísérleteztem azzal, hogy megfejtsem egy-egy beszélgetés valódi tartalmát, és nagyon ritkán történt, hogy a beszélgetés pontosan arról szólt, amit a szavak jelentettek. Sokszor hallottam a tényeket illetően is mást, mint amiről én tudtam, de kétségtelen, hogy ebben a mesterek mestere a japán média volt.

Az első években naponta „fogyasztottam” a híreket, szinte válogatás nélkül. Rövid volt a lista. Egyrészt, mert nem tudtam még japánul olvasni, másrészt, mert időbe telt, amíg megértettem az elektronikus és írott sajtó helyét és szerepét Japánban. Akkoriban az internet használata még gyerekcipőben járt, tehát onnan nem tudtam információkhoz jutni.

A japán napilapok olvasása elérhetetlen célnak tűnt, de ott volt a televízió, a rádió, s néhány hetilap. Mivel hetente legalább kétszer újságcikket írtam az akkori Magyar Hírlapba, pontos és megbízható információkra volt szükségem. Saját megtakarított pénzből befizettem a busás tagdíjat a tokiói székhelyű külföldi újságírók klubjában, s ezzel, úgy gondoltam, megtettem a tőlem telhetőt. A tanítás és nyelvtanulás mellett meg kellett tanulnom tájékozódni a japán média viszonyai között. Sziszifuszi küzdelem volt. A japán média a belföldi „klubok” (japánul *kisa-kurabu*) hálózatára épül. A klubok rendszere a tizenkilencedik század végén jött létre. Célja pontosan az volt, ami ma is: kartellizálni az információkhoz való hozzájutást és ellenőrizni azok továbbadását. Aki nem tagja valamelyik klubnak, az nem vagy csak jelentős kéréssel jut hozzá az információkhoz. A sajtótájékoztatók kivétel nélkül a klubok tagjainak szólnak, a külföldi újságírók csak ezután kapnak tájékoztatást. Külföldi tudósító 2010-ig nem lehetett a japán újságíró klub tagja. Nyilvánvaló, hogy aki nem jut időben megbízható információkhoz, az nem tud jó újságíróként dolgozni. A nagy tudósító hálózatok, mint a CNN és a BBC külön híryananyagokat kapnak a japán kabinetirodától.

A „mi” és az „ők” világos kettéválasztásáról van szó. Sokan, beleértve engem is, emlékeznek arra a miniszterelnöki sajtótájékoztatóra, ahova egy külföldi tudósító „becsempészte” magát. Külföldi

tudósítók ugyanis nem kaptak meghívót a kabinet sajtótájékoztatójára. Oda csak a japán újságíró klubok tagjai mehettek el. Kérdéseiket ők is csak névvel, a munkahely megjelölésével, kizárólag írásos formában tehették fel a tájékoztató *előtti* napon. Mivel a televíziós kamerák be voltak már kapcsolva, a miniszterelnök megjelenésekor a külföldi tudósítót csendben (de nem egészen feltűnés nélkül) a székével együtt kellett kivinni a teremből.

Nem egy külföldi újságíró perelt, tiltakozott a kabinetirodánál, illetve a megfelelő felügyeleti szerveknél, nem sok eredménnyel. Tarthatatlan állapot volt, hogy a Bloomberg nemzetközi gazdasági és pénzügyi hírügynökség tudósítója kereken huszonnégy órával később kapott tájékoztatást egy rendkívül fontos eseményről, amivel előfizetőit károsította meg, s a hírügynökség hitelessége forgott kockán.

Úgy tűnik azonban - néhány lényegtelen változtatástól eltekintve -, hogy továbbra is a belföldi újságíró klubok rendszere termeli a híreket. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy minden közigazgatási szervet - beleértve a minisztériumokat, a kabinetirodát, a Japán Nemzeti Bankot, valamint a parlamenti pártok parlamenti és parlamenten kívüli szervezeteit - a klubok rendszere védi a nemkívánatos információktól, vagy azok nemkívánatos interpretálásától.

Minden újság és televíziós-, illetve rádiócsatorna tudósítója klubtag. (Ha nem az, nem dolgozhat főállásban egyetlen médiumnál sem, csak külsőként, vagyis ideiglenes állásban, vagy ami a leggyakoribb, szabadúszóként.) A hírek elkészülte után, a megjelenés előtt, a megfelelő közigazgatási szervezet, minisztérium stb. sajtóosztályának munkatársával kell egyeztetni a cikket vagy a híryanagot. Az egyeztetés természetesen kompromisszumok eredménye, hiszen a harmónia a cél. Az informális megbeszélés során kikerül az anyagból minden olyan tény, mely a szervezet érdekeit veszélyezteti, esetleg sérti. A tények interpretálása tehát a mindenkori helyi és központi szervezetek változó érdekeitől függ.

Természetesen mindig vannak „lázadó”, azaz független újságírók. Érdekes kötetet lehetne összeállítani a legnagyobb japán „botrányokról”, melyek egy részét először külföldi heti- és napilapok közölték, a japán sajtó ezt csak átvette. (Talán a hatvanas évek Lockheed-botránya volt a leghíresebb.)

A sajtó nagy része öncenzúrával működik, hiszen ezt a célt szolgálja az újságíróklubok rendszere is. A napilapok nagy része csaknem ugyanúgy és csaknem ugyanarról ír. Természetesen kivételek mindig vannak.

A televízió témérdek csatornáján a tárgyilagos elemzéseket bulvárhírek, olykor hírnek feltüntetett „bennfentes”, a valóságban azonban szóbeszédeken és pletykákon alapuló információk helyettesítik.

A televízió legfontosabb közszolgálati csatornája az NHK hivatalos nyelven sugároz: azaz, nehezen követhető stílusban. Az NHK oktatási csatornája azonban nemegyszer rukkol elő döbbenetesen tárgyilagos, és sokkoló dokumentumfilmekkel illetve műsorokkal.

A TV Asahi este 10 órakor pedig „köznyelven” oldott stílusban sugároz csaknem egy órás hírműsort.

Egy médiaszakértő megfogalmazása szerint a japán médiapiacra nem a hír adja el az újságot, hanem az újság adja el a hírt.

A sajtó ellenőrző és szükség esetén a politikai, gazdasági és pénzügyi hatalmat korlátozó szerepe sajnos ritkán érvényesül, s elemzések szerint mindezek jelentős része (botrány címszó alatt) gyakran előre megrendezett, időzített esemény, és nem a nyilvánosság előtt bemutatott célokat szolgálja. Én azonban évtizedekkel korábban megtanultam a sorok között olvasni, így ezt a készségemet gyakran használtam, s mindig eredményesen.

Aki a japán tévé híradásait rendszeresen nézi, annak elég érdekes kép rajzolódik ki Japánról és a világról. A környező külvilág tele van háborúkkal, konfliktusokkal, súlyos, emberéletek ezreit veszélyeztető gazdasági és politikai eseményekkel. A békés, harmonikus és kompromisszumok

ezreire épülő japán mindennapok azonban a fenyegető külvilág ellentetjét kínálják. Ez alól akkor van csak kivétel, ha Japánban a harmóniától igen távol eső esemény történik, kiváltképp, ha az ember vagy emberek tevékenységének eredménye. Az utóbbi mondatom akár egy japán tévébemondóé is lehetne. Végül: bizonyított tény, hogy a média nagy része kartellizált, azaz kevés és monopolhelyzetben levő cég tulajdonában működik. Ez a hirdetések készítő és forgalmazó cégek esetén ugyanígy van.

Emiatt, s az információk szelektálása és szűrése miatt a külföldi sajtó hírei Japánról megbízhatóbbak, mint a hazaié. Ez, könnyen belátható, nem igazán kellemes helyzet. Amint a fentiekből kiderül, a japán média kettőssége tény. A hírek „kellemetlen” része csiszoltan, legömbölyítve „gördül” a fogyasztó elé. A belföldi negatív események meg hosszas késedelem után kerülnek a nyilvánosság elé. Ennek elsősorban az az oka, hogy a média saját személyzetét, illetve pozícióit védi a hatalom képviselőivel szemben. Ez az öncenzúra egyik leghatékonyabb módszere.

Azt mindenesetre gyorsan felismertem, hogy a kettős szabályok „természetes” védelmet nyújtanak annak, aki azt alkalmazza. Engem azonban őszinteségem, valamint látható idegenségem „védett”. Ragaszkodtam kívülállásomhoz, hiszen az voltam, láthatóan és hallhatóan.

Emiatt komoly érdeklődéssel és mély szimpátiával közeledtem mindazokhoz, akik hozzám hasonlóan kívülállók, vagy a társadalom perifériáján élő emberek voltak. Ezek az emberek mindig azt mondták, amit gondoltak és éreztek, hisz vesztenivalójuk nemigen volt. Ezért olvastam sokat a marginalizáltakról, a hajléktalanokról és a különböző betegségek látható jegyei miatt kitaszítottokról. Nagy részük japán ember, s tőlük rengeteget tanultam, mint ahogy abból is, ahogyan őket a hivatalos szervezetek többsége, a média, valamint az oktatási rendszer „kezelte”. Az igazi meglepetés akkor ért, amikor életemben először részt vettem Ausztráliában egy nemzetközi konferencián. Ott derült ki számomra, hogy minden japán kolléga, aki nem Japánban élt, kedves, közvetlen s a kettős viselkedés és normarendszer nélkül beszélgetett velem.

Megértettem tehát, hogy mindennapi tapasztalataim Japánban a szocializáció eredményei. Más értékvilágban és más normák között a japán értékrend értelmét veszti. Megkönnyebbültem. A kettős értékrend és viselkedés, ma is úgy látom, akkor okoz igazán nagy károkat, ha hatalommal párosul. (A következő, vagyis az utolsó fejezet éppen ezeket a helyzeteket elemzi.)

Mindezt kötelességem volt megérteni, örömmel tanultam meg a jelenség szociológiai magyarázatát, de alkalmazni nem tudtam és valójában nem is akartam.

Szakmai kérdésekben, amikor igazán másról nemigen lehet szó, mint munkáról és az elvégzendő feladatokról, ugyanezt a kettősséget tapasztaltam mindegyik munkahelyemen. Sajnos képtelen voltam mindezt még utánozni is, hiszen az én „térjünk a tárgyra” stílusom megütközést és némi értetlenséget tükrözött. Mivel nem tanultam meg, hogyan „öltöztessem” azaz csomagoljam mondanivalómat - hiszen engem csak a feladatok maximális és hatékony megvalósítása érdekelt - ez az esetek többségében a kollégáim részéről merev ellenállásba ütközött. (Ma sem tudom, hogy kollégáim ellenállása a feladatnak, a stílusomnak, vagy éppen idegenségemnek szólt.)

Ezzel nyilvánvalóan lehetetlen helyzetbe kerültem, mivel a munkáltatóm (vagyis a főnökeim, mert mindig több volt belőlük) megbízott egy feladattal, majd a kollégák ennek ellenálltak, s nekem nem maradt más lehetőségem, mint vagy elhagyni a munkahelyemet (ezt nem tehettem meg, elsősorban egzisztenciális okok miatt) vagy „körbeülni” a feladatot a berzenkedő kollégákkal együtt, s olyan kompromisszumokat találni, melyek a feladat csendes szabotálását eredményezik. (Ezt nevezik egy-egy intézményben reformnak.)

Ezekben a számomra rendkívül kellemetlen, s gyakran kínos helyzetekben a végső érv a másik oldalon mindig a *földrajzlecke* volt. „Aki nem japán, az nem érthet semmit, a feladatot sem.” Ezzel a beszélgetés véget is ért, mielőtt elkezdődött volna.

Azokon az egyetemeken, ahol a nemzetközi programok némelyike a csőd közelébe került,

megtaláltam a saját szakterületemet. Ezekon az egyetemeken ugyanis arra volt szükség, hogy valódi diákokat, valódi órákon, valódi tantárgyakra tanítson az egyetem, mégpedig nem a japán oktatási rendszer szabályai szerint. Nemzetközi értelemben kellett valóban minden diák számára elfogadható, tartalmas és színvonalas programot ajánlani. A japán egyetemek ezért saját diákjaikat elküldhették tanulni a cserepartnerekhez (vagyis a külföldi egyetemekre).

Nyilvánvaló volt, hogy a japán egyetemek nemzetközi programjainak sikere elsősorban a külföldi egyetemek megítélésétől, s a külföldi diákok értékelésétől függött, vagyis ezen múlt a japán egyetem „keresettsége”.

Ebben a helyzetben az volt az ésszerű megoldás, ha a japán egyetem egy külföldi szakembert bízott meg az új program elkészítésével. A külföldi szakember tudása, valamint semlegessége garancia volt arra, hogy a radikális változásokat meg lehessen valósítani. Erre Japánban a közismert példa a Nissan Renault-nak történő eladása volt, mégpedig a hatalmas Nissan-birodalom pénzügyi csődjének utolsó órájában. Mr. Ghon, a Renault menedzsere „csodát” tett, aminek eredményeként két év alatt nyereségessé vált a most már francia tulajdonú Nissan. Mindezt több milliárd dollárra rúgó felhalmozott veszteség után sikerült elérnie. A második év végére a Nissan a háború utáni legnagyobb nettó nyereséggel zárta az üzleti évet. Amikor megkérdezték, az azóta a japán médiában üzleti „gurunak” nevezett Mr. Ghont, mi volt mindennek a titka, válasza a lényegre tapintott: „Én nem japán vagyok. Ha az lennék, ezeket a radikális szerkezeti változásokat sohasem tudtam volna keresztülvinni. Azaz: nincs titok.”

A csődhelyzet közelében levő nemzetközi programokat mindig sikerült megmenteni, átalakítani és a program új tartalommal, új tanárokkal már sikeresen működött. Az is magától értetődött, hogy ezt a munkát minden alkalommal részmunkaidős szerződéssel kellett végezni. Azaz, a szerződést egyoldalúan (a munkáltató részéről), indoklás nélkül bármikor meg lehetett szüntetni. (Az is előfordult, hogy otthon, az üzenetrögzítőmön tudatta velem egy egyetem, hogy nem tart igényt a további munkámra.)

A munkáért a „szokásos” részmunkaidős fizetést kaptam. Munkaviszonyom mindig azért szűnt meg, mert az alacsony jövedelemből lehetetlen volt megélni akkor is, ha esetleg több helyen dolgoztam, azonos feltételekkel. Nem kényszerből vállaltam el mindezt, hanem mert rengeteget tanultam a munkám során, s úgy gondoltam, hogy ez egyfajta beruházás, amelynek később meg kell térülnie. Ebben is igazam lett, bár kétségtelen tény, hogy a megtérülésre sok évet kellett várnom.

Tapasztalataim alapján úgy gondoltam, hogy mindig van választási lehetőségem, s az autonómiám legfontosabb mércéje éppen a választás szabadsága és a döntés képessége. Tisztában voltam a következményekkel is, de nem bántam. Egyszerűbb volt a saját utamat a saját alapelveim szerint követni, mint egy rövidtávon igen előnyös, de hosszútávon az elveimmel ellenkező stratégia szerint alkalmazkodni. Meg kellett értenem ugyanis azt, hogy az ambivalencia - mely láthatatlan módon köt össze mindenkit mindenkivel - a nyelvi és társadalmi hierarchia miatt megnehezíti a kommunikációt.

Döbbenet ismertem fel helyzetről helyzetre, hogy a nyelven keresztül (is) érvényesülő társadalmi hierarchia ritkán tesz lehetővé egyenrangú társalgást és egyenrangú kapcsolatokat, különösen a munkahelyeken.

Gondosan figyeltem a Japánban élő külföldieket, akik elsajátították a kettős beszédet és a kettős normarendszert. Tökéletesen viselkedtek, a helybeliek elismeréssel nyugtázták az alkalmazkodás ilyen szintű elsajátítását. Számomra ez a módszer mégsem volt vonzó, mert korábbi, azaz hazai tapasztalataim alapján komolyan féltettem saját függetlenségemet. Autonómiám és integritásom ma is az egyetlen vagyontárgyam. Úgy láttam, ha ez elveszik, nem marad semmim. Nyilvánvaló, hogy saját tapasztalataim állták útját mindannak, amit sokan és sokféleképpen, könnyeden elsajátítottak. Én egyetlen napig sem voltam erre képes, s ezt ma is a saját kudarcomnak tekintem.

Árgus szemekkel figyeltem magamat. Nem kevertem soha beszéd közben a magyart, az angolt és a japánt. Csak a hosszú ideje emigrációban élők tudják, hogy a mindennapi nyelvi környezet anyanyelvet „kiszorító” hatása gyakori. Nem hagytam magamat feloldódni semmiben, ami körülvett. Kínosan ügyeltem anyanyelvem megőrzésére, fejlesztésére és egyetlen évet sem mulasztottam el, hogy hazautazzak. Első utam mindig a régi és megszokott könyvesboltomba vezetett, ahol mohón lapátoltam össze a kiválasztott új könyveket. Minden nyelvbortlást és minden hibás hangsúlyt kijavítottam, ha rajtakaptam magam Japánban. Csaknem kilenc éven át heti egy alkalommal tudtam magyarul beszélgetni az akkori (magyar) barátnőmmel. A magyar nyelv hiányzott a legjobban.

Idegenként mentem Japánba, idegenként tanultam meg az alkalmazkodás csaknem minden fontos elemét, s idegenként váltam működésképpé a mindennapokban. Nemcsak a szakmában, de a mindennapokban is őszintén képviseltem mindazt, amiben hittem: a teljesítményben, mások előítélet-mentes elfogadásában és az emberi kapcsolatok fantasztikus, felemelő élményeiben. Sem a bizalmamat, sem a nyitottságomat nem könnyű tőlem elvenni, ehhez nem elegendő néhány csalódás.

Nem voltam hajlandó elfogadni sohasem, hogy másként is lehet Japánban élni, sőt saját jól felfogott érdekemben (azaz önvédelemből) másként *kellett volna* élnem.

Mindig konfrontálódó, és a konfliktusokat nyíltan felvállaló ember voltam. A japán mindennapokban azonban ezzel nem sokra mentem, hiszen képtelen voltam elfogadni, hogy a konfliktusok szirénázó vészjelek a helybelieknek. Természetesen egy konfliktusokat kerülő és elfojtó közegben azok megoldása fel sem merül. Felejthetetlen, hányszor hallottam hosszas magyarázatokat a hangerőmről. Amit azonban mondtam, azzal érdemben nemigen vitatkozott senki. Nem mintha partnerem egyetértett volna azzal, amit mondtam.

Számára a lényeg a *hogyan* kérdése volt, s nem a tartalom. Hasonlóan történt mindez az öltözködéssel is. Mindig elegánsnak kellett lennem. Egyszer próbálkoztam „laza” kinézettel, s ma is emlékszem a döbönt tekintetekre, amelyek rám meredtek. Magától értetődően egyetlen szó sem hangzott el.

Mivel senkit sem ismertem Tokióban, igyekeztem új kapcsolatokra szert tenni. Gyorsan megtanultam, hogy az egyetemi kollégákkal ez nagyon nehezen megy. Ahol a leghosszabb ideig dolgoztam, mindössze egyetlen kollégával sikerült, bár nagyon nehezen, összebarátkoznunk, s ez egy valódi baráti kapcsolat. Volt ugyan egy másik kollégám, aki a barátom volt, de őt kinevezték egyik főnökömnek, ami talán a leghatékonyabb módszer az egyenrangú kapcsolat ellehetetlenítésére. Amint a kinevezést elfogadta, én kezdeményeztem a személyes kapcsolat felfüggesztését. Ha újra kollégák leszünk, mondtam, újra barátok lehetünk. A barátságot nem lehetett többé helyreállítani.

Röviden: a munkahely nem személyes kapcsolatok kialakítására való. Természetesen a japán szocializáció mindezt időben előkészíti.

Az iskolák jelentős részében ugyanis a gyerekeket minden tanévben „összekeverik” azaz, minden év új osztálytársakkal indul. Ez a látszólag technikai módszer megelőlegezi, azaz hozzászoktatja a gyerekeket az állandó helyváltoztatáshoz. Munkahelyeim többségében a tanulmányi (adminisztratív) részleg dolgozói évről évre rotálódtak, azaz csaknem minden évben más részlegbe helyezték át őket. Ennek hivatalos indoklása az, hogy ily módon megelőzhető a személyes kapcsolatok kiépítése, ami egy japán munkahelyen a legkisebb mértékben sem tolerálható, mert részrehajlás vagy éppen korrupció forrása. Mindez azonban félrevezető, hiszen a részrehajlás valamint a korrupció nem csupán emberi szimpátiák, illetve kapcsolatok alapján jön létre. Ami a japán mindennapokat illeti, a kor- és beosztás szerinti különbségek (*szenpaj-kóhaj*) valamint az el- és beszámoltathatóság hiánya legalább olyan fontos eleme a részrehajló döntéseknek, mint a személyes kapcsolatok.

A munkahelyen kívüli kapcsolatteremtés az első években szinte kizárólag a „tanítanál-e engem angolul” kérdéssel kezdődött, de egyszer előfordult az is, hogy a metrón egy ismeretlen ifjú hölgy a kezemben tartott HVG-t francia nyelvű újságnak nézte, és megszólított: tanítanám-e franciára. Fáradhatatlan türelemmel magyaráztam el minden hasonló helyzetben, hogy nem nyelvtanár vagyok, hogy van szakmám, de évekig mindez hiábavaló volt.

Utólag visszatekintve úgy tűnik, mintha a kapcsolatteremtés legkönnyebb módja a nyelvtanulás lett volna. Szerencsémre a vidéki alkalmazásom (szabályellenes) módjától eltekintve, soha nem kellett vergődnöm az angol nyelvtanár szerepében (japánul *e-kaivá*). Felsorolhatatlan, hány külföldi, egyetemet végzett és PhD-val rendelkező ismerősömet alkalmazta a japán felsőoktatás angoltanárként. Mindent, így ezt is meg lehetett magyarázni: tulajdonképpen ez nem is az angol nyelv oktatása, hanem egy tantárgy angol nyelven történő tanítása. (Külföldi ismerőseim többsége japanológus volt, így remekül tudott japánul.) Ragaszkodtam a szakmám tanításához, vagyis ahhoz, hogy nem nyelvtanár, hanem gazdaságtörténész vagyok. Az mindegy - mondta kissé cinikusan egyik ismerősöm. - A lényeg, hogy tudsz angolul, s a legkönnyebben ez hasznosítható a japán oktatási rendszerben, hiszen külföldi vagy.

Évekig ért emiatt csalódás csaknem minden Magyarországon végzett japán szakos fiatal, aki nem tudott angolul. Hiába tudott remekül japánul, az angol nyelv tudása nélkül ez mindegyikük számára súlyos hátrányt jelentett, s jelent ma is. Hiába, ők nem ázsiai külföldiek voltak, márpedig minden nem ázsiai külföldinek, legalábbis a japán mindennapokban, angolul tudnia kell. Évekig kétségbeesetten magyaráztam a környezetemben élőknek, hogy bármely nyelv tanítása szakma, s nem származás kérdése.

A japán állam rengeteg pénzt költ nyelvtanításra, ennek hatékonysága, és eredményei azonban meglepően gyengék, különösen nemzetközi összehasonlításban.

*** Az ambivalencia nem ismer határokat. Ennél rombolóbb mindennapi érintkezési formát ritkán láttam. A konfliktusok „békés”, harmóniára törekvő megoldása (melyre a nyolcvanas évek Japánból exportált mítoszai épültek) nem más, mint a konfliktusok elfojtása és megoldatlanul hagyása. A konfliktusok kimondása és nyílt felvállalása ellenkezik a közösségi normák többségével, s erre csak szélsőséges esetben kerül sor.

Rengetegszer tapasztaltam, hogy nincs konfliktuskezelő stratégia a mindennapokban, s ennek szinte mindenki az áldozata. A „harmónia társadalma”, a japán közösségek kompromisszumai - mint azt a szociológusok évekkel ezelőtt bizonyították - éppen azért fontos ideológiák a mindennapokban, mert a valóság ennek éppen az ellenkezője: a harmónia a látszat, és a kompromisszum egyáltalán nem biztos, hogy a többség akaratát fejezi ki.

A konfliktusokkal történő foglalatosság szinte mindig későn történik, amikor a probléma már csaknem megoldhatatlan, vagy megoldható, de csak nagyon súlyos, nemkívánt veszteségek árán. Nem véletlen, hogy magánéletemben az első és legfontosabb teendő a dolgok nevén nevezése és kimondása volt partneremmel, Hirosival együtt. Megállapodtunk abban, hogy mindig minden fontos dolgot megbeszélünk egymással. Ez Hirosi számára merőben új formája volt egy kapcsolat mindennapjainak, de nagyon gyorsan tanult, bár korántsem konfliktusok nélkül. Valószínűleg ez segített mindkettőnknek a legtöbbet a későbbi együttélésünkben.

A következő lépés a földrajzleckék száműzése volt a közös életünkből. Megígértük egymásnak, hogy soha egyikünk sem használja *érvként* vagy *indoklásul* saját eredetét. Nem volt könnyű - ne feledjük, hogy mindez a japán valóságban zajlott -, de évekkel később ezt is elértük. Egyikünk sem használja *érvként* a saját, vagy a másik *származását*. Nem könnyű mindezt ott megvalósítani, ahol a legfontosabb kérdés az eredet, nem pedig a személy. Ha a kettő között bárki (számomra nevetséges) oksági összefüggést teremt, akkor nem is érdemes elkezdni egy beszélgetést. Sokan, sokféle stratégiát alkalmaznak, hogy ebben a környezetben is kényelmesen érezhessék magukat, hiszen elfogadásra törekszenek és a befogadást keresik. Mindez természetes, hiszen

mindenki egyensúlyra törekszik, a kérdés mindössze az, ezt hogyan éri el. A Japánban élő és dolgozó külföldieknek nyilván ugyanúgy vannak problémái az alkalmazkodással, mint nekem voltak. A problémák megoldásának módszereiről azonban nehéz beszélgetni, s még nehezebb ezekről megbízható beszámolókat olvasni.

Felsorolhatatlan azon szerzők száma, akik a személyes(kedő) élményektől egészen a Japánban elszenvedett sérelmekig szinte mindent leírtak japán tapasztalataikról és az alkalmazkodás vicces és kevésbé vicces módjairól. Szinte mindegyik ebbe a kategóriába tartozó könyv, ami a kezembe került, már az első oldaltól kezdve untatott. Az unalom oka elsősorban a monoton mítosztáplálás és a félájult orientalizmus volt. Minden látszat ellenére ennek komoly veszélyei vannak. Egyrészt a mítoszok „újratermelése” újra meg újra meggyőzi a japán intézményeket, hogy a Japánról külföldre exportált kép akkor igazán vonzó, ha minél távolabb van a japán mindennapok realitásától. Másrészt - s ez az előbbinél lényegesen fontosabb szempont - mindez félrevezető. Japán fantasztikus szellemi és kulturális kincsekkel rendelkezik, emiatt nem hiszem, hogy akár a mítoszokra, akár a démonizálásra szükség lenne. Izgalmas hely és szerintem a világ egyik legérdekesebb országa. Akik valóban értik, nemcsak a mindennapokat, de azt is, hogy Japán sok tekintetben egy posztmodern világ, felismerik azt is, hogy Japánban élni kicsit olyan, mintha a jövőben sétálnánk, miközben a múlt egy-egy eleme folyamatosan kísér bennünket.

Sajnos ritkán került a kezembe olyan elemzés, mely a számomra legfontosabb kérdésekre igyekezett válaszokat adni. A tizenhét év alatt egyetlen írást sem olvastam arról, hogy az alkalmazkodás miben különbözik a teljes azonosulástól. Hogyan lehet megvalósítani a megértést az elfogadás nélkül? Mindez azért nehéz, mert ez a környezet saját hétköznapijait is folyamatos kettőségben pergeti. Miért is kellene azonosulni, ha a helybeliek ezt sem tudják elfogadni? Évekig egyetlen megjegyzés nélkül figyeltem a mindennapokhoz történő alkalmazkodás különböző módszereit, de szomorúan állapítottam meg, hogy egyik sem kínált számomra elfogadható alternatívát. Emlékszem néhány diák roppant igyekezetére, hogy el- és befogadhatóvá tegye magát a környezete számára.

Volt haj festés, színes kontaktlencse, és saját honfitársával a japán nyelvű levelezés. Volt sok minden más is, számomra azonban az elfogadtatás és a befogadás ugyanarról szólt minden helyzetben, ez pedig a saját személyiségem korlátozása, és belekényszerítése egy olyan öntőformába, melybe nem akartam bekerülni. Soha egyetlen öntőformába sem fértem bele, miért fértem volna akkor épp a japánba?

Azon az áron sem, hogy emiatt nem kaptam bizonyos állásajánlatokat, s azon az áron sem, hogy kevés helybeli barátom volt. Tudtam, hogy a baráti kapcsolatok értékrendje is más, s némi csalódottsággal, de józanul vettem tudomásul, hogy a hasznosság alapelve gyakran helyettesítette a barátságot. Egyetlenegyből sem lett ezen az alapon emberi kapcsolat. Velem nem lehetett hasznossági alapon barátkozni.

Rádöbrentem arra is, hogy a környezet szinte minden szereplőjének (hiszen egyre gyakrabban éreztem úgy, mintha egy éjjel-nappal előadásokat játszó színházban lennék) szüksége van a *mátság* valódi jelenlétére. Sokáig nem hittem el, hogy az ambivalencia pozitív szerepet is játszhat a mindennapi érintkezésekben.

A munkahely, a mindennapok legegyszerűbb (csaknem banális) helyzetei egyaránt azt demonstrálták nekem, az idegennek, a kívülállónak, hogy az idegenség, a külföldi (nem ázsiai) jelenléte Japánban, valamint az ő tevékenysége a japán identitás egyik legfontosabb része. Ekkor ugyanis élő és valódi az összehasonlítás. Az összehasonlítás újra meg újra megerősíti az identitástudatot. A másként való kezelés, az elkülönített bánásmód, mind a japán csoportkohéziót erősíti, hiszen minél több *mátság* van a mindennapokban, amelytől el lehet határolódni, annál erősebb a csoport, s ezzel a japán identitás is.

Mindaz, amit jelenlétem, tevékenységem, kinézetem vagy akár a viselkedésem képviselt, erősítette

a japán identitástudatot. Gyakran jutottak eszembe József Attila sorai „Hiába fürdeted önmagadban, csak másban moshatod meg arcodat”, és elcsodálkoztam. Japánban az identitásnak is valamiféle posztmodern változata él a mindennapokban, s ez nem véletlenül eredményez könyvtáryira rúgó szakirodalmat. Nagyon nehezen jutottam el addig a szintig, hogy a közvetlen környezetemben élő emberek hasonló udvariassággal és tisztelettel beszéltek velem, mint ahogyan én viselkedtem mindenkivel. A japán normáknak megfelelően ezt a nyelvhasználatban éppúgy ki kellett fejezni, mint a viselkedésben, ezt azonban nem a személyemnek, hanem társadalmi rangomnak köszönhettem. Alig kilenc évvel megérkezésem után elértem, hogy nemcsak távolságtartással, de némi tisztelettel beszéltek velem. (Azt azonban soha sem sikerült elérnem, hogy férfikollégáim tanárnak, japánul *szenszejnek* szólítsanak.)

Mindez elsősorban új munkahelyemnek, a „híres egyetemnek” szólt. Szerencsémre tisztában voltam ezzel is, és nem azonosultam az intézményi besorolással egyetlen percre sem. Nevetve mondtam, valahányszor a műmeglepetés valamint a műelismerés megjelent egy arcon, hallván, hol dolgozom: nem számít, én egy vagyok a mindennapi emberek között.

A normák és értékek, rítusok és viselkedési szabályok tehát egy élő és kötelező tananyag fejezetei voltak. Mindent gondosan megfigyeltem, megtanultam és megértettem. A szinte lehetetlennel is megpróbálkoztam: nemcsak azt akartam megérteni, hogy mi az, ami a mindennapokban körülvesz, hanem annak miértjeit is. Úgy gondoltam (és jól gondoltam, pontosabban ösztönösen ráéreztem), hogy meg kell értenem negatív tapasztalataim okait is. Vagyis az általánosítás és személyes sérelem stratégiája helyett a szembenézés, azaz a nehezebb és fájdalmasabb megoldás mellett döntöttem. Nem tehettem mást, hiszen bármilyen más stratégia ellentmondott volna saját értékrendemnek. Ennek azonban kizárólag hosszútávon voltak előnyei. Megértő és elemző viszonyom a mindennapokhoz rengeteget segített a diákok gondolkodásának és viselkedésének megértésében is.

Ma is örülök annak, hogy a megismerés és a megértés stratégiáját választottam az elfogadás helyett.

Hiába ismételtette Hirosi nekem egy-egy nehéz nap és rossz élménysorozat után, hogy „nem kell vele törődni” (japánul *hotokeba i*). Még én is meglepődtem indulatos válaszomon, valahányszor ezt a „praktikus” tanácsot hallottam.

Sokszor javasolta, hogy menjek el valahova meditálni, s akkor megnyugszom. A meditáció néhány buddhista szentélyben mindenki számára ingyenes. A szentély legnagyobb terme éjjel-nappal nyitva áll, s bárki ott is maradhat. Megtanulhat meditálni, ami rendkívüli fizikai és szellemi koncentrációt igényel. Ott megtanulhatnád - folytatta Hirosi - a semmit (japánul *mu*), azaz a testi-lelki üresség állapotának elérését. Nem akartam megtanulni. Érzékelni akartam mindent akkor is, ha fájt, mert enélkül azt sem érzékelhettem, ami jólesett. Hirosi gyakran biztatott, hogy a meditáció majd megnyugtat, s nem leszek olyan „izgága” és „ideges”. Csakhogy ő gyerekkora óta szinte a levegővétel természetességével szokott hozzá a belső történések és a külvilágban zajló események szigorú elválasztásához. Nem kellett tanulnia az „ürességet”, ösztönösen érezte, mikor és hogyan kell a külvilág eseményeitől elhatárolódnia. Ebben szocializálódott. Én viszont nem akartam „megnyugodni” azaz érzéketlenné válni mindarra, ami körülvett, mert számomra teljesen idegen volt annak megtanulása, hogy kikapcsoljam a külvilág eseményeit. Nem akartam magamat a környezet hatásaitól függetleníteni, akkor sem, amikor ez nagy fájdalommal, szomorúsággal, s olykor tehetetlenséggel párosult.

Rendkívül jól, csaknem felszabadultan éreztem magamat azonban mindenkivel, aki nem ismerte a foglalkozásomat, fogalma sem volt arról, hány híres-neves egyetemen fordultam meg, és úgy tekintett rám, mint egyenrangú partnerre. Ez csaknem minden boltban, kifőzdében, vagy vegytisztítóban így történt.

Gyorsan megértettem ezt is, hiszen a mindennapok „átlagemberei” közé tartozni megnyugtató,

derűs és igazán örömteli volt. (Egykori barátnőm szavai szerint hála nekik, elviselhetőek voltak a mindennapok.) Ahol csak tudtam, titkoltam „társadalmi rangomat”, mert amikor ez kiderült, a kapcsolatok nagy része megfagyott, hiszen a nyelvhasználatól a rítusokig minden előkerült, ami megakadályozta a felszabadult, önfeledt beszélgetéseket.

Természetesen ott volt a család, azaz Hirosi családja, kiterjedt rokonsággal, mert öt testvére volt. Ismét szerencsém volt egy darabig, mert rendszeresen találkozhattam több testvérével is, az anyósom pedig haláláig kedvenceként tartott számon. A család azonban sem menedéket, sem védelmet nem nyújthatott mindazzal szemben, ami a mindennapokban körülvett. Ők ugyanabban éltek, csak másként, mint én. Egy évtized után azonban azt is felismertem, hogy nekem sokkal könnyebb megküzdenem a saját nehézségeimmel, mint nekik. Ők otthon voltak, én nem, s ez némileg megkönnyítette a helyzetemet.

A családban nem én voltam az egyetlen külföldi, így a család minden tagja szemrebbenés nélkül tudomásul vette az újabb külföldi érkezését. Sokat beszélgettem Hirosi testvéreivel, és sokat tanultam tőlük anélkül, hogy ezt észrevették volna. Nekik köszönhetem, hogy hosszú képzeletbeli kirándulásokat tehettem a huszadik század első évtizedeinek japán történelmébe. Anyósom szobájának falán rengeteg fénykép várt az ő magyarázataira. Hála neki, bepillantást nyerhettem a háború éveinek mindennapjaiba is, hat gyerekekkel, három generáció együttélése mellett, ami akkoriban természetes volt. A családtagok többsége egyetemet végzett, számos magasan képzett szakember van közöttük, s némelyikük az egész országban jól ismert személyiség. A család szinte minden tagja, szembeszegülve a hagyományokkal, „rendhagyó” életet élt. Hirosi húgai nem kedvelték a hagyományos női szerepet, így mindegyikük férj nélkül élte életét. Az ő segítségükkel értettem meg, hogy a japán valóságban ugyanúgy vannak alternatívák, s az egyéni függetlenség megteremthető és megőrizhető, ha ezért valaki kész sok mindent feláldozni. A családban rengeteg autonóm és csaknem kezelhetetlenül független (rendhagyó, japánul *heszomagari*, azaz „még a köldöke sem középen van”) ember van. Az ő segítségükkel értettem meg azt is, hogy eltérni a normáktól, a kimondott és kimondatlan elvárásoktól, viselkedési, sőt öltözködési szabályoktól, a japán viszonyok között emberfeletti erőt és belső tartást követel. Egyikük sem adta fel függetlenségét, s egyikükben sincs sértettség.

Kellő ismerettel rendelkeztem már a család egészéről, amikor anyósomat megkérdeztem, hogyan történhetett, hogy mindegyik gyermeke „rendhagyó” egyéniség lett. A Mama válasza az volt, hogy férje (akit én már nem ismerhettem) „elrontotta a gyerekeket”. Túl sokat beszélgetett velük - mondta kissé szégyenlős mosollyal. Az intellektuális tőke, melyet a Papa átadott a gyerekeknek, lényegesen fontosabb volt, mint az anyagi javak, melyekben a család egyáltalán nem bővelkedett. Egyetlen, meglehetősen bizonytalan és hullámzó nagyságú keresetből kellett eltartani és felnevelni a hat gyereket.

Anyósom élete utolsó két évében állandó felügyeletre és segítségre szorult. Szerencsére Hirosi két húga együtt élt a Mamával. Mivel mindketten dolgoztak, felosztottuk egymás között a napokat, amikor a Mamával vagyunk. Rám a péntek jutott, ennek köszönhettem, hogy minden héten találkoztam vele, főztem neki és rengeteget beszélgettünk. Amikor csendben elment közülünk, 92 éves volt. Hat gyereket nevelt fel, és sok mindent látott. Halála után kiderült, hogy a temetés költségeit évtizedeken át gyűjtögette, kicsiny özvegyi nyugdíjából.

Nem akarta ezzel terhelni a család egyetlen tagját sem. Akkor értettem meg, hogy a japán emberek egy életen át tartó megtakarítása, rendszeres önkorlátozásuk a mindennapi életben, rendkívüli szigorúságuk önmagukhoz nem valamiféle „ősi ázsiai kultúra” eredménye. Az intézményes és mindennapi kényszerek között az egyetlen hosszútávon működő stratégia az önvédelem. A védekezés formái közé tartozik az is, hogy nem válhat senki sem kiszolgáltatottá anyagi értelemben, valamint az is, hogy nem terhelheti saját gyerekeit (akik évekig gondozták őt) a temetés irreálisan magas költségeivel.

Tisztában vagyok azzal, hogy ebben a könyvben Japán ősi kultúrájáról, a fantasztikus hagyományokról, valamint a kissé titokzatos távol-keleti világról kellene részletesen írnom, hiszen ez szinte elvárás, ha valaki először olvas Japánról. Sajnos az én esetemben a mindennapok nem az ősi kultúra tanulmányozásával kezdődtek, nem azzal folytatódtak, s mire ez sorra kerülhetett volna, már elvesztettem iránta az érdeklődésemet. Elkerülve a cinizmus látszatát is, számomra a mindennapok jelentették a legfontosabb forrását mindannak, amit a nem Japánban élők japán kultúrájának neveznek.

Társadalomtudományok iránti érdeklődésem, némi történelemtudásom egyaránt arra ösztönzött, hogy a mindennapi érintkezések, emberi és intézményi kapcsolatok segítsenek a „kultúra” megértésében.

Így értettem meg azt is, hogy a japán gazdaság legfontosabb fizetőeszköze nem a japán jen, vagy az amerikai dollár. A világ bármely tájára korlátozások nélkül exportálható, mindenütt „szabadon átváltható” termék a japán kultúra. Egy korábbi velem készült beszélgetésben elmondtam, miért tartom félrevezető fogalomnak a „kultúra” elnevezést. Szerepe ugyanis nagyon hasonló a földrajzi eredet használatához, hiszen érvként használva minden kérdésre megadja a választ.

Ezért nem hagyatkoztam egyetlen órán sem a kultúra kifejezés mindent megoldó és minden kérdést megválaszoló már-már titokzatos fogalmára, illetve annak használatára.

A korábbi fejezetek számos példával szolgálnak arra, miként válik egy ország kultúrája „mássá”, „különlegessé” és a valóságtól teljesen elrugaszkodott képzeletbeli fogalommá. Nekem ebben a kultúrában sohasem volt részem Japánban. Az ott töltött tizenhét év egyetlen napja sem örvendeztetett meg a japán különlegességgel, egyediséggel, a más kultúrákkal történő összehasonlítás lehetetlenségével. Ehelyett a mindennapok realitása gazdag tárházát nyújtotta mindannak, ami segítségemre sietett a megértésben, az elemzésben, s végül, mindezek megírásában.

Az eddigiekből talán kiderül, hogy szemléletemnek köszönhetően ez a könyv bárhol megszülethetett volna. Meggyőződésem, hogy Ausztráliában, vagy az ígéretek földjén, az Amerikai Egyesült Államokban hasonló megfigyeléseim lennének. Mindenki saját személyiségén keresztül látja (vagy nem látja) hol él, s maga dönti el az esetek többségében, milyen stratégia eredményeként válik emigránssá, öntudatos kívülállóvá, vagy valaki mássá.

A fentebb leírtak a saját botladozásaimról szólnak, és nem arról, miként lehet a kettős értékrend mellett, folyamatos kényszerek között működni.

Nincs a mindennapi életnek egyetlen olyan mozzanata sem Japánban, amelyben az egyéni szabadság ne ütközne fizikai és intézményes korlátokba. A korlátokból így válik erény. A mindennapok kényszerei nem engedik sem a fegyelmeztelenséget, sem a figyelmetlenséget. Az egyik legnagyobb ajándék, melyet Japánban kaptam, ennek elsajátítása volt. A kényszerekből képes voltam néhány év után erényt kovácsolni. A Japánban eltöltött tizenhét évnek köszönhetem fegyelmezettségemet, kitartásomat, és annak felismerését, hogy kizárólag magam vagyok felelős mindazért, amit teszek, vagy éppen nem teszek.

A működőképesség első és legfontosabb feltétele az elfogadása mindannak, ami a mindennapokban mindenkit körülvesz. Európai embernek nagyon nehéz felfogni, megérteni, elfogadni és alkalmazkodni ahhoz, hogy szinte semmin sem tud változtatni, ami közvetlenül érinti. A francia felvilágosodás és a Bastille bevétele óta Európa csaknem minden országa az emberi rációt hirdeti, valamint azt, hogy az ész hatalma és az egyén racionális választásai úrrá teszik őt kiszolgáltatottságán. A technológiai fejlődésnek hála, szinte mindannyian elhisszük, hogy a természet követi cselekvéseinket, s nem vagyunk kiszolgáltatottak a természeti csapásoknak. Ázsia azonban másban és másként él. A természet rátelepszik a mindennapokra, s ettől senki sem

tudja függetleníteni saját életét. A pusztító erők megszelídítése szinte reménytelen vállalkozás, de Kelet-Ázsia több országa rendszeresen próbálkozik ezzel.

Kína, Japán és Tajvan lakossága évszázadok óta óriási földrengések áldozata. A technológia eredményei ugyan lehetővé teszik a földrengéseknek ellenálló építkezést, de ez gyakran kevés a hatalmas pusztítások elkerüléséhez.

Az időjárás viszontagságai sem kímélik a térséget: hatalmas esőzések, árvizek, földcsuszamlások és tájfunok nehezítik a mindennapokat.

Japán úgynevezett „időjárásí temető”, ahogyan a meteorológusok nevezik. Japán északi része felett a szibériai, délnyugati oldaláról a tropikus és kontinentális éghajlat, keleti oldaláról pedig a Kína felől érkező monszun időszak gazdagítja a klimatikus változásokat. Mindezekhez alkalmazkodni kell, mert a változtatás lehetetlen.

Ez nem könnyű. Természetesen mindannyian valahogy megoldjuk mindezt, de megszokni aligha lehet. Nem lehet változtatni a távolságokon, a tömegben, mely mindenkit körülvesz, hiábavaló lenne felháborodottan tiltakozni, ha egy tájfun megbénítja az ország egyik részét, s a sor folytatható. A szélsőséges természeti jelenségekben nincs hiány. Hiábavaló tiltakozni egy-egy városi vonat leállása miatt, s a földrengés okozta súlyos emberi és anyagi károk helyreállítása is elképzelhetetlen erőfeszítéseket igényel mindenkitől.

Önfegyelem és folyamatos önkorlátozás nélkül aligha lehetne mindazt értékelni és élvezni, amit a mindennapok kínálnak.

Minderre nemcsak lelkiileg, de fizikailag és képesnek kell lenni. Rengeteg energiát igényel alkalmazkodni az adottságokhoz, felismerni a rendkívül korlátozott, de mégis létező lehetőségeket, s ez utóbbiakat értékelni s élni velük, amennyire csak lehetséges.

A japán mindennapok éppen azért vonzóak mindenki számára, mert a külföldre exportált kulturális kép Japánról sohasem tartalmaz semmiféle kellemetlen részletet a mindennapokról. Nem olvastam sehol, hogy Japánban, Hokkaidót kivéve, sehol sincs központi fűtés, de arról sem tudtam, hogy az emberi erőfeszítések ellenére Japán, akárcsak szomszédjai, kiszolgáltatott a természeti erőknek.

Nem egyszerűen arról van szó, hogy turistának lenni mindenütt kellemes, hanem arról, hogy a világ egyik legfejlettebb országában soha senki sem tud teljes egészében ura lenni saját

körülményeinek. Ennek két fontos eleme van: az egyik a természet, melynek pusztító elemeit mindeddig soha sehol nem tudták sem előre jelezni, sem hatékony módon védekezni ellenük. A másik az ember alkotta kényszer: nincs kevesebbről szó, mint azokról a feltételekről, melyek mellett élni, családot alapítani, gyereket nevelni és dolgozni lehet Japánban. Magától értetődő, hogy sokan a két tényezőt összekapcsolják, és oksági összefüggést keresnek a természeti és az emberi kényszerek között, ami nyilvánvalóan valós elemeket is tartalmaz. Nehezen tudok elképzelni egy demokratikus vitát és szavazást a természeti katasztrófa utáni órákban, amikor azonnali és hatékony segítségre van szüksége százezreknek, olykor millióknak.

Néhány évvel ezelőtt saját egyetemi szobámban szombat délután megmozdult a padlószőnyeg a lábam alatt.

Földrengés volt, s csak azért ijedtem meg, mert először ért földrengés egy ismeretlen épületben, amelyről így azt sem tudhattam, mennyire ellenálló földrengés szempontjából, azaz mit bír ki.

(A japán nagyvárosok többségében az épületek földrengésbiztosan készülnek, ami jelentősen megdrágít minden építkezést.)

A földrengés nem volt erős, „mindössze” 6-os, a falra függesztett könyvespolcrendszer is mozgott, s elviselhetetlenül hosszú időnek tűnt a 40 másodperc, amíg tartott. Az utolsó rengés után egyszerre nyíltak ki kollégáim ajtóí, s az első kérdés is egyszerre hangzott el mindenkitől: jól vagy? A lift két emelet között leállt az épületben. Szerencsére senki sem utazott benne.

A nagyvárosokban minden épület elektromos berendezései és minden vasútvonal, víz- és gázvezeték egyaránt biztonsági relével készül, vagyis földrengés esetén automatikusan kikapcsol mindent, a vonatok pedig ott állnak meg, ahol éppen a földrengés éri a vezetőt. Négy és fél óra hosszat tartott, amíg hazaértem. A tokiói tömegközlekedés leállt. Alapos ellenőrzés nélkül nem lehetett újraindítani a városi vonatokat és metrókocsikat. Mindannyiunk szerencséjére július volt, meleg, és az eső sem esett. Barátságosan elcsevegtünk az állomáson, jó sokan összeverődünk. Taxit persze ilyenkor nem lehet szerezni, ami az én esetemben egyébként is megfizethetetlenül drága lett volna. Az italautomaták kiürültek, s mi türelemmel vártunk. Mi mást tehettünk volna?

Egy évvel később, Tokió egyik fő vasútvonalán leszakadt a vezeték. Péntek volt, este 10 óra, hazafele igyekeztem volna, de nem volt mivel. Három órát vártunk. Akkor láttam először ingerült és magukból kikelt, ordító emberek a Japánban (nem külföldiek voltak). Amikor hajnali kettő körül kiszálltam a saját állomásomon, a kalauz egyetlenegy embertől sem kért jegyet. Ezek a működési zavarok ritkák, de a tokiói népesség nagysága miatt kezelhetetlenek és tulajdonképpen mindenki számára elviselhetetlenek. Számomra a tehetetlenség volt a legrosszabb. Meg kellett tanulnom a passzív elfogadását mindannak, amit a kezdetekben nem ismertem, tehát nem is értettem, és rá kellett kényszeríteni magamat arra, hogy türelmes legyek. Nem így kezdődött azonban mindez.

Az első, bankban tett látogatásom indított a japán pénzügyi rendszer alapos tanulmányozására. Természetesen a bank kiválasztása nem spontán ötlet eredményeként született. Vendégtanárként az egyetem jelölte ki azt a pénzügyintézetet, ahol nekem az ő igazolásuk ellenében a bank hajlandó volt folyószámlát nyitni, melyre átutalhatták a havi fizetésemet. Hónapokkal később jöttem rá, hogy ezt sem magyarázta el nekem az egyetem, miért nekik kell a bankot kijelölni, ahol a bank a pénzemet használja. Jóval később értettem csak meg, hogy valamennyi felsőoktatási intézmény (a pénzügyi tárca utasítására) kizárólag meghatározott bankokat használhat a bérek és fizetések átutalására, a forgótőke tárolására, valamint az egyéb átmenő pénzforgalom lebonyolítására. Mindez azonban nem publikus.

A Pénzügyminisztérium „ajánlásainak” (*gjószei sidó*) megfelelően (mely, ismétlem, a banki ügyfelek számára nem publikus) a pénzügyintézetek különböző utasítások szerint járnak el. Az ajánlások (valójában jogszabály erejű utasítások) tartalmazzák, milyen eljárást kell követniük a bankoknak egy-egy esetben, különösen, ha az illető külföldi állampolgár. Néhány hét múlva megkaptam a készpénzkivételhez szükséges ATM kártyámat. A PIN kódomat legalább három másik ember tudta, amikor begépeltem a banki alkalmazott gépébe. (Én voltam a negyedik.) Szó sem volt speciális borítékról, annak postázásáról. Hitelkártyát évekig nem kaptam. Amikor végre megkaptam, azt éppúgy nem értettem, mint a korábbi elutasításokat, mert a bank egyetlen levelében sem indokolta meg döntését. A hitelkártya kibocsátása, illetve korábbi megtagadása és a bankszámlámon található pénzösszeg nagysága között semminemű kapcsolat nem volt.

A második látogatásom a bankban az előzőnél kicsit hosszabbra és bonyolultabbra sikeredett. Pénzt akartam átutalni a saját, magyarországi bankszámlámra, s naivan azt hittem, ennél egyszerűbb dolog talán nincs is. Ugyanaz a személy, ugyanaz a pénztulajdonos, mi lehetne ezzel a gond?

A bank első emeletén a Foreign Exchange (külföldi valuta) felirat díszelgett, így azonnal megnyugodtam - itt kérem, beszélnek angolul is. Tévedtem. Egyetlen ember sem volt a bankfiókban, aki bármilyen kezdetleges szinten értett vagy beszélt volna angolul. Másfél óráig tartott, amíg kézjelekkel kommunikálva megértettem, hogy egy kissé hosszú űrlapot kell kitöltenem. Nehezítette mindannyiunk helyzetét, hogy bár nyomtatott betűket használtam (természetesen angolul), minden egyes betűt újra ellenőrzött a banki alkalmazott, a tévedések és

félreértések elkerülése érdekében. Munkánk befejeztével (amikor Hirosi segítségemre sietett, és tolmácsolni kezdett) a banki alkalmazott közölte velem, hogy a pénz átutalása két hetet vesz igénybe, és 100 dollárba kerül. Ennyi a külföldi átutalás díja, ami független az átutalt pénzösszeg nagyságától.

Azt is hozzátette, hogy néhány nap múlva felhívnak telefonon, hátha mégsem tud (a kérvényemet továbbító alkalmazott) mindent elolvasni az úrlapon. Kitört belőlem a nevetés. Tizenhét éven át újra meg újra megismételtem ugyanazt, valahányszor külföldre akartam átutalni saját pénzemet. Több mint öt évvel ezelőtt a japán kereskedelmi bankok többsége bevezette az internetes átutalások rendszerét, de ez a külföldi bankszámlákra nem vonatkozott.

Ment volna a postatakarékpénztárba! - morogta egy mellettem várakozó ügyfél az egyik alkalommal. Ott bezzeg alig kell várni, ott bezzeg minden sokkal jobb, mint ebben a bankban, suttozta nekem. Tizenhét esztendő kevés volt arra, hogy megszokjam a leírhatatlanul nehézkes, bürokratikus és a hatékonyság minimumával sem rendelkező kereskedelmi bankokat. Holott a kilencvenes évek második fele már a bankösszevonások időszaka volt, szinte rendszeressé vált az adófizetők pénzéből végrehajtott banki „konszolidációk” sora, de úgy tűnt, legalábbis 2010-ig, hogy minden hiába. A japán kereskedelmi bankok többsége finoman szólva nem ügyfélorientált, legalábbis ami a szolgáltatásokat illeti.

A rosszkedvű úr megjegyzése kíváncsivá tett, annak ellenére, hogy az akkori munkáltatóm miatt nem használhattam a japán postatakarékpénztárai. Hirtelen felrémlent azonban az Osztrák-Magyar Monarchia idején létrehozott Postatakarékpénztár és annak hálózata. (Magyarországon a kiegyezés után, osztrák és német mintára jött létre a Postatakarékpénztár, s néhány gyönyörű, restaurált épülete eredeti pompájában tündököl, az egyik például a Magyar Nemzeti Bank szomszédságában.)

A postahivatal nem volt messze az akkori és későbbi lakhelyemtől. Bekukkantottam, s láttam, hogy a postai szolgáltatások mellett takarékpénztári szolgáltatás is van.

Azt is láttam, hogy a bankhoz képest rendkívül gyors, hatékony és udvarias a kiszolgálás. Néhány hónap olvasás után felfedeztem, hogy a japán postatakarékpénztári hálózat a legkisebb településen is fiókot üzemeltet - még a híres Fudzsi hegy tetején is van egy -, azaz a hálózat valóban a legismertebb és legnépszerűbb Japánban. Több mint húszezer fiókja van országszerte. Fiókjainak száma sokszorosa a kereskedelmi bankokénak, annak ellenére, hogy mint a nevéből is kiderül, nem bank. Kölcsönöket nem nyújt, mégis a japán lakossági megtakarításoknak csaknem egyharmada a postatakarékpénztárakban pihent a kilencvenes években, nagyrészt hosszúlejáratra lekötött betétek formájában.

Mindez a postatakarékpénztár alapításától (1873) egészen a postai szolgáltatások privatizációjáig (2004) így volt, s nem változtatott rajta sem a második világháború, sem az azt követő hiperinfláció. Ez utóbbi teljes egészében megsemmisítette a lakossági betétek nagyrészét, különösen azokét, akik a japán gyarmatbirodalom alkalmazottjaként a gyarmatosított területeken dolgoztak.

A japán postatakarékpénztár eredetileg a modern postahálózattal együtt jött létre, angol mintára. A modernizáció első évtizedeiben, vagyis az 1870-es évektől kezdődően a japán államnak rendkívül nagy szüksége volt viszonylag gyorsan mobilizálható tőkére. A postatakarékpénztárak létrehozása lényegesen egyszerűbb volt, mint a nyugati típusú kereskedelmi bankok hálózatának megteremtése. Az utóbbi ugyanis szakértelmet igényelt, és az akkor még kaotikus belföldi pénzügyi helyzet lassította a bankrendszer kiépítését és megbízható működését. A kereskedelmi bankok többsége viszonylag magas egyéni betétminimumot írt elő. A lakosság nagy része, különösen vidéken, ezt a minimumot képtelen volt összegyűjteni, hogy számlát nyithasson egy gyakran távoli településen működő új bankban.

A posta és a posta pénztára, ahol a helybeliek megtakarításait a postás összegyűjtötte, mindenki

számára könnyen hozzáférhető volt, s ami a legfontosabb: a helybeliek ismerték a postást, hiszen ő maga is helybeli volt, a posta feladatai pedig mindenkinek nagyon fontosak voltak.

A postás az állam képviselője volt, egyenruhája is ezt bizonyította. Ugyanennek a postásnak feladata lett a kispénzű vidéki lakosság „fölsleges” filléreinek összegyűjtése, kamat fejében. A vidék, ahol a modernizációnak nevezett felfordulás amúgy is hatalmas megrázkódtatást jelentett, megbízott az államilag garantált betétgyűjtő rendszerben. Az állam garantálta a betétek biztonságát, ahogyan a bankjegyekét is.

1885-ben a Pénzügyminisztérium külön számlán kezdte gyűjteni a postai betéteket. A betétek egyre nagyobb hányada hosszúlejáratú volt. A pénzügyi tárca elrendelte, hogy a postai betétállományt jövedelmező beruházásokba kell befektetni. Ez rendkívül biztonságos volt, hiszen a betétek befektetése vagy éppen kölcsönzése nagyobb kamattal történt, mint amit a postai betéttulajdonosok kaptak. Az természetesen az állami szakképzett bürokrácia döntésein múlt, vajon mit tart jövedelmező befektetésnek vagy éppen kölcsönnyújtásnak. (Tévedtek, nem is egyszer.)

1885-től a japán állam megteremtette az egyik legrugalmasabb és leginkább jövedelmező üzletágot. A Letéti Alap, ahogyan akkoriban nevezték, az infláció veszélye nélkül állandó és növekvő forrást képzett az állami beruházásokhoz, az új technológia megvételéhez, valamint ebből finanszírozták a gyarmatosítás beruházásainak jelentős részét is. Érdeemes legalább röviden elgondolkodni azon, hogy milyen megfontolások miatt jött létre a Letéti Alap. Kétségtelen, hogy a tizenkilencedik század utolsó évtizedeiben komoly veszély fenyegette Japánt - hasonlóan a világ „elmaradott” országaihoz. Nem kellett ugyanis de jure egy országot gyarmatosítani, elegendő volt külföldi kölcsönökkel „segíteni”, vagy a világ akkori legfontosabb pénzügyi rendszerét „bevezettetni” az illető országban, ami az aranyalapú valutarendszer volt. Általános gyakorlat volt az akkori vezető nyugati bankokban, hogy a segítségért cserébe az addig független ország monopolbevételeit, s nem ritkán vasúti bevételeit is lekötötték a kölcsönök biztosítékául. Az aranyalapú valutarendszer bevezetése szintén a külföldi kölcsönök csaknem állandó felvételét igényelte, ez a húszas évek magyar gazdaságában éppúgy jelen volt, mint Japánban, két évtizeddel korábban. A Letéti Alap egyszerre kínált állandó biztosítékot a felvett kölcsönök garanciája gyanánt, s a hazai valutaárfolyam támogatása is viszonylag könnyen megvalósítható volt ebből a pénzalapból. Ily módon ebben az időszakban Japán volt az egyetlen „későn jövő” ország, amely nem vesztette el sem költségvetési, sem monetáris függetlenségét.

A Letéti Alap a második világháború után újjáéledt, s ebből a forrásból, vagyis a japán lakosság megtakarításaiból, az állam rendkívül komoly támogatást nyújtott a japán gazdaságnak és a társadalomnak, elsősorban infrastrukturális befektetések formájában.

Mindez felfogható egyfajta pénzügyi demokráciának is, hiszen a lakossági megtakarítások nagy része a jövő generációi számára teremtett meg sok mindent.

Ez az intézmény, természetesen csak papíron, mérlegelszámolásokban és kimutatásokban létezett.

A posta teljes privatizációjáig a Letéti Alap neve Költségvetési Beruházási és Kölcsönzési Terv volt.

(A japán szakemberek azonban nemes egyszerűséggel „második költségvetésnek” hívták.)

A postai megtakarítások kamatai egy évtizeddel ezelőtt (vagyis a privatizációt megelőzően) mindig nagyon alacsonyak voltak, 1,2 százalék körül mozogtak, de volt 0,9 százalék is tíz évi lekötés esetén.

A rendkívül alacsony betéti kamatlábak ellenére a postai megtakarítások növekedése a privatizációig szinte töretlen volt.

Vannak társadalomtudósok, akik a megtakarítások állandó növekedését a japán (és a kelet-ázsiai) népesség takarékos, szerény és önmérséklettel bíró (konfuciánus) hagyományaival magyarázzák.

Tapasztalataim és ismereteim szerint ez az indoklás minden valóság alapot nélkülöz. Ráadásul azt a látszatot kelti, mintha a japán (vagy a többi kelet-ázsiai) népesség „szeretne

spórolni". Ez az érvelés egyike a Japánt övező és meglehetősen népszerűségnek örvendő mítoszoknak.

A lakossági megtakarítások Japánban még mindig rendkívül magasak. Ennek nagyon sok oka van. Az okok nagy része a japán intézmények működésére vezethető vissza, azaz meglehetősen tudatos gazdaság- és pénzügypolitika következménye.

Már az első banki látogatásomkor feltűnt, hogy az alkalmazottak többsége hölgy volt, mindössze két férfi alkalmazottat láttam, az egyik a részlegvezető volt, a másik pedig rész munkaidőben segített az ügyfélkapunál és az ATM-nél várakozó ügyfeleknek.

Az egyetem, ahol először dolgoztam, ebben a tekintetben ugyanazt a képet mutatta, talán néhány százalékos eltéréssel. A tanszéki adminisztrátorok mindegyike természetesen nő, a tanszéken dolgozó főállású egyetemi tanárok 90 százaléka viszont férfi volt.

Ennek azonban éppen az ellenkezőjét tapasztaltam, valahányszor óraadóként, azaz rész munkaidős foglalkoztatottként dolgoztam valamelyik felsőoktatási intézményben. A rész munkaidős óraadók többsége mindenütt nő volt, alig találkoztam óraadó férfi tanárral. Ha mégis, nagy részük külföldi volt.

S akkor jött a parlamenti közvetítés a tévében, ahol a titkárnőkön és a gyorsírókon kívül mindössze két hölgyet láttam parlamenti képviselőként. Számuk természetesen növekedett az idők folyamán, s igazi szenzációként hatott, amikor Japán külügyminisztere egy híres politikuscsalád egyik tagja, Tanaka Makiko lett.

Ami a jogrendszert illeti, természetesen a törvény előtti egyenlőség garantált, nincs semmiféle megkülönböztetés nők és férfiak között. A gyakorlat azonban más, s nekem ez merőben új volt. Saját tapasztalataim e téren nem voltak, mert soha semmiféle közvetlen hátrány nem ért amiatt, hogy nő vagyok. Arra tisztán emlékeztem, és ezt (is) a japán mindennapok juttatták eszembe, hogyan kellett választanom a szakma és a családteremtés között, de ennek oka elsősorban „hátrányos társadalmi helyzetem” volt, semmi egyéb, hiszen családi háttér nélkül a családalapítás is lényegesen nehezebb volt az „átkos rendszerben”, amelyben felnőttem és felnőttként éltem. Őszintén meglepődtem, mert el sem tudtam képzelni, hogy nyílt társadalmi, gazdasági és pénzügyi különbségtétel folyhat a mindennapokban férfiak és nők között. Mindez Japánban, a világ második legnagyobb gazdaságában, a csúcstechnológia világában.

A statisztikákat böngészve kétségtelen tény a nők alulreprezentáltsága minden ágazatban, s az élet minden területén. A női foglalkoztatottak túlnyomó többsége kizárólag rész munkaidős. A munkaügyi minisztérium az utóbbi évtizedben egyre több, a nők foglalkoztatását elősegítő rendeletet és törvényjavaslatot készített. A magyarázat kézenfekvő, hiszen a pénzügyi, majd gazdasági válság egyre több családban igényelte a nők munkavállalását. Egyetlen fizetésből (a férj jövedelméből), különösen a gyerekek és idős hozzátartozók eltartása esetén, egyre nehezebb lett finanszírozni egy átlagos család működését.

A kilencvenes években a családi jövedelemadó akkor volt a legkedvezőbb, ha a feleség évi jövedelme nem haladta meg az évi 1,2 millió jent. (Ne tévesszen meg senkit a nagy szám, ez havi bevételként nagyon alacsony.) Eddig a jövedelemhatárig a feleség eltartottnak számított, így csak a férj jövedelme adózott. Azaz a nők és a család érdeke az volt, hogy évente csak annyit dolgozzon, hogy díjazása ezt a plafont ne lépje túl. Ezt pedig csak rész munkaidővel lehetett elérni. Érdeemes egy pillanatra megfordítani a családi jövedelemadó megteremtőinek gondolkodását: ha a feleség nem dolgozik ennél többet, az jó a férjnek, mert van, aki kimossa az ingeit, megfőzze a vacsoráját és bevásároljon, kikérdezze a leckét a gyerektől, s ráadásul eltartottnak számít, tehát jövedelme után nem adózik. Mindenki jól jár, nem? Japánban egyébként a központi jövedelemadó viszonylag alacsony. A helyi adó ezt azonban ellensúlyozza, mert a lakóhely, illetve kerület infrastrukturális ellátottsága és szociális intézményei településenként mások, emiatt a viszonylag fejlett ellátásokat és szolgáltatásokat nyújtó településeken magasabb a helyi adó.

Az adó befizetése mindig március végéig történik, mert az ország egésze, azaz minden intézmény a költségvetési naptár szerint működik (az oktatási intézmények is). Február közepén mindenki megkapja az adóhivataltól a vaskos borítékot, mely a jövedelemadó bevallására szolgál. Aki alkalmazott és nem részmunkaidős, annak a munkahelye végzi el az adóbevallását és az adó befizetését. A helyi adót azonban mindenkinek egyénileg kell befizetni. A jövedelem-adó bevallása kissé bonyolult feladat. Minden közigazgatási egységben (kerületi, városi önkormányzati hivatalokban) adószakértők várják a tisztelt lakosságot. Türelemmel és szakértelemmel segítenek a többoldalas bevallás kitöltésében. Aki nem tudja a rá kivetett adót egy összegben befizetni, annak részletfizetési kedvezményt adnak.

A csaknem másfél évtizedig tartó gazdasági válság drasztikus változásokat idézett elő a cégek foglalkoztatáspolitikájában. A korábban teljes munkaidőben foglalkoztatottak aránya radikálisan csökkent, s a jelenlegi foglalkoztatottak aránya a középmezőnyű vállalatoknál és az óriáscégeknél ma már nem éri el a foglalkoztatottak harminc százalékát.

A neoliberális reformok részeként a részmunkaidős foglalkoztatottak arányának ugrásszerű növelése jelentős bér- és járulékmegtakarítást eredményezett, s ez volt a cél, azaz növelni a vállalatok versenyképességét a bérköltség csökkentésén keresztül.

Érdekes felidézni az oktatásban történt neoliberális reformokat, s ezeket összekapcsolni a családok anyagi helyzetének változásaival. A hagyományos családmódel felbomlóban van, annak ellenére, hogy a szociális és munkaügyi tárca rendkívül nehezen fogadja el a változásokat. A hagyományos családmódel első szakasza a házasságkötés. Japánban a partneri kapcsolat házasság (és anyakönyvi regisztráció, japánul *koszeki*) nélkül érvénytelen, azaz a japán jogrendszer nem támogatja. (Ez az öröklés, valamint a különböző pénzügyi járandóságok szempontjából nagyon komoly korlát.)

A házasságok száma azonban mindezek ellenére csökken.

A japán szociológusok egyike sietett ezt a jelenséget tudományos „címkével” ellátni. Szerinte az egyedülálló fiatal nők egyedülálló élősdiek (*szinguru paraszáító*, mely kifejezés az angol *single parasite* japán változata). Ők azok, akik nem költöznek el otthonról, szüleikkel élnek, s ha dolgoznak is, fizetésük nagy részét magukra költik.

A fiatal férfiak körében sem biztatóbb a helyzet, hiszen egyre több fiatal utasítja el szülei modelljét és alternatívákat keres. Ha van is állása, az részmunkaidős, és semmiféle szakmai ambíció nem fűti. A munkaügyi és szociális minisztérium 2009-es felmérése szerint több mint egymillió fiatal nem tud vagy nem akar teljes munkaidőben dolgozni.

A kilencvenes évektől egyre több fiatal utazik, még hozzá egyedül, egyre többen tanulnak külföldön s egyre kevésbé vonzó a hagyományos családmódel és életpálya, különösen a nők körében. Mivel a lakosság egyre nagyobb hányada idős ember (a népesség több mint egyharmada), a fiatalok pályaválasztása és életstratégiája rendkívüli jelentőséggel bír. Hasonlóan más posztindusztriális társadalmakhoz, a fiatalok csökkenő száma, illetve a „szabadabb” életmódjuk rémisztő jövővel fenyeget: egy évtized múlva nem lesz, aki az időseket „eltartsa”. A kormány szociálpolitikai intézkedéseinek egy része a gyermekek vállalására és a hagyományos (háromgenerációs együttélés) családmódelre épít.

A családalapítás első lépése kétségtelenül a párválasztás és a házasságkötés. Ma már egyre kevesebben használják a párkereső ügynökségeket, ahol a szülők gazdasági és társadalmi elvárások szerint keresnek megfelelő partnert. (Az ügynökség tevékenysége megbízható és teljes körű, azaz a megfelelőnek tűnő jelölt egész családját alapos elemzés alá vetik, emiatt ezeknek az irodáknak az árai magasak.)

A házasságkötés rendkívül költséges és erre szakosodott cégek szervezik. Számos esküvő meghívottjaként közelről láthattam, hogyan tervezi, szervezi és bonyolítja le az esküvő minden egyes mozzanatát a cég, hiszen a csaknem egész napon át tartó eseményen a cég emberei

irányítják az ifjú párt, a vendégsereget, ők jelentik be a koccintás időpontját és így tovább. A jeles nap efféle megszervezése nem az én ízlésem szerint való, de az érintettek és a meghívottak szemmel láthatóan élvezik és jól érzik magukat. (Saját esküvőmet férjemmel együtt szerveztük és bonyolítottuk le, mert nem kívántunk senkit sem terhelni súlyos költségekkel.) A költségek jelentősek, emiatt egyre gyakoribb, hogy a fiatalok külföldön házasodnak. Az ifjú pár otthonteremtése a következő lépés. Ez keveseknek sikerül szülői támogatás nélkül. Érthető, hogy a cél a saját otthon, ennek ára azonban - különösen a nagyvárosokban - csaknem egy élet munkája. A földárak rendkívül magasak, a házak gyakran bérelt földön épülnek. Az utóbbi évek - éppen a romló gazdasági és pénzügyi helyzet miatti - egyik pozitív fejleménye a föld- és ingatlanárak csökkenése, valamint az a változás, hogy külföldiek is vehetnek (természetesen bankkölcsönrel együtt) ingatlant Japánban.

Ez utóbbi egy évtizeddel ezelőtt csaknem elképzelhetetlen, de legalábbis rendkívül bonyolult és hosszadalmas folyamat volt, s nem mindig sikerült.

A férj tehát dolgozik, a feleség szintén, de az első gyermek megérkezésekor - a hagyományos családmódel szerint - ezt abba kell hagynia, s ettől kezdve főállású háztartásbeli lesz. A bölcsődei és óvodai helyek száma messze elmarad az igényektől, de ehhez hozzá kell azt is tenni, hogy a hagyományos családmódelben a feleség és anya kötelessége gyermekével otthon maradni, s lényegében a családi mindennapok zökkenőmentes működéését biztosítani. A feleség otthoni munkája teszi lehetővé, hogy a férj napi 9-11 órát dolgozzon, a feleség gondoskodik a nagyszülők ellátásáról, mert ez is a kötelessége. (Nekem is gondoznom kellett anyósomat.)

A technológiai fejlődés, a gazdasági növekedés természetesen gyökeresen átalakította a társadalom szinte minden generációjának szemléletét. A szociális tárca (csakúgy, mint az oktatási minisztérium) azonban csaknem egy évtizedes késéssel vette mindezt tudomásul, s ez a családokra rendkívüli terheket ró. Sok évvel ezelőtt egy híres magyarországi kutató néhány hónapra Japánba jött. Nem kevés iróniával jegyezte meg, hogy a „szegény, nehézsorsú” japán háziasszonyok (japánul *sufu-tacsi*), akik naphosszat pompás autókban furikáznak, míg férjük keményen dolgozik, nem panaszkodhatnak. Nem vitatkoztam, hiszen a látszat valóban ez. A mindennapok azonban korántsem ilyen pompásak, hiszen ez az életmód (a férj dolgozik, a gyerek vagy gyerekek iskolában, a feleség pedig legalább másfél évtizedig otthon) nem feltétlenül szabad választás eredménye.

Panaszkodni azonban soha senkit nem hallottam, kivéve magamat, aki messze kivételezett helyzetben volt az első pillanattól Japánban, hiszen magam döntöttem el mindent, s voltak választási lehetőségeim.

Nyilvánvaló, hogy a vidék, egy kisváros vagy éppen egy Tokión kívüli másik nagyváros mindennapjai különbözőek.

A lakhely kiválasztása mindenki számára a legfontosabb döntés, mert a távolság a lakhely és a munkahely között meghatározza az élet minőségét. A kerületben, ahol a leghosszabb ideig laktam, ismeretségi körömben mindenki helybeli volt, azaz helyben lakott és ugyanott dolgozott. Ezért van minden ingatlanügynökség hirdetésében megjelölve, hány perc gyaloglás a legközelebbi állomástól a hirdett ingatlan. A munkáltató és a foglalkoztatott közös érdeke, hogy a távolság a két hely között minél kisebb legyen. Ez azonban a többség számára megoldhatatlan és én is a többséghez tartoztam.

Reggel van, a munkába indulás ideje. Utazási időm naponta minimum két óra volt. A munkaidő még az egyetemeken többségében is szorosan előírt: dolgoztam olyan helyen, ahol az eltöltött órákat aláírással, valamint a tanszéki szobám automata rendszerén keresztül ellenőrizte a tanulmányi osztály. Dolgoztam bélyegzőórás helyen is, amin egyébként magamban jót mulattam, hiszen ismerős volt a szerkezet.

A munka mindig, mindenütt több, mint amennyit egy ember egyedül el tud végezni.

Ezért rendszeres a túlórázás, vagyis ezt nem buzgóság vagy épp valamiféle megszállottság magyarázza. Szabadságmegváltás sem pénzben, sem szabadságolásban nincs, túlórapénz a saját szakmámban és a munkahelyeimen szintén nem létezik.

Létezik a felvételi vizsgákért kapott díj, egyrészt mert azok mindig hétvégeken vannak, másrészt mert a dolgozatok kijavítása is hétvégén történik. (Külön díjazásban részesülnek azok a kollégák, akik a felvételi feladatokat állítják össze, mert ez a leghosszabb ideig tartó és legnagyobb munka.)

A legtöbb főállású egyetemi tanárnak heti négyszer vagy hatszor másfél óra tanítási kötelezettsége van. Nekem ennél lényegesen több óráim volt hetente, ismétlem: a munka mindig több, mint amennyi a foglalkoztatottak munkaideje. Nyilván ebben az is szerepet játszott, hogy egy újonnan létrehozott tanszéken dolgoztam. Mivel a felvehető diáklétszámot a minisztérium előre meghatározta, s a főállású tanárok létszáma nem nőtt, így az újonnan felvett tanárok óraszámja folyamatosan emelkedett.

Mivel minden óráimra minden nap készülnöm kellett, ez a gyakorlatban napi 10 órás munkaidőt jelentett, mert heti kétszer másfél óra kötelező fogadóóra is van a diákok számára. A többi, hasznos idő szintén a diákokkal történő foglalatosság, ami gyakran fontosabb, mint bármelyik óra. Továbbtanulási javaslatoktól a tanulmányi értékeléseken át a külföldi egyetemekre megírt és időben elküldött ajánlásokig: ez mind egyetlen tanár dolga. A japán egyetemeken a dékánhelyetteseken és a dékánon kívül egyetlen tanár sem kap semmiféle adminisztrációs segítséget, márpedig adminisztráció az van elegendő. Szerencsémre asszisztensi segítségem szinte minden tanévben volt, így legalább az olvasmányok egy részét nem nekem kellett másolni.

Annak ellenére, hogy óráimra nagyrészt felsőbb évesek (vagyis nem elsősök) jártak, egyetlen félévben legalább 100 diákot tanítottam, három vagy négy tantárgyra.

Hivatalosan ugyan nem kaptam sohasem engedélyt, hogy mesterképzésen, vagy a doktorképző iskolában taníthassak, de a diákok pontosan tudták, hol találnak számukra hasznosítható tudást, így mindenki megtalált, akinek rám volt szüksége.

Ha nem történt valami rendkívüli esemény, a munkaidő többnyire este hétig tartott. (Tájfűn, elektromos vezetékszakadás vagy éppen földrengés.)

Fél kilencre értem haza. Vacsora (olyankor már képtelenség főzni, vagyis a környék valamelyik kisvendéglőjében vacsorázunk), aztán a következő nap előkészítése. Másnap kezdődik minden előlről, illetve folytatódik. A hétvége a következő tanítási hét előkészítése, a nagybevásárlás ideje, a szakirodalom figyelése és a szakirodalom bővítése. Természetesen konferenciákra is kell járni, publikálni is kell.

A japán egyetemeken kivétel nélkül mindenki túlterhelt, s ez ellen semmi nem véd meg senkit. Ha az óráit „konzervből” tartja a kolléga, vagyis minden évben ugyanazt tanítja és ugyanúgy, akkor ezzel rengeteg időt és energiát takarít meg. Rögtönözni is lehet persze, végigmesélni az órákat parttalanul, humorral és nagyjából értelmetlenül, de erre én teljességgel alkalmatlan voltam. Aki a tanítást nem veszi komolyan, az egy japán egyetemen a különböző egyetemi szervezetekben és bizottságokban vesz részt, ott tölti ideje nagy részét s ezért túlterhelt. Ez utóbbi tevékenység azonban busásan megtérül a munkahelyi környezetben, hiszen leginkább ezek az intézmények, bizottságok és emberek járulnak hozzá az egyetem fenntartásához és működtetéséhez.

A hétvége az egyetlen időszak, amikor a családtagok akár több órán át is együtt lehetnek.

A fentiekből, ha röviden is, de kiderül, hogy a kényszerek erdejében, amelyben én bolyongtam, a társadalom döntő többsége számára adottság.

A kérdés természetesen az, hogy abban az országban, ahol a munkaerő ára a világon második legdrágább, miért dolgoznak mértéktelenül az emberek? Egyszer, derűs órámban kiszámoltam,

hogy lényegesen többet dolgoztam havonta, évente, mint amit egyáltalán észrevettem. (A munkaidőbe természetesen nem számít bele az ingázás, vagyis az utazással töltött idő.)

Japánban az utóbbi évtizedben riasztó módon emelkedett a munkahelyi túlterheltség miatt bekövetkezett halálesetek száma (japánul *karósi*).

Ami a hivatalos, azaz a minisztériumi statisztikák adatait illeti, a foglalkoztatottak valóban rengeteget dolgoznak. A vállalatok bevallása szerint a heti 70 óra átlagos munkaidő általános, de nem ritka a minisztérium becslése szerint a heti 90 vagy ennél több munkaóra sem!

A legfontosabb eleme az állandó túlórának, valamint a túlterheltségnek az a tény, hogy a foglalkoztatottak kivétel nélkül már iskoláskorban megtanulják, miként kell a közösségi érdeket az egyéni fölé helyezni, s eszerint cselekedni. Felnőtt korban ez nem jelent kevesebbet, mint a munkahelyi alá- és fölérendeltségi viszonyokat kérdés nélkül elfogadni, s a munkahelyi „csoportérdeket” internalizálni, vagyis ezzel belsőleg azonosulni. A beosztottak nagy része addig fel nem áll a munkahelyén, amíg a közvetlen főnöke bent van. (Ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy értelmes tevékenységet is végez.)

A vállalatok jelentős részénél a főnök legalább egyszer egy héten elmegy a beosztottakkal egy bárba vagy a helyi vendéglőbe. A kolléga, aki nem tart a többiekkel, nem valószínű, hogy másnap reggeltől a főnök kegyeltje marad.

A munkahelyeken az *idzsime* folytatódik (mely a gyerekkorban már elkezdődött), és a legenyhébb formája az úgynevezett „ablak melletti íróasztal” módszere. Ez mindig az iroda legtávolabbi pontján van. Akit a főnök odaültet, az maradhat a cégnél, de sohasem léptetik elő, kollégái nem beszélnek vele, és ebédelni sem megy vele senki.

Sajnos nem ritka a büntetés durvább formája, a verbális és a fizikai agresszió sem. Néhány éve Tokióban megkezdte ingyenes, anonim lelki segélyszolgálatát egy önkéntes szervezet.

Mindenki felhívhatja és veszély nélkül megoszthatja vele az őt ért sérelmeket, amit főnöke(i) s nemritkán kollégái okoznak neki.

A hirtelen munkahelyi halálesetek többségének oka a kialvatlanság, a túlterheltség, valamint a stressz kezelhetetlen, vagyis elviselhetetlen formái.

Nem véletlen tehát, hogy ilyen terhelés mellett a nőszülés éppúgy ajánlatos, mint a feleség otthonmaradása. Pótszüleim fia a házasságkötés után megtiltotta feleségének, hogy tovább dolgozzon. Japán egyik legnagyobb szállodaláncának volt a menedzsere, s egy héten legalább kétszer nem tudott hazamenni a munka befejezése után, mert már nem volt közlekedés. Székben aludt.

A nagyvállalatoknál a kilencvenes évek végéig általános volt az egy munkahely - egy állás gyakorlata, ez sok nyugati országot ihletett meg, mondván, ez a foglalkoztatási rendszer ideális, harmonikus, és ezt mindenütt alkalmazni kellene.

Csak hogy, mint sok minden más, az egy vállalat - egy állás rendszere sohasem volt a munkaerő többségére jellemző Japánban. A cégek mindössze egyharmada (a kilencvenes évek végére mindössze egynegyede) tartotta meg az eredetileg a háború éve alatt kialakított foglalkoztatási rendszert.

A vállalat „beruházása”, a foglalkoztatottak megtartása, s a hetvenes és nyolcvanas években a nagyvállalatok teljes szociális és anyagi biztonságot nyújtottak az állandó foglalkoztatottjaiaknak. Ennek a rendszernek is (mint sok minden másnak a japán gazdaságban) megvannak azonban az árnyoldalai: mivel a nagyvállalatok például a saját érdekeltségi körükbe tartozó bank segítségével nyújtanak lakáskölcsönt a dolgozónak, munkahelyváltás esetén ezt nemigen vállalja át egy másik vállalat. Ez a példa az egyik arra, hogy a japán gazdaság és szociális ellátórendszer egésze a vállalatok szintjén sokat nyújt a munkavállalóknak, de sokat is követel tőlük. „Makroszinten” pedig a japán állam elsősorban és döntően mindig a vállalatok érdekeit védi a foglalkoztatottak helyett. Ebben a tekintetben Japán ma a világ egyetlen gazdasági rendszere, ahol az állam piaci szemlélete

a gazdasági sikereket óriási társadalmi áldozatok fejében éri el. Ezekről az áldozatokról szól a könyv utolsó fejezete.

福島

Fukusima: A megye neve, ahol a hármás katasztrófa történt.

ÚT FUKUSIMÁIG

1970-ben mutatták be Kurosza Akira világhírű filmrendező első színes filmjét, a *Dódeszkadent*. A film Jamamoto Sugoró (valódi neve Simizu Szatomo) novellája, az *Évszakok nélküli város* (japánul Kiszecu no naj macsi) alapján készült. A hetvenes évek eleje a japán gazdaság fénykora volt, a gazdasági növekedés, valamint az életszínvonal emelkedése szempontjából. Ezért is meglepő Kurosza filmje, amely egy szeméttelenen játszódik.

A film szereplői reménytelen helyzetben, rettenetes körülmények között töltik mindennapjaikat. Ritka a mosoly, még kevesebb a vidámság, s a filmet a kilátástalan környezet, az éhezés és a filmben az egyik főszerepet játszó kisgyerek halála teszi felejthetetlenné. (A film címe az egyik szereplő, egy szellemi fogyatékos gyerek vonatkoztatást utánzó, monotonul ismételt mondókája, a dó-desz-ka-den.)

A *Dódeszkadent* ugyan jelölték egy nemzetközi filmfesztiválra, de nem nyert díjat. A japán kritikusok egyértelműen elutasították a filmet. Ráadásul a film komoly anyagi veszteséget okozott Kurosza-nak (ami az öt évvel korábbi, *Rótszakállú* című filmjének súlyos anyagi veszteségeit követte.)

A filmrendező összeomlott és 1971-ben öngyilkosságot kísérelt meg, de szerencsére túlélte. Súlyos depresszió gyötörte ezt követően, s csak 1975-ben készített újabb filmet, a *Derszu Uzalát*, azaz a Szovjetunióban kellett forgatnia, mert Japánban ez akkor lehetetlen volt.

A *Dódeszkaden* rendhagyó film Kurosza életművében. Nekem ez a film Kurosza figyelmeztetése: a szerinte túl gyors fejlődés, túl gyors növekedés csak az egyik oldala volt Japán sikereinek. Láthatatlanul, de ugyanabban a Japánban ott voltak a „vesztesek”, a lecsúszottak, a nincstelenek és a betegek. Sokszor láttam a filmet, s mindig felfedeztem benne egy-egy apró részletet, amely negyven évvel a film bemutatója után is jelen van a japán mindennapokban.

1971-ben kezdte meg működését a fukusimai erőmű. Ez a második atomerőmű volt Japánban, s lényegesen nagyobb kapacitással üzemelt, mint elődje. Az első nukleáris erőmű Tokaj faluban épült, melyet négy évvel korábban helyeztek üzembe. Az atomerőművek Japán technológiai és gazdasági sikereit bizonyították.

A hetvenes évek elején fel sem merült, hogy ez a tiszta, „környezetkímélő” energiaforrás bármilyen veszéllyel járna. A fejlett világ az atomerőművek mellett tette le a voksot, s természetesen ebből Japán sem maradhatott ki.

Mindez annak ellenére történt, hogy a fejlett (és kevésbé fejlett) világ 1945 augusztusa óta tisztában volt a nukleáris energia pusztító erejével, tehát veszélyeivel is. Hirosima és Nagaszaki nemcsak Japánnak, de az egész világnak tragikus és máig felejthetetlen leckét adott. Az Amerikai Egyesült Államok a hidegháború szinte első hónapjától több kísérleti atomrobbantást végzett. Ezeknek egy része nem földalatti robbantás volt. Az egyik felszíni „kísérlet” a Bikini szigetekenél 1954-ben egy arra járó japán halászhajó teljes legénységét radioaktív anyagokkal fertőzte meg. Egyikük röviddel a „baleset” után behalt a sugárfertőzésbe, és tizenkét kollégája küzdött éveken át súlyos betegségekkel.

A japán társadalom tiltakozott, hiszen alig egy évtized telt el Hirosima és Nagaszaki tragédiája óta. A japán tiltakozások adták az amerikai kormánynak az első lökést ahhoz, hogy az atomenergia „békés és biztonságos” használatára ösztönözze az akkori japán kormányt.

1955-től Japánban is megteremtődtek az atomerőművek építésének és használatának jogi és technológiai feltételei. A japán kormány ezzel akarta elkerülni a japán-amerikai kapcsolatok megromlását, s egyúttal bizonyítani, hogy kész a legmodernebb technológia átvételére, hiszen az első atomerőművek berendezései, így a fukusimai is, a General Electric (GE) amerikai óriáscég

gyártmányai voltak. „Kutyaharapást szőrével”, azaz a hirosimai és nagaszaki atombomba borzalmait a nukleáris erőművek használatával kell elfeledtetni a japán társadalomban - mondta a japán média egyik mogulja. Csakhogy az is kétségtelen tény volt, hogy az első atomerőmű, a tokaji építésekor a biztonsági berendezések költségei olyan magasak lettek volna, hogy ezeknek még a tervezését is leállították. Az esetleges atomkatasztrófa a technológia által nyújtott biztonságunk köszönhetően nem szerepelt a lehetséges forgatókönyvek között. Mindez az ötvenes és hatvanas években történt, vagyis az atomenergia használatának hajnalán.

Japánban évtizedek óta tart az atomerőművek propagálása, mert ezek az ország technológiai fölényét, a konzervatív politikai vezetés és a legnagyobb iparvállalatok máig tartó érdekszövetségét erősítik. A japán iparfejlesztés története elegendő példát kínált a központi hatóságoknak arra, hogy miként lehet költségmegtakarító energiaforráshoz jutni az atomerőművek építésével. Az elavult és emiatt leépítendő iparágak munkanélküli tömegeit részben a nukleáris ágazat foglalkoztatta. Az erőművek építése elsősorban alacsony jövedelmű, nagy munkanélküliséggel küzdő és infrastruktúrával gyengén ellátott területekre koncentrált. Másként fogalmazva, a nukleáris erőművek építése és működése egyszerre oldotta meg a munkanélküliséget, fejlesztette a fejlődésben „lemaradt” vidékeket, és korlátlan lehetőségeket nyújtott a legnagyobb japán iparvállalatoknak, hiszen az új energiaforrás lényegesen csökkentette a vállalatok gyártási költségeit, így növelte az exporttermékek versenyképességét.

Az atomerőművek biztonsága megkérdőjelezhetetlen volt Japánban, annak ellenére, hogy az ország élenjáró a földrengések gyakoriságában. Több erőmű törésvonalra épült (azaz a földrengések potenciális helyeire), nem egy közülük a tengerpartra, ahol egy komoly földrengést gyakran követ pusztító erejű szökőár. Mindezek ellenére az atomerőművek biztonsága minden kétséget kizárt - legalábbis az üzemeltető cégek és a kormány véleménye szerint.

Japánban minden, költségvetéssel működő önkormányzati egység bevételeinek 70 százaléka a központi költségvetésből származik, azaz ennek nagy része „pántlikázott pénz”. (A pántlikázott pénz, japánul *himocuki*, a szocialista gazdaságban is jól ismert kifejezés. A pénzt nyújtó intézmény megszabja, hogyan, hol és mennyi pénzt kell felhasználnia annak az intézménynek, amelyik a pénzt kapja.) Az önkormányzatok bevételeinek mindössze 30 százaléka a „szabad” pénz, vagyis az a hányad, amelynek elköltéséről az önkormányzat szabadon dönthet.

Ez utóbbi a legfontosabb eleme a nukleáris falu (*gensirjoku-mura*) 2011. március 11-ig akadálytalan működtetésének Japánban.

1997-ig nem volt egyetlen nukleáris atomerőművet befogadó településen sem szavazás a helyi lakosság körében arról, akarnak-e atomerőművet a településen. Nem történt ez másként a fukusimai atomerőmű építésekor sem. 1974-ben a japán kormány új törvényt fogadott el, mely rögzítette, hogy bármely település, ahol nukleáris erőmű épül, a központi költségvetésből támogatást és adókedvezményt kap. A támogatások és adókedvezmények azonban csak addig jártak az erőművet befogadó település önkormányzatának, amíg a beruházás tartott. A rendkívüli pénzügyi nehézségekkel küzdő települések gyakran az erőmű beruházásának megkezdése előtt már elköltötték a pénzt. Nem volt ritka jelenség, hogy egyes önkormányzatok pénzügyi érdeke (eladósodásuk miatt) további atomerőmű építése volt.

A hetvenes években kiteljesedett nukleáris „lázban” azonban továbbra sem volt lényegi szempont a biztonság.

Ezen az 1986-ban Csernobilban történt addigi legsúlyosabb atomkatasztrófa sem változtatott, éppen ellenkezőleg. Csernobil éppen azt bizonyította Japánnak, hogy a japán technológiai fölény biztonságot nyújt mindenkinek. Japán képes volt arra, amire a Szovjetunió nem: atomenergiát használni, bármilyen veszély nélkül, s ez a világszínvonalú technológiájának, a magas szakképzettségnek, a szervezettségnek, valamint a munkaerő megbízhatóságának köszönhető. Felesleges volt tehát bármiféle aggodalom.

Csaknem két évtizeden át, a nyolcvanas és kilencvenes években a radioaktivitás egészségre veszélyes hatásai alig szerepeltek a japán médiában, valamint az oktatásban, ideértve a cégeknél egyébként kötelező szakmai képzést is. Amint egy japán szakértő annak idején megjegyezte „amiről nem tudunk, az nem árthat” (japánul *mucsi va mugaj*). Az 1999-ben Tokaj faluban történt nukleáris baleset jól illusztrálja mindezt. Az energiatermelés előírt terve az erőműben nem teljesült. A művezető emiatt utasított három munkást, hogy „gyorsítsák fel” az energiatermelést - manuális munkával. A munkások, mint később kiderült, semmiféle képzést nem kaptak arról, mi történik, ha radioaktív anyagot közvetlenül adagolnak egy keverőtankban. Két munkás a háromból meghalt a súlyos sugárfertőzés miatt.

Az atomerőműben az uránium túladagolása miatt tűz ütött ki. A tokaji erőmű vezérigazgatója korábban autóalkatrész-felelős volt a kereskedelmi- és iparügyi minisztériumban. „Mennyei küldötteként” igazgatta az erőművet, s mint a vele készült interjúból kiderült, semmit sem értett az atomerőmű működéséből.

A tűz keletkezését követően a falu lakossága finoman szólva részleges tájékoztatást is alig kapott az atomerőműben történekről. Több száz embert egészségre káros radioaktív sugárzás ért, de ezt a média természetesen jelentéktelen, egészségre ártalmatlan sugárszintként állította be. A kilencvenes évek vége éppen a japán gazdaság elhúzódó recessziója miatt az atomerőművek biztonságának elhanyagolásával járt. Minél jelentősebbé vált az atomenergia használata, mint a legolcsóbb és leginkább tiszta és biztonságos energiaforrás, annál több rész munkaidőt foglalkoztatott minden atomerőmű. A biztonsági ellenőrzések és felújítások egyre ritkábbak lettek, mert ennek költségei az egyes atomerőművekben túlzottan magasak voltak. Ráadásul, míg a kutatók előléptetése és fizetésemelése a nukleáris iparban az új eredményektől függött, az atomerőművek biztonságát felügyelő szakemberek ösztönzője a status quo fenntartása volt. Egyetlen erőműtulajdonos sem vette jó néven a karbantartás emelkedő költségeiről szóló összefoglalókat. 2007-ben Nígata megyében 6,6 erősségű földrengés volt, mely az ott levő atomerőműben károkat okozott, s radioaktív anyag szabadult ki az erőműből. Ez a jelzés sem volt azonban elegendő a fukusimai létesítmény cseréjére és az erőművek felújítására.

2011. március 11-én Fukusimában 9-es erősségű földrengés, 15-18 méteres szökőár pusztított, és a természeti katasztrófa területén súlyosan megrongálódott a fukusimai atomerőmű négy blokkja. (Kicsit félrevezetőek a számozások, mert a Fukusima Dai-icsi-nak nevezett atomerőmű, azaz a Fukusimai Egyes Erőmű egyetlen komplexum, amin belül hat reaktor van.)

Több mint másfél év telt el Japán legnagyobb nukleáris katasztrófája óta, de sem a japán, sem a külföldi atomtudósok nem biztosak abban, hogy az atomkatasztrófa csakugyan véget ért-e, mivel a négyes számú reaktor stabilizálása e sorok írása idején még nem fejeződött be. A Japánban működő többi atomreaktort (számuk 53) biztonsági okokból leállították. Idén nyáron azonban egyet újraindítottak. Az országban a hatvanas évek óta nem látott méreteken és gyakorisággal tüntetnek az atomenergia használata ellen.

Tavaly március 11-e és március 25-e között, vagyis a katasztrófát követő első két hétben, az információk jelentős része megbízhatatlan, félrevezető és ellentmondásos volt. Ebben egyrészt a japán kormány szokásos, információkat „szűrő” médiapolitikája, részben pedig a japán újságírók egy részének (jogos) félelme játszott a legfontosabb szerepet.

A kartellhez, vagyis az újságíró klubokhoz tartozó médiamunkások nagy része öncenzúrát gyakorolt, azaz csak néhányuk kérdezett rá a legfontosabb tényekre - például arra, hogy kiszabadult-e plutónium a megrongálódott erőművekből. Ők sem kaptak azonban egyértelmű választ a kabinet sajtófőnökétől az első napokban.

A hármaskatasztrófát (földrengés, szökőár, nukleáris robbanások) követő első héten a valós információknak óriási jelentőségük volt, mert emberéletek múlhattak a pontos és megbízható

tájékoztatáson.

A NISA, vagyis a japán Nukleáris Energiaipari és Biztonsági Ügynökség (*Nuclear Industrial and Safety Agency*) április 7-én közölte a nyilvánossággal, hogy a fukusimai nukleáris baleset elérte a csernobili 7-es fokozatot. (Ez a besorolás a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség hivatalos skálája szerinti érték.) Előtte öt nappal ugyanez az ügynökség még csak 5-ös fokozatúnak tartotta a nukleáris baleset súlyosságát.

Mára, azaz tizenhét hónappal a nukleáris „baleset” után a médiamunkások figyelme elfordult Fukusimától.

Megítélésem szerint a csend oka egy súlyos ellentmondás. Japán, a világgazdaság egyik gazdasági és pénzügyi vezetője 2011 márciusában kudarcot vallott: nem tudott hatékonyan és gyorsan reagálni a katasztrófahelyzetre. A kívülállóknak a hiányos információk miatt akár az a benyomásuk is lehetett, hogy a japán kormány és a reaktor tulajdonosa, a TEPCO (*Tokyo Electric Power Company* vagyis Tokiói Elektromos Művek) nem álltak a helyzet magaslatán. Holott az 1995. január 17-én történt kóbei földrengés után a kormány több, katasztrófahelyzetben nélkülözhetetlen bizottságot és információs láncot épített ki. Ezek azonban kizárólag a földrengés utáni helyzetekkel számoltak, a nukleáris katasztrófa nem szerepelt a valószínűsíthető események között.

Japán azonban nem mondott csődöt. Ellenkezőleg - legalábbis a média tudósításai szerint. A rendkívüli helyzetben az illetékes szervek gyorsan cselekedtek, annak ellenére, hogy a nukleáris baleset az első tíz napban több százezer embert veszélyeztetett. A japán sajtó jelentős része kizárólag erről tudósított, s az első két hét után a hírek egyre nagyobb része már arról számolt be, hogy pánikra semmi ok, nincs radioaktív veszélyben sem Japán, sem pedig Tokió. (Az ország fővárosa 220 kilométerre van az atomerőművektől.) Április végétől a helyzet normalizálódásáról adtak hírt az újságok, s egyre több, a nemzetközi közvéleményt megnyugtató információ terjedt a világhálón. Májusra a helyzet konszolidálódott, az oktatási intézmények megkezdték működésüket (két hónap késéssel), a külföldi diplomáciai testületek is visszaköltöztek Tokióba (az ország nyugati részéről, Ószakából, ahová kormányaik utasítására evakuálták a követségi alkalmazottakat), azaz minden újra a régi kerékvágásban haladt.

Japán a földrengések és szökőárak pusztításait gyorsan helyreállítja - nyilatkozott a kormányzóvivő több alkalommal is.

Az atomerőmű súlyos megrongálódása azonban új helyzetet idézett elő. A világ egyik legfejlettebb technológiájával rendelkező országban megkérdőjeleződött a technológia biztonsága. Ezzel együtt azonban a fejlett technológiát használó intézmények megbízhatósága is megkérdőjeleződött. A technológia szembefordult a japán társadalommal, azaz ami évtizedeken át a nemzetközi sikereket biztosította a japán gazdaság számára, az vált „ellenségé”.

Egy technológiailag élenjáró ország elvileg mindennel rendelkezik ahhoz, hogy egy atomkatasztrófa veszélyét a minimálisra csökkentse, de legalábbis korlátozza annak negatív hatásait.

Fukusimában nem ez történt, ennyit már mindenki tud, aki olvasta a fukusimai eseményeket vizsgáló független bizottság jelentését. (Figyelemreméltó, hogy a japán és az angol nyelvű jelentés nemcsak terjedelmében, de tartalmában is jelentősen különbözik egymástól.)

A fukusimai atomkatasztrófa a kormány által kijelölt bizottság jelentése szerint „megelőzhető és elkerülhető” nukleáris baleset volt. A japán történelem egyik legerősebb földrengése és a példátlan erejű szökőár azért okozott az atomerőmű négy blokkjában (az egyesben, a kettesben a hármásban és a négyesben) súlyos károkat, mert az erőmű blokkjai elavult, emiatt elégtelen védelmi eszközökkel és berendezésekkel rendelkeztek. Az atomerőművek egyikének sem volt biztonsági áramellátása. Az egyes, kettes és hármás reaktorban teljes leolvadás volt.

Mindez elsősorban azért történt - ismét a bizottság jelentését idézve - mert a cég (TEPCO), mely a fukusimai reaktor-komplexum tulajdonosa, valamint az atomerőművek felügyeletéért, azaz biztonságáért felelős szervek, ideértve az illetékes minisztériumot, éveken át kötelességeiket

megszegve, teljes egészében elhanyagolták a fukusimai reaktorok felújítását, a biztonsági berendezések kicserélését és a külföldi, legfejlettebb technológia igénybevételét. (A fukusimai atomerőmű régi, 1971-ben épült.)

A bizottság jelentése nem állapított meg személyes felelősséget.

A reaktorokból három teljes egészében használhatatlanná vált (a robbanások itt történtek): a négyes számú reaktor helyzete a rongálódások miatt egyelőre megoldatlan. Az ötös és a hatos reaktort nem érte kár.

Radioaktív anyagok kerültek a légtérbe, több mint 80 ezer tonna radioaktív folyadék a tengerbe ömlött, a föld mezőgazdasági művelésre természetesen alkalmatlanná vált. Fukushima megye a negyedik legnagyobb mezőgazdasági termékszállítója volt a japán gazdaságnak. A megyében termelt élelmiszerek közül a vegyszerek nélküli, úgynevezett öko-módszerekkel termelt zöldségfélék és gyümölcsök voltak a leghíresebbek, amelyeket Fukushima az ország minden részébe szállított.

A károk, a következmények felmérhetetlenek, s egyelőre hosszú távú hatásaik sem becsülhetőek meg. Ez röviden a fukusimai nukleáris balesetsorozat krónikája.

Mik voltak azok az „emberi” (és intézményi) hibák, melyek az elkerülhető nukleáris balesetet elkerülhetetlenné tették? E kérdésnek Japánon messze túlmutató jelentősége van. Fukushima, s annak következményei több mint másfél éve nem pusztán a japán társadalom és gazdaság problémái. Az nyilvánvaló, hogy a szomszédos kelet-ázsiai országok (Dél-Korea, Kína) közvetlenül veszélyeztettek. A világ különböző országaiban tavaly, a fukusimai nukleáris baleset után felülvizsgálták a nukleáris erőművek biztonságát, s például Olaszországban népszavazáson vetették el az első atomerőmű megépítésének tervét.

Március 11. hatására döntötte el a német kormány, hogy 12 éven belül valamennyi atomerőművét bezárja. Japán 2040-re tervezi ugyanezt. Annak megértése, hogy miért történt mindez, rendkívül fontos a jövőbeni, ehhez hasonló katasztrófák elkerülése érdekében.

Az nem igaz ugyanis, hogy a Fukusimában történtek előzmény nélküliek. 1997-ben és 1999-ben két nukleáris baleset is történt a tokaji atomerőműben. Mint említettem, az erőmű 1967-ben kezdte meg működését, tehát ez a legrégebbi Japánban. Az utóbbi évtizedben további működési zavarok történtek több atomerőműben. Ezek okai között a hozzá nem értés éppúgy szerepelt, mint a felújítás és a biztonsági intézkedések elmulasztása.

Nem túlzás azt állítani, hogy mindezek ellenére március 11-ig Japánban elképzelhetetlen volt egy nukleáris katasztrófa bekövetkezése. Emiatt azok, akik soha nem foglalkoztak tudományos igényességgel a japán gazdaság történetével, valószínűleg értetlenül hallgatták az első hetek híreit. Japán, illetve Fukushima végül is nem a Szovjetunió, illetve Csernobil.

Kelet-európaiként és magyar állampolgárként élénken él emlékezetemben szinte minden mozzanata a csernobili katasztrófának, pontosabban annak, ami annak idején erről nyilvánosságra került a hazai sajtóban. (Nem sok jelent meg, és az is jelentős késéssel.)

Tudomásom szerint a mai napig nincs közvetlen tudományos bizonyíték arra, hogy a kelet-európai térségben bármiféle egészségkárosodás történt volna a csernobili katasztrófa miatt. Az sem bizonyított, hogy generációm negatívan érintette vagy éppen megtizedelte volna a csernobili robbanás. (Ettől kissé eltér a német hatóságok több, mint két évtizede folytatott gyakorlata. Németország bizonyos területein, például a Fekete-erdő körzetében, amely hagyományos és közkedvelt vadászati terület, 26 évvel az ukrainai katasztrófa után is a helyi közegészségügyi laboratóriumnak kell elküldeni a lelőtt vaddisznó máját vizsgálatra. Csak laboratóriumi elemzés után, negatív eredmény esetén fogyasztható az elejtett vad.)

Japánnak komoly tapasztalatai vannak a sugárfertőzés esetén, hiszen a Hirosimára és Nagaszakira ledobott két atombomba a világon először ezt az országot kényszerítette az akkor még nagyrészt ismeretlen radioaktivitással összefüggő betegségek gyógyítására.

Nem véletlen, hogy nagyon sok japán orvos gyógyította Ukrajnában a csernobili katasztrófa következtében megbetegedett gyerekek százait.

Ezért is meglepő, hogy éppen Japánban történt egy „elkerülhető” nukleáris baleset.

Nyilvánvaló - s ez sem tavaly március óta ismert a társadalomtudósok körében -, hogy a japán gazdasági és politikai rendszer működésében kell keresni a baleset magyarázatát.

A fejlett technológia önmagában semmit sem old meg, hasonlóan a gazdasági növekedéshez. A kérdés inkább az, milyen intézmények, hogyan és milyen céllal használják a rendelkezésükre álló technológiát. Az is kérdés, hogy a gazdasági növekedés érzékelhető-e a mindennapi életminőség javulásában. A japán gazdasági csoda elemzői számára a válasz magától értetődően az volt - különösen a hetvenes években -, hogy a fejlett technológia és a gyors gazdasági növekedés nyilvánvalóan javította az életminőséget. Holott a japán gazdasági növekedés egyik „titka” éppen az volt, hogy a gazdasági növekedést nem követte azonos ütemben a mindennapi élet, valamint a környezet javulása.

A technológia használata az *intézmények* döntéseitől függ. Azaz, lehetetlen megérteni a Fukusimához vezető (aggasztóan egyenes) utat a japán gazdasági intézmények működésének ismerete nélkül. Az intézményekben még mindig emberek és nem robotok hozzák a döntések többségét. Azaz, érthetetlen az intézmények működése a döntéshozók indítékainak ismerete nélkül. A döntéshozók indítékai természetesen rendkívül sokfélék. Egy azonban bizonyos, döntéseiket alapvetően befolyásolja a *felelősségvállalás mértéke*, illetve annak *hiánya*. Másként fogalmazva: amennyiben döntéseikért nem kell felelősséget vállalniuk, nyilvánvaló, hogy a hibás vagy rossz döntéseknek nincs negatív hatása sem a személyükre, sem a pozíciójukra. Vagyis hibás döntéseket is hozhatnak, annak semmiféle következménye nem lesz sem az addig betöltött pozíciójukra, sem fizetésük nagyságára nézve.

Az ettől merőben eltérő kérdés természetesen, hogy hány ember egzisztenciáját, munkájának eredményeit, otthonát törli el a föld színéről a hibás döntések sorozata. A döntéshozót ugyanis ez *személyében* nem érinti. (Itt érdemes ismét a kettős értékrendre, valamint normarendszerre gondolni.)

Feltehető, hogy az intézmény vezetője rossz döntéseit követően nem érzi magát kellemesen, de ez magánügy, hiszen az intézmény, ahol a rossz döntést hozta, nem bocsájtja el, sőt, az intézmény valószínűleg továbbra is működik, mégpedig lényegi változások nélkül. Nehezen tudnám elfelejteni, amit gyakran idézett nekem az egyik japán ismerősöm: *ahol felelősséget kell vállalni, ott nincs döntési jog, s ahol döntési jog van, ott nincs felelősségvállalás*. Azaz, a döntéshozó a felelősséget döntése végrehajtóira tudja hárítani, mert a két jogkör és funkció intézményeken belül és intézmények között is elkülönül. Másként fogalmazva, a gazdaság mindennapjai a *társadalmi hierarchia, vagyis az alá- és fölrendeltség* szigorú szabályai szerint működnek. A hierarchia csúcsán az állami szakképzett bürokrácia áll. Sokak szerint ma már nem ez a helyzet Japánban. „Régebben ez így volt, de ma már, a reformoknak köszönhetően ez másként van” - idézet a Tokiói Egyetem egyik tanárától.

Az elmúlt két évtizedben legalább ötször jelent meg lelkes hangú címlapsztori a japán reformokról néhány vezető angol nyelvű hetilapban, s mindegyik vezércikk a japán gazdasági és politikai rendszer változásait, illetve a változások pozitív jellemzőit elemezte.

A döntési jogkörök és a felelősség vállalása azonban továbbra is élesen elkülönül egymástól. Azaz a fennálló hatalmi viszonyok nem változtak Japánban.

Ennek alapjait a japán állam a modernizáció első évtizedeiben, vagyis 1880 és 1900 között teremtette meg. Japán abban az időszakban alkotmányos monarchia volt, s a nyugati demokratikus politikai rendszerek lényegi elemeit nem, vagy csak nagyon nagy óvatossággal és részlegesen vette át az új kormány. A szakképzett bürokrácia teremtette meg a kapcsolatot a kormány és a társadalom különböző csoportjai között. Mivel akkoriban a politikai pártok

gyerekcipőben jártak, rendkívül fontosak voltak a szakképzett minisztériumi alkalmazottak, hiszen a modernizáció mikéntjének nagy része kezdetben rajtuk múlt.

A szakképzett állami alkalmazottak képzésére hozta létre a kormány az elitképző egyetemek hálózatát, melynek a két leghíresebbje ma is a Tokiói és a Kiotói Egyetem.

Mindkét egyetem jogi karának - de különösen a tokióinak - egészen a legutóbbi időkig kulcsszerepe volt a szakképzett bürokrácia oktatásában. A nyolcvanas évek végén a legfontosabb minisztériumok (mert súlyuk és pozíciójuk eltérő) újonnan felvett alkalmazottainak 70-75 százaléka a tokiói és a kiotói egyetem jogi vagy közgazdasági karán végzett. Ezért hallgattam mosolyogva azt a végzés előtt álló tokiói egyetemi diákot, aki nemes egyszerűséggel azt mondta: „végzés után hatalom lesz a kezemben, rajtam múlik, mi történik Japánban”. Elgondolkodtató volt számomra egyfelől a magabiztossága, másfelől pedig az a nyilvánvaló tény, hogy az ambiciózus fiatalember semmit sem tudott a mindennapok realitásáról.

A végzetek először a világ talán egyik legnehezebb megmérettetésén, az úgynevezett közszolgálati-állami vizsgán vesznek részt (japánul *kokka siken*), melynek eredménye eldönti, hogy melyik minisztériumba felvételizhetnek. A vizsgán elért pontszám egyúttal azt is befolyásolja, hogy minisztériumi alkalmazásuk után milyen gyorsan haladhatnak előre a ranglistán. Mindenki tudja Japánban, hogy legnagyobb hatalma és befolyása a Pénzügyminisztériumnak, a Kereskedelmi- és Iparügyi Minisztériumnak, a Külügyminisztériumnak, valamint az Oktatásügyi és Tudományos Minisztériumnak van. Ezekhez a tárcákhoz kerülnek az állami vizsgán legmagasabb pontszámot elérők.

Sikeres felvételijük után a tokiói egyetem professzorai tanítják őket, most már a minisztérium által igényelt szakmai tudásra. Nem szabad alábecsülni ennek jelentőségét! A minisztériumok alkalmazottjainak egyetemi háttere csaknem ugyanaz: ez garantálja a későbbi *személyes kapcsolatok* zökkenőmentes fenntartását. Ugyanez biztosítja az alá- és fölérendeltség megőrzését is, hiszen a korábban ugyanazon az egyetemen és ugyanazon a karon végzetek „előnyt” élveznek a később végzettekkel szemben, mivel ők az idősebbek (japánul a *szenpaj-kóhaj* viszonyról van szó).

A kor, az egyetemi háttér, valamint a minisztériumokon belüli beosztás együtt alkotja azt a személyes kapcsolatokon keresztül működő kohéziót és érdekszövetségi rendszert, amelybe külső nemigen kerülhet be. (Az egyik legfontosabb szó japánul: a *kone*, ami az angol *connection* szóból származik, azaz kapcsolat, illetve összeköttetés, ebben a kontextusban.) A szakmai és személyi kapcsolatok teljes összeolvadása - könnyen belátható - rendkívül veszélyes, mert semmiféle nyilvánossága, el- és beszámoltathatósága nincs. Helyette különböző mértékű *kölcsönös függés* van. Ennek azonban rendkívül pozitív szerepe és funkciója van mindazok számára, akik a körhöz tartoznak. A függés egyúttal biztonságot is jelent, mert a játékszabályok a csoporttagok számára ismertek, így mindenki tudja, hogy mit várhat el, s mit kell cserében nyújtania. A kohézió az érdekek és a cselekvés tekintetében is működik, azaz a célok és eszközök is nagyjából azonosak. A szakképzett bürokrácia homogenitása és rendkívüli mértékű elszigeteltsége a társadalom mindennapjaitól (ne feledjük, ez igazi elitképzés és elitmunkahely), valamint a generációk egymásutánjának bennfentes jellege megteremti a bürokratikus irányítás és döntéshozatal konzisztenciáját és megfellebezhetetlenségét.

Az egyetemi képzés, vagyis a jogi végzettség követelménye a legtöbb minisztériumi munkakörben, hasonló a közép-kelet európai lateiner értelmiség képzettségéhez: a jogot végzetek maguk képviselik a *törvényt*, azaz a 19. század végén ez volt a legfontosabb garancia arra, hogy döntéseik a törvényesség keretein belül maradnak. Nem véletlen, hogy Japánban a kilencvenes évek elejéig a minisztériumi szakképzett alkalmazottak mentességet élveztek mind a parlamenti vizsgálatok, mind pedig a büntetőeljárás alól. Ennek a kilencvenes évek elejére meg kellett szűnnie, mert a szakképzett minisztériumi alkalmazottak, valamint a Japán Nemzeti Bank egyes dolgozói különböző

döntéseikkel és cselekvéseikkel jelentős mértékben túllépték a törvényesség kereteit. A döntés és a felelősség azonban addig, azaz a kilencvenes évek elejéig jogilag és intézményes formában is különvált az államapparátus esetében is.

Pedig a második világháború után úgy tűnt, hogy az új, japán demokratikus politikai berendezkedés garanciája lesz az állami bürokrácia el- és beszámoltathatóságának, valamint döntéseik nyilvánosságának. Nem így, és nem ez történt. A szakminisztériumok hatalma és döntési jogköre a korábbiak sokszorososa lett, s a politikai pártok, valamint a politikusok megválasztása központi és helyi választások esetén egyaránt a szakképzett bürokrácia tudására, tapasztalataira, valamint hatalmára épült, pontosabban azoktól függött. Kevés vezető politikus volt az elmúlt hat évtizedben Japánban (például miniszterelnök), aki maga is szakképzett bürokrata volt, s ezért maga mögött tudhatta a minisztériumi apparátus támogatását és együttműködését. E nélkül ugyanis sem egy miniszter, sem pedig egy miniszterelnök nem tudja döntéseit keresztülvinni, sőt, a mindennapi munkáját is csak nagy nehézségek árán tudják végezni.

1993-tól csaknem egy évtizeden át volt valamiféle remény arra, hogy a politikusok döntési jogköre megnő az államapparátus rovására, de ehelyett csaknem két évtizede állóháború, és ami ennél is rosszabb, folyamatos kötélhúzás zajlik a minisztériumok és a politikai pártok, illetve azok frakciói között. Ebben a harcban a *legnagyobb vesztes* a társadalom nagy része, amely nincs döntési helyzetben, azonban minden lépéséért felelősséget kell vállalnia.

Kan Naoto, aki miniszterelnök volt a fukusimai katasztrófa idején, a minisztériumokkal súlyosan megromlott viszonya miatt csak többórás késedelem után kapott valódi információkat a reaktorok állapotáról. 1996-ban, amikor szociális és egészségügyi miniszter volt, ő állt a nyilvánosság elé és kért bocsánatot mindazoktól, akik éveken keresztül AIDS-vírussal fertőzött vérkészítményt kaptak.

(Több mint háromezer vérzékenységekben szenvedő beteg kapott ilyet, s kivétel nélkül mindegyik AIDS-beteg lett.) A minisztériumi alkalmazottak többször is figyelmeztették Kant, vagyis a főnöküket, hogy az ügy nem kerülhet teljes mélységében a nyilvánosság elé, de ő nem vette figyelembe beosztottai figyelmeztetéseit. Ez a minisztériumi apparátus adott ugyanis engedélyt olcsóbb, de AIDS vírussal fertőzött vér behozatalára, melyből a vérzékeny betegeknek szükséges gyógyszert állították elő és forgalmazták éveken keresztül. A fertőzött vérekészítmények miatt a Kan segítségével nyilvánossá tett botrány azonban egyetlen, az ügyben résztvevő minisztériumi alkalmazottnak sem okozott semmiféle komoly kárt.

Kan ragaszkodott az ügy nyilvánossá tételéhez, és figyelmeztette beosztottait, hogy ne semmisítsék meg az ügyre vonatkozó iratokat, mert peres eljárás indul, s az ügyet teljes egészében fel kell göngyölni. A közvélemény-kutatások, ellentétben a minisztériumi alkalmazottak véleményével, Kan igazát bizonyították. Ő volt akkoriban Japánban a legnépszerűbb politikus.

Hiába telt el azonban a HIV-botrány után másfél évtized, a bürokraták nem felejtettek. Kan tájékoztatása az atomerőművekben keletkezett károk valódi mértékéről több órát késett. Annak ellenére, hogy mind a TEPCO, mind pedig a minisztériumi szakemberek tudtak a nukleáris robbanásokról.

A szakképzett apparátusról azonban a nyilvánosság keveset tudott, pontosabban kevesen tudtak valódi szerepéről.

Minden történész, közgazdász és szociológus szerencséjére azonban, Chalmers Johnson 1982-ben megjelent könyve, *A KIM (Kereskedelmi- és Iparügyi Minisztérium) és a japán gazdasági csoda (The MITI and the Japanese Miracle)* a gazdasági sikerek egyik legfontosabb intézményét, az egyik minisztériumot és természetesen az ott dolgozó szakképzett bürokraták szerepét elemezte 1925 és 1975 között. Ez a könyv először dolgozta fel a japán gazdasági rendszer egészét, mégpedig az iparpolitika történetén keresztül, melynek irányítói, kudarcai és sikereinek legfőbb felelősei, a

KIM szakképzett bürokratái voltak.

A köd eloszlott. A könyv ugyanis - először - a nyugaton megjelent, Japánnal foglalkozó szakirodalomban a japán gazdaságpolitika legfontosabb, de addig láthatatlan szereplőit mutatta be. Bai Gao tizenöt évvel később megírta a könyv folytatását: ő a változó iparpolitikai és társadalompolitikai ideológiákat és koncepciókat is elemezte, melyeket a közgazdászok dolgoztak ki, *együttműködve az államapparátussal*.

A japán gazdaság máig páratlan sikere (1955 és 1990 között) sokféle elemzés tárgya. Az azonban kétségtelen, hogy a szakképzett minisztériumi bürokrátáknak kulcsszerepe volt, van (és lesz) a japán gazdaság működésében, vagy éppen működésképtelenségében. Ezt a sommás megállapítást sokan támadják ma is, mondván, Japán egy nyugati piacgazdaság, minden pontosan úgy működik, ahogy bárhol a fejlett világban, s az államnak ehhez nem sok köze van.

Ez azonban a 19. század utolsó harmadában megindult modernizáció óta nem volt igaz, s ma sem az. Chalmers Johnson említett könyve az első megjelenés óta körülbelül tíz újabb kiadást ért meg. A KIM-ben az újonnan felvett, azaz pályakezdő fiatalokat ebből a könyvből oktatják saját munkahelyük történetére, jóllehet, ezt a nyilvánosság előtt a minisztérium tagadja. A könyvnek természetesen létezik japán nyelvű kiadása is, de ebből évek óta egyetlen példányt sem sikerült találnom az antikváriumi forgalomban.

Johnson ebben a könyvében azt állítja, hogy a japán gazdasági rendszer „fejlődés-centrikus” (*developmental*), és a fejlődés-centrikus államnak, azaz a szakképzett bürokráciának van néhány tulajdonsága, mely sem a szocialista gazdaságokban, sem pedig az angolszász-típusú gazdaságokban nem létezik. (Létezik azonban minden kelet-ázsiai gazdaságban.)

A szakképzett gazdasági és pénzügyi, oktatási és külügyi tárcánál dolgozó közalkalmazottak pártpolitikai semlegesség mellett végzik munkájukat. Szemléletük, munkavégzésük (mely természetesen az ország legjobb közgazdászainak szakvéleményét és segítségét folyamatosan igénybe veszi) piacorientált. Amennyiben a cél a japán gazdaság nemzetközi versenyképességének növelése és a japán vállalatoknak a világ élmezőnyébe juttatása, azt nem piaci eszközökkel érvényesítik. A legfontosabb kérdés azonban (különösen a kelet-európai és a magyar olvasók számára), hogy vajon mi biztosítja a minisztériumi döntések megvalósulását? Nos, ehhez nemcsak a hierarchikus kapcsolatok, azaz a minisztériumi szakmunka vita nélküli elfogadása elengedhetetlen, hanem olyan intézményekre is szükség van, amelyek garantálják, hogy se a vállalatok, se a pénzintézetek ne tudjanak másként cselekedni, mint ahogyan azt a minisztérium akarja, eltervezi és végrehajtja a gazdaság szereplőivel. Nincs szó arról, hogy mindezt hibák és tévedések nélkül tennék. Sokszor tévedtek a bürokraták, de tévedéseik száma eltörpül a reális helyzetfelmérésekhez viszonyítva.

A fejlődés-centrikus gazdaság- és pénzügypolitika a nyolcvanas évek közepéig éppen a gazdasági sikerek, az életszínvonal folyamatos emelkedése miatt megkérdőjelezhetetlen volt a társadalom széles köreiben.

Érthető módon azonban ma is a politikusi (helyi és központi) választókerületek képviselői posztjaiért indulók azok, akiknek a minisztériumi fejlődés és a fejlesztés-orientált gazdasági és pénzügyi döntések a leginkább „fájnak”. A „harc” tehát a politikusjelöltek és a minisztériumi szakapparátus között folyik, és a „ki kit győz le” harca sajnos merőben pénzügyi kérdés. Minél több beruházást, fejlesztést és munkahelyet tud egy, a választásokon induló képviselő szerezni a választókerületének, annál nagyobb a valószínűsége, hogy újrapasztázza.

Ezeket a helyi beruházásokat ígéri választókerületének minden jelölt. Útépítést, vízierőműveket, iskolákat, főiskolákat, esetleg egyetemeket - a sor folytatható. Ezen beruházások finanszírozása nyilvánvalóan nem valósulhat meg kizárólag a helyi erőforrások mozgósításával. Az ipari és egyéb munkalehetőségekkel nem rendelkező régiók nehézségeit fokozza, hogy új ipari létesítmények létrehozására nemigen van lehetőség, hiszen a japán iparágak jelentős része ma már Japánon kívül

termel. Tovább fokozza a nehézségeket, hogy egyre több japán cég külföldről (elsősorban Dél-Amerikából és Dél-kelet-Ázsiából) hoz munkaerőt, mivel az lényegesen olcsóbb, mint a helybéli japán.

Hogy a választóköri igényeit finanszírozni lehessen, költségvetésen kívüli forrásokhoz kell nyúlni. Ennek legegyszerűbb módja a postatakarékpénztári megtakarítások felhasználása, vagyis a „második költségvetés” (lásd előző fejezet), a külön számlán kezelt pénzüsszegek felhasználása. Ez ugyanis legtöbbször csak formális parlamenti hozzájárulást igényel (a hetvenes évek elejéig azonban semmilyen), nem fenyeget inflációs veszéllyel, mindaddig, amíg a megtakarítások termelésből származó jövedelmekből származnak.

Koizumi Junicsiro, aki 2001 és 2006 között volt miniszterelnök, éppen ezért akarta privatizálni a postai szolgáltatásokat, hogy a bürokraták, s rajtuk keresztül a postai megtakarításokból finanszírozott cégek működését átláthatóvá tegye. Minden erőfeszítése ellenére a privatizáció felemásra sikeredett, mert a politikusok és a bürokraták közötti legfontosabb pénzforrás nagy részét sem megszüntetni, sem nyilvánossá tenni nem tudta.

A minisztériumoknak a postatakarékpénztári megtakarítások növekedésének következtében lehetőségük van a központi költségvetés hiányainak finanszírozására, úgynevezett „speciális” intézmények (vállalatok, kutatóintézetek) létrehozására és „kistafírozására”, amelyekben a cégek felső vezetőinek többsége nyugdíjazott minisztériumi alkalmazott. („Mennyei küldött”, *amakudari*.) A speciális intézmények (*tokushū hódzsin*, azaz különleges jogi személy), kárpótlásul a minisztériumban eltöltött hosszú évekért és a viszonylag alacsony jövedelmekért, magasabb fizetésért foglalkoztatják a volt államapparátus-belieket.

Nincs másként mindez a magáncégek és a pénzintézetek esetében sem. Bizonyos türelmi idő után (minden eddigi reform ellenére) a minisztériumi, már nyugdíjazott alkalmazottak a magánszektorban is könnyen elhelyezkedhetnek. Fizetésük sokszorososa a közzolgálati bérnek. Természetesen ennek van egy másik, kevésbé magától értetődő előnye is, ez pedig a magánvállalatok és a minisztériumok közvetlen, informális kapcsolata a „mennyei küldötteken” keresztül. A már nyugdíjazott bürokrata rangidős a minisztériumi kollégákhoz képest, így szinte minden információt megkap a felettes szervtől (vagyis volt munkahelyétől), amit a magáncég, illetve a bank busásan megfizet neki.

Végül, a minisztériumok bármikor kölcsönözhetik (japánul *sukkó*) saját alkalmazottjukat egy általuk kiválasztott intézménynek. Ez az ideiglenes foglalkoztatás, amit a kölcsönvevőnek kell fizetnie, ugyanúgy lehetőséget nyújt a felettes szerv állandó információszerzésére, mint a kikölcsönzött munkaerő megfigyelésére. Magától értetődik, hogy ez tovább erősíti a személyes függőségen alapuló kapcsolatokat rendszerét.

Mindehhez hozzátartozik, hogy a fentiek nem csupán a központi (miniszteriális) alkalmazottakra, hanem a helyi önkormányzatok alkalmazottaira is érvényesek.

Mindezt az atomerőművek biztonságára (vagy annak hiányára) alkalmazva, a fukusimai nukleáris balesethez vezető út néhány társadalomtudós szerint elkerülhetetlen volt. Az üzleti szféra, a helyi önkormányzatok, a speciális cégek és intézmények, valamint a minisztériumi szakképzett bürokrácia elválaszthatatlan, de minimális publicitás és elszámoltathatóság nélkül működő kapcsolatai a nukleáris atomerőművek működtetésekor katasztrófális helyzetet idéztek elő Fukusimában. Ugyanezt ismétli meg a japán kormány által megbízott szakértői bizottság jelentése is.

Már volt róla szó, hogy 1997-ig egyetlen nukleáris atomerőművet befogadó településen sem szavazott a helyi lakosság arról, hogy akarnak-e atomerőművet a településen. Nem történt ez másként a fukusimai atomerőmű építésekor sem. 1974-ben a japán kormány új törvényt fogadott el, mely rögzítette, hogy bármely település, ahol nukleáris erőmű épül, a központi költségvetésből támogatást, valamint adókedvezményt kap.

Az atomerőművek, köztük a fukusimai is, így vált a korábban „fukusimai Tibetinek nevezett rendkívül elmaradott régióból korszerű infrastruktúrával és egyéb létesítményekkel rendelkező övezetté. Az atomerőművek nemcsak költségvetési bevételeket teremtettek az önkormányzatnak, hanem perspektívát is. Az infrastruktúra léte vagy hiánya alapvetően megszabja (különösen szélsőséges természeti viszonyok léte esetén) a település vonzáskörzetét, népesség-megtartó vagy éppen népesség-taszító jellegét, és a sor folytatható.

Mint Hirosi Otsuka japán történész nemrégiben megjelent tanulmányában elemzi, az atomerőművek kivétel nélkül az elmaradott régiók fejlesztésére szolgáltak. A szubvencióktól és adó-visszatérítésektől függő régiók, ahol atomerőművek épültek, csaknem kivétel nélkül súlyos adósságcsapdában vergődnek.

Gyakran fordult elő ugyanis a múltban, hogy a még meg nem kapott támogatást a település elköltötte, mielőtt az atomerőmű megépült volna.

Sajátos függés jött létre az eladósodott településeken az újabb atomerőmű építések nyomán, mert a korábban felhalmozott adósságokat csak újabb szubvenciókkal és adókedvezményekkel lehet némileg csökkenteni. Erre pedig a legegyszerűbb, s tegyük hozzá a legkorszerűbb, s a japán óriáscégek által leginkább támogatott beruházás egy újabb atomerőmű építése volt - 2011.

március 11-éig.

Fukusima egyszerre jelképe Japán rendkívül magas technológiai szintjének, de egyúttal annak is elrettentő példája, hogy miként lehet visszaélni a technológiai fejlettséggel. Hogyan lehet hamis illúziókat táplálni s ébren tartani a helyi közösségekben a technológia *abszolút* biztonságáról.

Sajnos nem először történt környezetet romboló és emberéletek ezreit veszélyeztető katasztrófa Japánban, melyet emberi mulasztások sorozata okozott. Ennyiben a túlhajtott japán modernizáció és növekedés évtizedek óta megelőlegezi mindazt, ami a világban később, de szintén megtörténik.

Fukusima új tankönyv a világ számára. Nagyon komoly feladat végigolvasni, és megtanulni mindazt ebből a tankönyvből, ami mindannyiunknak segít megelőzni azt, ami ott az atomerőművekben történt. Fukusima és a japán fejlettség ugyanis komolyan megkérdőjelezi a fejlődés eddigi eszköztárát - hiszen szembeállítja nemcsak a természetes környezettel, de az emberekkel is - vagyis arra int, hogy a fejlődés mindannyiunk életminőségét s életét veszélyezteti.

A 2011. március 11. óta történtek talán a legfontosabb kérdést tették fel mindenkinek, Japánban és Japánon kívül: van-e olyan fejlődés, amely fenntartható anélkül, hogy emberéletek milliói kerülnének veszélybe?

Valószínűleg ezen először Japánban kezdtek el nagyon sokan gondolkodni. Ez a könyv főhajtás és tiszteletadás mindenki előtt, akikkel együtt éltem, együtt dolgoztam, nevettem és sírtam, aggódtam értük és dühös voltam rájuk, hiszen nekik, mindannyiunknak köszönhetem azt is, hogy ez a könyv megszülethetett. S még sok minden más is. A „sok minden” néhány darabkája ez a könyv.

BIBLIOGRÁFIA HELYETT

Nem a figyelmetlenség, vagy az alaptalan feltevések akadályoznak meg abban, hogy ajánlott szakirodalmi lista következzen az alábbiakban.

Magyar nyelven (egyelőre) kevés szakmunka jelent meg, s a kötet, melyet éppen most fejezett be az Olvasó, nem tudományos munka, de tudományos igényességgel készült.

Lehetetlen felsorolni akár csak néhány alapvető társadalomtudományi munkát, mely legalább eligazít a négy fejezetben érintett problémák útvesztőiben.

Bízva abban, hogy ezt a munkát nem kizárólag a Japán iránt szakmailag érdeklődők olvassák, minden egyes, a szakmát érintő fejezethez sem tudok rövid listát ajánlani.

Ma, amikor szinte minden hozzáférhető a világhálón, az a gyanúm, hogy nincs is erre szükség. Aki mégis azt kérdezné, kik vallanak az enyémhez hasonló, szakmailag megalapozott és kritikus véleményt mindazon kérdésben, melyet ebben a könyvben felvetek, nos, Ross Mouer, Gavan McCormack, Shoko Yoneyama (magyar átiratban Jonejama Sókó), Mark Metzler Brian McVeigh munkái komoly hatást gyakoroltak mindarra, amit évek munkája eredményeként értettem meg.

A fenti kutatók írásai angolul is hozzáférhetők.

Végül, a Japan Focus című elektronikus folyóirat (www.japanfocus.org), mely kéthetente jelenik meg kizárólag az interneten, minden információt, tényt és elemzést tartalmaz Fukusimáról, valamint 2011. március 11-ről.

Ferber Katalin, Berlin, 2012. december.

Ferber Katalin

Közgazdasági tanulmányok után gazdaságtörténész, egyetemi tanár és pénzügyi szakújságíró volt. 1993-ban vendégtanárként utazott Japánba. Öt évig nyelvet és az új szakmát tanulta, majd vidéki egyetemeken dolgozott 2004-ig. 2004-től a Waszeda Egyetem nemzetközi karán összehasonlító gazdaságtörténetet tanított.

Könyvei magyarul, tanulmányai angolul és japánul is megjelentek.

Tisztában vagyok azzal, hogy ebben a könyvben Japán ősi kultúrájáról, a fantasztikus hagyományokról, valamint a kissé titokzatos távol-keleti világról kellene részletesen írnom, hiszen ez szinte elvárás, ha valaki először olvas Japánról. Sajnos az én esetemben a mindennapok nem az ősi kultúra tanulmányozásával kezdődtek, és nem is ezzel folytatódtak, s mire ez sorra kerülhetett

volna, már elvesztettem iránta az érdeklődésemet. Elkerülve a cinizmus látszatát is, számomra a mindennapok jelentették a legfontosabb forrását mindannak, amit a nem Japánban élők japán kultúrának neveznek.

A könyvben leírtak számos példával szolgálnak arra, miként válik egy ország kultúrája „mássá”, „különlegessé” és a valóságtól teljesen elrugaszkodott, képzeletbeli fogalommá. Nekem ebben a kultúrában sohasem volt részem Japánban. Az ott töltött tizenhét év egyetlen napja sem örvendeztetett meg a japán különlegességgel, egyediséggel, a más kultúrákkal történő összehasonlítás lehetetlenségével. Ehelyett a mindennapok realitása gazdag tárházát nyújtotta mindannak, ami segítségemre sietett a megértésben, az elemzésben, s végül, mindezek megírásában.

Az eddigiekből talán kiderül, hogy szemléletemnek köszönhetően ez a könyv bárhol megszülethetett volna. Meggyőződésem, hogy Ausztráliában, vagy az ígéretek földjén, az Amerikai Egyesült Államokban is hasonló megfigyeléseim lennének. Mindenki saját személyiségén keresztül látja (vagy nem látja), hogy hol él, s maga dönti el az esetek többségében, milyen stratégia eredményeként válik emigránssá, öntudatos kívülállóvá, vagy valaki mássá.